

93/98
СТА II
III. 2. 4. 1. 2. 3.
127

ТРУДОВЕ

НА

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ

УНИВЕРСИТЕТ

"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том 27, Книга 3

TRAVAUX

DE

L'UNIVERSITE

"ST. ST. CYRILLE ET METHODE"

DE V. TIRNOVO

Tome 27, Livre 3

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"

В. Търново, 1992, V. Tirnovo

27 SEP 2008

ИЗДАНИЕ
ОБЩЕСТВА
НАУКИ
И ТЕХНИКИ
С. ПЕТЕРБУРГ

ГОДИНА 1992

ТОМ 27, КН. 3

22/10
5110/12
18112

ТРУДОВЕ
НА
ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
• "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ" •
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 27, Книга 3
1989

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
• "ST. ST. CYRILLE ET METHODE" •
DE V. TIRNOVO
FACULTÉ D'HISTOIRE

Tome 27, Livre 3
1989

ДАРЕНИЕ
от мисатъщата
мрц УИТЛ
гр. В. Търново

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"
В. Търново, 1992. V. Tirnovo

СТАТИИ
51684

23/88

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

Доц. д-р и.и. *Йордан Андреев* (председател), проф. к.и.и. *Петър Горанов*,
доц. к.и.и. *Георги Плетньов*, доц. к.и.и. *Петър Тодоров*, доц. к.и.и. *Радослав Мишев*,
доц. к.и.и. *Казимир Попконстантинов*, ст. ас. *Пламен Павлов* (научен секретар).

2512/1995

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА

гр. В. ТЪРНОВО Д

© Великотърновски университет
"Св. св. Кирил и Методий"
с/о Јузаутор, Велико Търново

СЪДЪРЖАНИЕ

П. П а в л о в. Средновековна България и куманите. Военнополитически отношения (1186—1241 г.)	7
И в. Т ю т ю н д ж и е в. Българската хроника от XV в. в историографските проучвания	63
М. Й о в е в с к а. По някои аспекти на проблема за нациите на Балканите	113
М. П а л а н г у р с к и. Организационна структура на Либералната (Радославистка) партия (1886—1912 г.)	145
Й. М и т е в. Край на конституционната монархия и установяване на република в Португалия (5.X.1910—1.IX.1911 г.)	173

TABLE DES MATIERES

P. I. P a v l o v. La Bulgarie médiévale et les Coumans. L'aspect militaire des relations politiques (1186—1241)	7
I. T j u t j u n d ž i e v. La Chronique bulgare du XV ^e s. dans les recherches historiographiques	63
M. J o v e v s k a. Sur certains aspects du problème des nations sur les Balkans	113
M. P a l a n g o u r s k i. Structure d'organisation du Parti libéral (Radoslaviste) 1886—1912	145
J. M i t e v. Fin de la monarchie constitutionnelle et instauration d'une république en Portugal (5.X.1910—1.IX.1911)	173

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том 27, кн. 3

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1989

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "ST. ST. CYRILLE ET MÉTHODE",

DE V. TIRNOVO

Tome 27, livre 3

FACULTÉ D'HISTOIRE

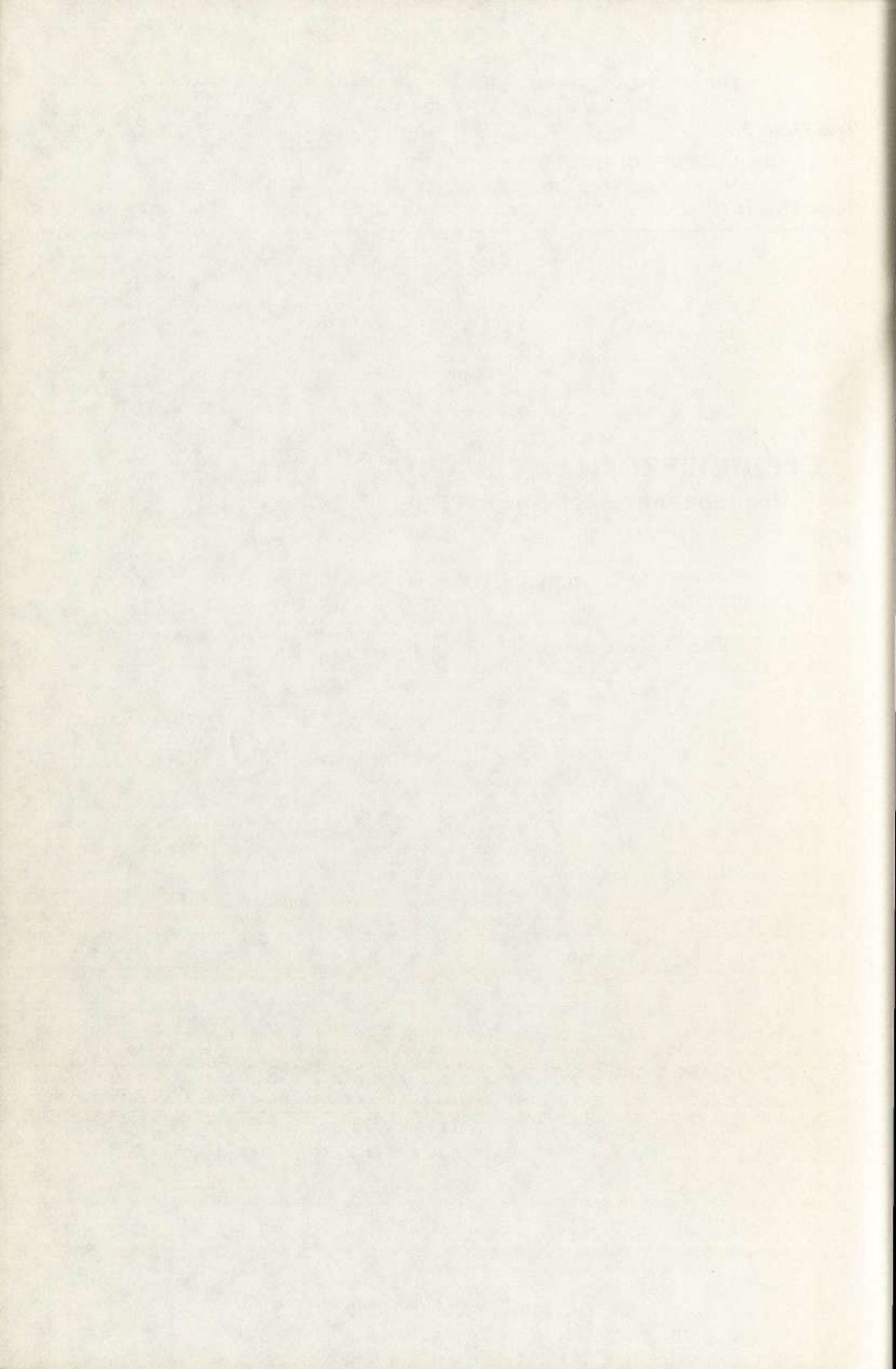
1989

СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ И КУМАНИТЕ
Военнополитически отношения (1186—1241 г.)

ПЛАМЕН ПАВЛОВ

Рецензент и редактор: доц. д-р и.п. *Йордан АНДРЕЕВ*

Велико Търново, 1992

В своето многовековно и противоречиво историческо битие средновековна България, възникнала на базата на политическата организация на номадите прабългари, съществува в пряк досег със западната част на евразийските степи. Заемаща по силата на географското си положение една от "контактните зони" на "цивилизования християнски свят" с "варварите", според средновековните представи, българската държава изпитва влиянието на номадските народи и сама се стреми да прокарава свое влияние в "степния свят". В това отношение важно място заемат усилията на българската дипломация за създаване на военни съюзи, които да неутрализират византийската политическа активност в тил на българите и, от друга страна, да осигурят въоръжена сила срещу империята. Особено характерни в тази връзка са отношенията на Първото българско царство с печенезите¹. И все пак във военната история на средновековна България няма пример на толкова активни и плодотворни връзки, който да е равностоен на съюзните отношения с куманите. Появили се в Източна Европа през средата на XI в., твърде скоро куманите започват да играят активна роля на Балканите, най-вече в българските земи под властта на Византия.

Първата регистрирана в изворите поява на куманите на юг от Дунав в 1078 г. поставя началото на техните действия в подкрепа на печенезите. Съвместният съюз срещу Византия, продължил до лятото на 1088 г., показва както все още недостатъчно изяснения интерес на новите степни господари към Балканите, така и относителната отдалеченост на техните основни поселения от региона на Долни Дунав². Твърде скоро съюзът с печенезите се превръща в ожесточена вражда, приключила с куманското участие в решаващата битка между ромен и печенези при хълма Левунион край Енос на 29 април 1091 г.³. Елиминирането на печенезите закономерно превръща куманите в основната "степна заплаха" за империята. По силата на обстоятелствата (слабото заселване на земите между Днепър и Долни Дунав, "перманентната" война с руските князе, противоречивостта на държавообразователните процеси) куманите не успели да заемат напълно мястото на печенезите⁴. Техните нахлувания във византийска територия през 1094, 1114, 1148, 1155 и 1160 г. имали ефимерен ефект, а византийската армия се чувствувала достатъчно силна, за да нанася контраудари далече на север от Дунав⁵. Несъмнено за стабилизирането на отбраната на северната византийска граница при Комнините свой принос имали и местните българи. Наред с уста-

новилите се по десния бряг на Дунав и българизиращи се "миксоварвари"⁶, организирани като гранично население, местните български "стратиоти", особено военнофеодалното съсловие от проиарски тип, придобили необходимата военна подготовка, опит и обществени позиции именно предвид куманската заплаха. В този смисъл факторът "кумани" изиграл и известна положителна роля във формирането на предпоставките за възобновяването на средновековната българска държава.

Ако трябва да периодизираме историята на българо-куманските взаимоотношения, то (без излишна категоричност) трябва да разграничим следните три основни етапа: *първи* (втората половина на XI в. — 1186 г.), маркиран по-горе, който включва куманските действия против или в подкрепа на Византия, участието на куманите като византийски наемници (главно през шестдесетте — деветдесетте години на XII в.), частичното заселване на кумански групи на византийска територия⁷; *втори* (1186—1241 г.), чиято основна характеристика са съюзните отношения между българите и кумани; *трети* (1241 г. — края на XIII в.), когато след монголотатарското нашествие и появата на Златната Орда куманите постепенно изчезват от политическата сцена, но спорадично участвуват в събития от българската история⁸. В края на втория и отчасти през третия етап в българските земи се заселват по-големи групи кумани, които с течение на времето се вливат⁹ в културно и демографски превъзхождащата ги българска народност.

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ИЗГРАЖДАНЕТО НА БЪЛГАРО-КУМАНСКИЯ ВОЕННОПОЛИТИЧЕСКИ СЪЮЗ.

Решаващият етап от историята на взаимоотношенията на България с куманските племена започва с възобновяването на средновековната българска държава и завършва с гибелната за този степен народ експанзия на монголотатарите в 1237—1241 г. Политическото обвързване на част от куманските племена с българската държава осигурява една особено навременна, постоянна и ефикасна помощ срещу Византия, а впоследствие и срещу другите противници на страната — Унгария, Сърбия, Латинската империя, Епирската (Солунската) държава, Никейската империя. С подкрепата на куманите България постига превес в борбата с Византия и останалите си съпернички и печели един от най-забележителните си военни триумфи — победите при Аркадиопол (1194), Одрин (1205) и Клокотница (1230 г.).

Възстановяването на средновековната българска държава води до качествени изменения в Европейския Югоизток¹⁰. Най-засегнатата

та от това събитие е, разбира се, Византия, която губи важни от стопанска, военностратегическа и политическа гледна точка територии. Нарушен е и "идейният порядък" на византийския "свят", обстоятелство, което личи добре от критиките срещу император Исак II Ангел (1185—1195 г.). Макар и с късна дата, позицията на част от византийския елит откриваме в "Историята" на Никита Хоннат. Според характерната реплика на столичния съдия Лъв Монастириот, Исак Ангел лекомислено е допуснал разрушаването на епохалното дело на Василий II¹¹. Постъпателното развитие на българската държава и освобождаването на нови територии, населени с българи, води до конфронтация с Унгария. В известна връзка с българо-унгарския спор се влошават и отношенията със Сърбия, започнала новото си политическо битие със завладяване на етнически български земи по посока на Ниш и Средец (София), както и в Северна Македония — факт, който сам по себе си предопределя края на двустранния съюз от около 1188—1190 г.¹² Латинската империя, появилата се след завладяването на Константинопол от рицарите от Четвъртия кръстоносен поход, открито декларира мнимата си идентичност с Византия (Източната Римска империя, "Романия") и не крие своята анексо-нистична програма по отношение на България. Непризнаването на северната съседка води до третирането ѝ като разбунтувала се провинция на същата тази "завладяна със силата на кръста" Източна империя. Борбата за обединението на всички български земи и за политическа хегемония на Балканите води до закономерен сблъсък с византийските държавни формации Епир и Никея.

Този съвсем бегъл обзор на политическата обстановка, в която е поставена българската държава в периода 1186—1241 г., дава възможност за някои изводи. Прекъсването на самостоятелното политическо развитие на българската народност от 1018 до 1186 г. изправя новата по същество държавна власт пред остра външнополитическа изолация. Някогашното българско политическо и териториално наследство, признато и вярно отразено от редица чужди наблюдатели (византийски хронисти, летописци и на кръстоносните походи и т. н.)¹³, в дипломатически план бива безогледно и тенденциозно отричано. Българските владетели са "бунтовници" и "грабители на чужда земя" както за византийския император Исак Ангел, така и за унгарския крал Емерих и латинския император Балдуин I Фландърски. В тази връзка няма да е пресилено да обобщим, че българската държава за десетилетия напред била лишена от стабилен и сигурен съюзник, още повече че нейните противници без особени затруднения могли да реализират коалиции на базата на завладяването на български земи. Въпреки своевременните реакции на българските царе срещу възникналите неведнъж подобни опасности, самата България не била в състояние да се противопоставя успешно по аналогичен начин. Още по-малки били възможностите за изграждане на съ-

юзи против трети страни за завладяването на нови земи предвид попадането на редица региони с компактно българско население (Белград, Браничево и Ниш — т. нар. български Северозапад, а също и Македония и голяма част от Тракия) в сферата на политическите интереси на съседите. Това положение, в известен смисъл достатъчно познато от новата българска история, правело нежелателна подялбата на земи и население. Българските царе в Търново, издигнали идеята за приемствеността в българското държавнополитическо развитие в ранг на официална държавна идеология, не притежавали особена свобода на действие. Ръководно начало за тях си оставало териториалното наследство на Първото българско царство, обединяването на "Влахия" (в случая бившата византийска тема Паристрион заедно с част от Тракия) с "България" (византийската тема-катепанат, обхващаща ядрото на българската територия при царуването на Самуил към началото на XI в.), както заявявали още в 1186 г. братята Петър и Асен¹⁴. В този смисъл нито съюзът на същите двама царе-съуправители със сръбския жупан Стефан Неман, нито този на Калоян с тракийските ромеи, на Борил с никейския владетел Теодор I Ласкарис или латинския император Анри, на Иван Асен II последователно с епирците, латинците и никейците или на Михаил II Асен с Дубровник и сръбското Захълмско княжество и т. н. довели до никакви съществени резултати. Напротив, много често тези съюзи били придружени от нежелателни компромиси и небезопасни политически комбинации. Показателни в това отношение са критиките на някои учени към сближението на България с Никея при Иван Асен II¹⁵. Така независимо от сложността на политическото си развитие, от пораждащите се нови външнополитически обстоятелства и вътрешни сътресения най-траен и изгоден за държавата се оказал съюзът на българските царе с куманските ханове или, както се изразява един от средновековните автори, с номадите, "които отхранва северната страна"¹⁶.

Този на практика най-дълговечен в историята на средновековна България военнополитически съюз бил предопределен от спецификата на развитието на куманската племенна общност и състоянието на нейното номадско общество през XII—XIII в., от геополитическия фактор и, не на последно място, от почти незабележимата в изворите, но очевидно много активна и ефикасна дейност на българската дипломация.

Приема се, че през интересуващия ни период куманите се намирали в т. нар. втори етап на номадизма (може би с елементи от третия етап). Независимо от възраженията, които могат да възникнат по отношение на някои страни на този теоретичен модел, все пак основните му характеристики спомагат за изясняването на интересуващите ни проблеми. Куманите безспорно били в стадия на окончателното оформяне на етническата си територия и народностен облик.

Въпросът за територията бил неизменно свързан със степното скотовъдство и появата на средища от градски тип. Куманската аристокрация била ангажирана най-вече с икономическото и политическото усвояване на собственото степно пространство и стабилизирането на противоречиво развиващата се своя държавност¹⁸. Тези процеси били затруднявани от непрекъсващите конфликти с руските князе, един вековен сблъсък, който не изхождал само от страна на куманите, както се мисли обикновено. През XII в. най-значимите военни кампании са инициатива на руските княжества. Трябва да прибавим и вътрешната борба между куманските аристократични родове (кланове), колкото и да е неясна тя в детайли и изворова информация. В този ред на мисли бихме могли да констатираме, че към 1186 г. куманите са нямали реалната възможност да застрашават целостта на българските земи, даже и на тези на север от Дунав, колкото и да е неясен въпросът за техния обхват¹⁹. Въпреки отсъствието на единна позиция в археологическите проучвания на територията на дн. Румъния, Молдавия и Украйна, наблюденията показват сравнително слабото проникване на куманите към Долни Дунав и Карпатите през XII в. и до времето на монголостатарското нашествие²⁰. От друга страна, "омиротворени" в резултат на вътрешните процеси, на руските действия и стабилизирането на византийската власт на Долни Дунав през XII в., куманите вече нямали сили за успешни самостоятелни набези на Балканите. През XII в. спада и куманската активност към унгарските граници, както и в руските земи. С малки изключения през втората половина на XII и първите десетилетия на XIII в. те се изразяват най-вече във включването в междусобиците на руските князе, като отсъствуват сериозни по мащаби самостоятелни походи²¹. Казаното дава основание да се мисли, че на Балканите, зона към която номадската аристокрация имала традиционен интерес, куманите също се нуждаели от съюзник.

Трудно е да се каже как е бил изграден българо-куманският съюз и как той бил продължаван или подновяван в продължение на десетилетия. В съществуващата литература подобен въпрос дори не се поставя. Сам по себе си обаче той предизвиква нови въпроси. Защо Византийската империя, притежаваща вековен опит в общуването си със степните народи, не е успяла да си осигури така необходимия ѝ съюзник в тила на българите? Едва ли е необходимо да гадаем какво би значело това за младата и неукрепнала държава на Асеневци, особено при решителните действия на Исак II Ангел в 1188 и 1190 г. Нека припомним, че още в тактиката на император Лъв VI Философ от началото на X в. като типичен пример за неутрализиране на българите се сочи именно маджарското противодействие от северозток, в гръб на Симеон, през 894—896 г. А в прочутия си трактат "За управлението на империята" Константин VII Порфирогенет пише дословно: "Ромейският император би станал по-опасен за българ-

рите (...), ако сключи договор с печенезите (...). Когато поискат — за собствена изгода или в угода на ромейския василевс, те лесно могат да се отправят срещу българите....."²². Да смятаме, че в края на XII в. тези съвети са били забравени е най-малкото несериозно, още повече че месеци преди въстанието на Петър и Асен е имало някакви дипломатически контакти между "скита" (някой от върховните кумански ханове, може би Кончак?) и току-що възцарилния се Исак II Ангел²³. Ако куманите са изпращали своя мисия в Константинопол, най-вероятно във връзка с някакви преговори за приемане на наемници във византийската армия, редно би било Исак Ангел да си "спомни" веднага за същите тези кумани — най-удобния възможен противник за българите от север. И все пак ние не разполагаме даже и с косвени свидетелства за възможните опити куманите да бъдат привлечени на страната на Византия. Напротив, беглите сведения на изворите сочат, както ще видим по-нататък, че българо-куманският съюз притежавал завидна стабилност, а Византия била принудена да търси съюзник в тила на куманите в лицето на руските князе от Киев и Галич.

Както е известно, Исак II Ангел подценил изключително много българското освободително движение, което сметнал за потушено още след първия си поход в 1186 г. За императора въстанието на Петър и Асен очевидно не заслужавало особени усилия (вкл. и оставянето на войкови единици в Паристрион). В тази връзка с преговорите си с куманската върхушка през лятото на същата година Петър и Асен постигнали преднина. И все пак едва ли Византия е проявявала необяснима от политическа гледна точка пасивност. Така или иначе, успех постигнала българската дипломатия, а това означава, че още при Петър и Асен България имала своя действена, ако следваме израза на Д. Расовски, "степна политика"²⁴.

Изворите са много оскъдни откъм информация, що се отнася до българските действия и мотивировка за привличането на куманите. Нека в един работен порядък се опитаме да установим кои са причините за бързото сключване, голямата продължителност и очевидната стабилност на взаимните съюзни отношения, т. е. с какво и как България успяла да привлече куманите на своя страна.

През лятото на 1186 г., когато за първи път Петър и Асен се обърнали към куманската аристокрация, "българската карта" в преговорите бил свободният достъп към богатите селища на византийска Тракия през балканските проходи и "железни врати". От думите на Никита Хоняат е ясно, че овладяването и контролът надходите е работа на самите българи²⁵. Петър обещал на куманите цялата възможна плячка — българите нямало да искат "от плода" или "възнаграждение" за "показвания пътя". Това предложение било посрещнато "като неочаквана находка". Въобще целият замисъл отговарял "на разбиранята на варварите",²⁶ т. е. българските условия съответ-

ствали най-пълно на интересите на куманската аристокрация. Очевидно плячкосването на богатите земи на юг от Балкана било по-примамливо за куманите, отколкото например чувствително обезнаселените и обеднели през XI—XII в. гористи или степни райони на бившата тема Паристрион. Това се отнася най-вече за най-близката и лежаща на пътя на номадите Добруджа²⁷. Прави впечатление, че едва тогава, повече от четвърт век след последния по-значим набег на юг от Дунав (1160 г.), куманските вождове сметнали за възможно действията срещу Византия. Как можем да обясним тази немаловажна, напълно очевидна и все пак недооценена в изследванията подробност, освен с формирано се сред куманите мнение за безперспективността на действията им на Долни Дунав след походите им в 1148 г. и 1160 г. От разказа на Никита Хониат, макар и в условен план, може да се достигне и до друг извод. Куманите, помнещи резултатите от своите предишни походи, имали сравнително ясна представа за позициите на българското болярство в Паристрион и "край Хемус". Същото онова съсловие, което е дало основание на Хониат на друго място да обвини българите във високомерие спрямо ромеите — "защото те се осланяли на непроходимите места и се одързостявали от крепостите, които били твърде многобройни и стърчали над отвесни скали...."²⁸ Бързото протичане на преговорите и липсата на някакви усложнения, доколкото може да се съди от текста, също показват, че куманите и не допусkali казаното от Петър и Асен да е само празна фраза и позиция без реално покритие. Освен това може да се допусне, че в тон с настъпилите промени, заплашвани от походите на русите (нека припомним, че в 1184 г. бил нанесен един от най-унищожителните руски удари срещу днепровските кумани, при който бил пленен и по-късно екзекутиран могъщият хан Кобяк²⁹), куманите не се чувствували достатъчно сигурни за самостоятелни действия срещу Византия или България. Съюзът с България бил изгоден за куманите и защото сега срещу византийската армия заедно с тях се изправяла отлично запознатата с тактиката и въоръжението, сходна по тип (особено по отношение на пехотните сили) българска войска. Немаловажно по значение било познаването на местните пътища, проходи и терени. Никита Хониат на няколко пъти, като се започне още от 1186 г., споменава за български водачи или спомагателни части, с чиято помощ съюзните сили се насочвали към важни проходи или към по-уязвими селища и крепости в Източна Тракия. В изворите също така се изтъква неспособността на куманите да превземат крепости³⁰. И тук нямало изгледи за успехи без българската армия, чийто обсаден парк получил значително развитие преди всичко при царуването на Калоян.

Ако направим съпоставка с положението на куманските заселници в Унгария през втората половина на XIII в., ще видим, че до 1290 г. техните военни отряди не получавали заплати — основното

им възнаграждение били награбената плячка и пленниците, които те използвали или продавали като роби³¹. Именно за плячката става дума в 1186 г., а и в ред други случаи по-късно. Това обстоятелство, основаващо се и на обичайното право, несъмнено било изгодно за българските царе. И все пак куманската аристокрация несъмнено е получавала щедри дарове. Нека припомним разказа на Ана Комнина за отношението на Алексей I Комнин към куманските знатни след сражението при Левунион почти целият ден след битката бил посветен именно на тях, било дадено голямо угощение в чест на съюзниците и много дарове. Що се отнася до масата на куманските воини, на тях била предоставена взетата печенежка плячка³². Такава е била практиката и на българските владетели. Както личи от изворите, плячката включвала добитък и пленници, част от които били отвеждани в куманските лагери в степта. Там, където някои автори (Йоан Ставракий, Георги Акрополит и др.) говорят за преселването на ромейските пленници и настаняването им край Дунава от цар Калоян,³³ би могло да се допусне, че те били завоюване на самата българска армия или били откупвани от съюзниците още в България. Богатата куманска плячка може да бъде "онагледена" и чрез данните на разкрития наскоро Чингулски курган в Украйна, където е погребан неизвестен по име кумански хан, най-вероятно от края на XII или първите десетилетия на XIII в.³⁴ Наред с изброеното плячката включвала оръжие и снаряжение, а след победата над кръстоносците в 1205 г. българските съюзници се снабдили "с добри коне (т. нар. рицарски бойни коне, чийто качества надвишавали онези на двете степни породи, използвани от куманите³⁵) и хубави ризници"³⁶. Придобитата византийска плячка не случайно възбуждала завистта на т. нар. Черни калпаци (ст. рус. "Чернии Клобоуци", "Чернии Клобоуки"), конгломерат от васални на Киевското княжество тюркски племенни групи и части от тях (берендеи, печенежи, узи-торки, каепичи-каи, боути и др.)³⁷. През есента на 1191 г., възползвайки се от ангажираността на куманите на Балканите ("на Доунаи"), те замисляли поход срещу техните лагери³⁸. Разбира се, в случая значителна е била ролята на традиционната вражда на тези номади с куманите, но отказът на киевския велик княз Святослав да подкрепи тази инициатива говори за отсъствието на конкретни политически мотиви.

Разказвайки за събитията в 1206 г., т. е. към твърде късна дата, Никита Хониат обяснява опустошенията и жестокостите на куманите с това, че те били "научени от власите (българите — б. м., П. П.) да изпяват към нас непримирима вражда и да я предават неотменно от поколение на поколение"³⁹. Георги Акрополит изтъква, че българо-куманският военен съюз (συνδικία) бил укрепен чрез "роднинството [...], завързано със скитското племе" (куманите — б. м., П. П.) от цар Калоян. Царица на българите станала една знатна "скитида". Поради

всичко това Калоян уж възприел "характера и зверската природа" на "кучетата" — "скити"⁴⁰, поради което ромеите с презрение го нарекли "Скилойоан"⁴¹.

Ако направим аналогия още с политиката на цар Симеон спрямо печенезите, опряна на множество бракове между знатните български и печенежки родове,⁴² можем да получим известна представа за практиката на "сродяването". Тук трябва да търсим не толкова някаква приемственост с българската "степна политика" от X в., колкото съвременното осигуряване на най-ефикасни средства за прокарването на българско влияние в средите на куманската аристокрация. Без съмнение обаче политиката на сродяване е била повлияна и от процесите на "миксоварваризация" (т. е. българизация), извършващи се в Паристрион през XI—XII в., които довели до възникването на смесени бракове между двата народа. Само мимоходом ще отбележим спорния въпрос за произхода на Асеневици, който според някои учени е именно българо-кумански⁴³.

Наред с всичко останало за създаването на съюзни връзки с куманите и тяхното укрепване вероятно са били използвани и дипломатически средства от идейно-политическо и пропагандно-психологическо естество. Предаваната "от поколение на поколение" враждебност към Византия и нейните поданици едва ли се е дължала само на създаването все пак в ограничен мащаб родствени и династични връзки. По-скоро става дума за определена антивизантийска пропаганда. Една от водещите линии на такава пропаганда би могло да бъде твърде разпространеното на Изток и на Запад мнение, че "гърците (...) не притежават военно мъжество и са подобни на жените", поради което при война наемали чужденци; че са "лъстиви", коварни и т. н.⁴⁴ При особеностите на средновековното обществено съзнание разпространяването на подобна "информация" успешно можело да се превърне в целенасочена психологическа обработка, при това, когато се отчита ефектът на почти постоянните българо-кумански успехи срещу войските на империята, още в първите години на взаимното военно сътрудничество. Отново като предположение бихме посочили и друг съществен мотив на българската страна — етническото родство между прабългари и кумани, очевидно и от голямата близост на техните езици⁴⁵. Друг е въпросът до каква степен българското болярство, вкл. Асеневици, са се чувствували потомци на прабългарите, определяни от неизвестния автор на Българския апокрифен летопис като "третата част на куманите", тази, която някога се заселила в "Карвунската земя"⁴⁶. Съществена роля за заздравяването на взаимните връзки играело установяването на кумански първенци и групи население в страната и нейната столица, с което степните съюзници добили определено влияние в българския политически живот.

По всяка вероятност, ако съдим по една по-късна информация,

отразяваща езическата клетва у куманите,⁴⁷ съюзните отношения били оформени според характерните за двете страни дипломатически норми — взаимно полагане на клетва по християнски и езически образец. Без съмнение най-показателен и представителен израз на двустранното сближение е династичният брак на Калоян с куманската принцеса, която предположително може да се отъждестви с царица Ана-Анисия от т. нар. Борилев синодик⁴⁸. По-късно чрез брака си с овдовялата царица куманка Борил не само легитимирал своята власт, но продължил и съюзните отношения с нейните сънародници. В тази връзка, а и по принцип не може да не възникне въпросът кои именно са били съюзените с българите кумански племена, с кои хански родове в състава на пъстрата и недостатъчно централизирана куманска общност влезли в контакт българските царе.

Прави впечатление, че за мнозина изследователи такъв въпрос като че ли не съществува. Сочат се изобщо куманите⁴⁹. Според Д. Расовски Асеневци били в съюз с т. нар. дунавска група (отъждествявана от други учени с "лукоморските половци" в руските летописи)⁵⁰, като към този съюз имали отношение и по-отдалечените днепровски кумани⁵¹. За дунавската група като съюзник на българите пише и Ом. Прицак, въпреки че тя не се вмества в предложената от самия него схема на историческата география и политическата структура на куманското общество⁵². Ние се присъединяваме към мнението за слабостта на куманското присъствие в Карпато-Дунавските земи и смятаме, че за дунавска група в смисъл на племенен съюз или "ханат"⁵³ е пресилено да се говори. Разбира се, тук не се отрича изобщо наличието на кумански етнически елемент по левия дунавски бряг през XII в., макар че "паристрийските скити" на византийските автори са могли да обитават и степите далече на север от голямата река. Въпросът е в каква степен тези кумани са могли да представляват самостоятелна, при това значима политическа сила. Според нас те са влизали в състава на мощното Днепровско (Западно) племенно обединение, определяно още като "дясно крило" на "степната империя" (хаганат) и свързано с познатата от географията на ал-Идриси и някои други извори "Бяла Кумания"⁵⁴. Прицак смята, че това обединение, наречено от него условно "не — дивите половци" (за разлика от Източното, наричано понякога от староруските автори "дивите половци"), се е състояло от четири племена, групирани в две крила. Южното или дясно крило се състояло от племената, ръководени съответно от клановете Итогли (Итлар) и Урусоба. Първото, чийто ханове имали по-висок ранг, обитавали поречието на Южен Буг, като зимните им лагери се намирили по средното, а летните — по долното течение на реката. Урусоба и подчиненото му население заемали през зимата района на т. нар. Днепърска Луга (устие на реката), а лятото се придвижвали в поречието на р. Молочная (Сутен). Лявото крило било съставено от племената начело с

кланове Бурджогли (Бурчевичи в руските летописи) и Улашогли (Улашевичи). Улашогли зиме обитавали района на т. нар. Синя гора, а през лятото — бреговете на р. Самара. Бурджогли прекарвали летата по р. Орел, а зимите край р. Горен Донец. Начело на цялото обединение били ханове от клана Бурджогли. В края на XII в. такива били братята Осолук и Изай "Бурчевичи", а техни съвладетели в отделните племенни територии били съответно Бокмиш "Итогли" с неизвестния си по име брат, Колдечи и Кобан "Урусобичи", неизвестни по име ханове на Улашогли⁵⁵.

От тези кумански племена най-близо до България се намирали "итларите" (наричани от русите и "лукоморски половци"), заемащи територията до Днестър. Свидетелство за тяхното участие в българо-византийския двубой намираме в Ипатиевския летопис — през зимата на 1187—1188 г. военните им сили били "на Дунава", а поселищата им останали слабо защитени⁵⁶. Може би под политическото влияние на техните владетели се намирали т. нар. дунавски кумани, чието разселване на юг и запад несъмнено се дължало на това и другите племена от Западното обединение, що се отнася до демографската страна на въпроса.

Известна възможност за уточняването на българските съюзници дава единственото споменато във връзка с българските действия ханско име, това на вожда Коца (Коча) о Котζας⁵⁷. Според нас в случая става дума не за лично, а за родово име, което възстановяваме като "Кочоба" или "Кочаба", засвидетелствувано в средновековни паметници от Унгария и мамлюкски Египет⁵⁸. Предаването на родовите кумански имена като лични е характерна грешка и за староруските автори,⁵⁹ което пък говори и за силно развитото чувство за родова принадлежност при куманите. Този хан би могъл да бъде споменатият в 1190 г. в руските летописи Бегбарс "Акочаевич" ("Кочаевич"), действувал заедно с Колдечи и Кобан от Урусоба,⁶⁰ или неговият наследник. Ако това предположение е вярно, то "Коча" е второстепенен вожд, подчинен на Урусоба и съответно на Итогли, които от своя страна поне в теоретичен план са зависими от Бурджогли. Така достигаме до извода, че 14-хилядната въоръжена сила в подкрепа на българите в 1205 г. е предоставена от Западното обединение. Тази подробност е важна и с оглед на неясния в детайлите си характер на взаимните споразумения. Може да се приеме, че в България идвали, поне когато подобно условие е могло да бъде издигано, вождове с по-нисък ранг. Последното обстоятелство улеснявало контрола над съюзните части.

Би било интересно да се установи произходът на царицата куманка, но за съжаление и тук трябва да се задоволим с най-общи предположения. Възможно е тя да е била дъщеря на хан от Итогли или Бурджогли. Именно с тях сключвали династични бракове и руските князе — в 1162 г. сестра на Осолук и Изай се омъжила за киев-

ския княз Рюрик Ростиславич, а в 1193 г. дъщеря на хан "Итогли", брат на Бокмиш, станала съпруга на смоленския княз Изяслав Давидович⁶¹. Казаното дотук не изключва възможността за родствени връзки с Източното (Донецко или Донско) племенно обединение, което според Ом. Прицак било управлявано от съвладетелска двойка от клановете Олберли (Олперлю) и Кай, а четирите му племенни групи — от Тертероба, Етеба, Токсоба и Колоба⁶². В края на XII в. начело на Източното обединение, а в теоретичен план — и на цяла "Кумания", като неин каган стоял известният Кончак. Отдалечеността на въпросните кумански племена, както и отсъствието на каквито и да било преки или косвени сведения за участието им в българските действия, ни карат да смятаме, че взаимният военнополитически съюз е със Западното обединение и свързаните повече или по-малко както с него, така и с България племенни групи или родове в Карпато-Дунавските земи.

КУМАНИТЕ ВЪВ ВОЕННИТЕ ДЕЙСТВИЯ НА БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА ПЕТЪР, АСЕН И КАЛОЯН (1186–1207 Г.).

Българо-куманският военнополитически съюз бил сключен през лятото на 1186 г., когато след успешните действия на византийската армия начело с Исак II Ангел, Петър и Асен трябвало да се прехвърлят отвъд Дунава и да търсят помощ от степните съседи. От само себе си се налага въпросът защо съюзната помощ била потърсена едва след временното потушаване на въстанието, а не още при неговата подготовка. Едва ли двамата водачи, изпъкнали в изворите съвсем не като размирници и авантюристи, а като дейци с несъмнени държавнически качества, трезво и реалистично отношение към политическите проблеми, са подценявали военната мощ на империята. Още повече че през 1185 г. Византия не само отблъснала италианските нормани, но успяла по дипломатически път да урегулира и отношенията с Унгария. Трябва да прибавим и колебанията на част от българите при агитацията за въстание и отхвърляне на ромейската власт от страна на Петър и Асен. Нима предварителното договаряне на съюзна помощ не би способствувало за преодоляването на тези колебания и страхове, между впрочем небезоснователни, както личи от хода на въстанието? А от разказа на Никита Хониат, както и от другите налични извори, е очевидно, че първият контакт с куманската върхушка е бил потърсен и постигнат едва след наказателния поход на императорската армия. От друга страна, своевременното отправяне на двамата водачи при куманите не оставя съмнение, че възможността за използване на военните сили на степните обитатели е стояла на тяхното внимание. Може би Петър и Асен възнаме-

рявали да потърсят тяхната помощ след извоюването на свободна територия при възможно най-изгодни позиции за преговори? Или на първо време водачите са се опасявали да не отблъснат от себе си масата на българското селячество, което едва ли е хранело особени симпатии към нахлувалите неведнъж и плякосвали страната номади? За съжаление, изворите не дават отговор на тези въпроси.

Както вече посочихме, проведените от водачите на въстанието преговори били успешни. Съвместните действия в Северна България започнали едва през октомври, факт, който Д. Раковски обяснява със сезонните особености на куманската военна помощ⁶³. Без да оспорваме тази теория, която приемаме като цяло, бихме добавили, че това е едно косвено свидетелство за сравнителната отдалеченост на посетения от двамата водачи степни лагери, имащи характер на политически центрове. По всяка вероятност, за да разчитат на необходимите им значителни сили, българските ръководители са пътували някъде зад Днестър. Наистина, Ом. Прицак търси един кумански център при селището Кубей (дн. Червеноармейск, в района на Болград), старо средище и за Ногайските татари,⁶⁴ но за целите на българското освободително движение без съмнение не са стигали силите само на близкоразположените до България заселници — номади.

Преминавайки южно от Дунав, с помощта на куманите Петър и Асен успели да възстановят българската власт. Вероятно тогава бил превзет Велики Преслав⁶⁵. В една своя реч от 1187 г. Хониат говори, че в помощ на въстаниците действували "хиляди скити", подобни на "рояци от пролетни пчели"⁶⁶.

Във връзка с казаното дотук може да се коментира един наскоро публикуван надпис от старата българска столица. Липсата на дата не позволява отнасянето на паметника към конкретно събитие, но и останалите данни в него са достатъчно показателни. На първо място изброените: "декември, 28; януари, 13; март, 6; (...) април, 10; 80 (?!) май; октомври, 8 (...)", за съжаление без нито едно посочване на година, вярно отразяват сезонния характер на куманското присъствие в България. Впечатлява и посочената цифра "кумани 10 300", съответстваща на другите извори и потвърждаваща липсата на особени преувеличения за мащабите на съюзната помощ. Много важно е, че надписът се свързва и с археологически материали (непубликувани все още) от разкопки в Преслав⁶⁷. Няма да е пресилено да се вижда именно тук, в района на старите столици Преслав и Плиска, с характерните им природни особености, пасбища и географско положение една от основните бази за действието на куманските сили на юг от Балкана. Този извод може да се подкрепи и с едно място в цитираната по-горе реч на Никита Хониат: след преодоляването на оставения от императора в 1186 г. "гарнизон за охрана на крепостите около Хемус" (от "Историята" на същия автор знаем, че преди това Петър и Асен не могли да се справят именно с гарнизона в Преслав⁶⁸) с куманска подкрепа, тъй като силите "на тамошните жители" били

недостатъчни, куманите през "Железните врати" (източните старопланински проходи) можели "безпрепятствено да преминат и Дългата стена (може би Еркесията, както мисли В. Златарски) и през този тесен и непристъпен проход щели да излязат на открито и щели да опустошат земите" на императора⁶⁹.

Така кампанията наистина прераснала в настъпление на юг от Балкана, където първи нахлули куманите, като имали "за водачи и помощници хора от власите (българите — б. м., П. П.)." Петър и Асен умело използвали качествата на леката номадска конница, като съзнателно се стремели да изберат за сражение "поле, удобно за езда". След смяната в командуването на изпратената срещу тях войска (бил отстранен опитният севастократор Йоан, а мястото му било заето от слепия кесар Йоан Кантакузин) българи и кумани успели да постигнат решителна победа в едно нощно нападение над ромейския лагер. В качеството на съвладетели и за да демонстрират още веднъж първенстващата си роля спрямо останалите български боляри, Петър и Асен триумфирали пред войската и съюзниците, облечени в парадните кесарски одежди⁷⁰. На следващата 1187 г. наказателните сили били оглавени от победителя на норманите Алексий Врана, най-способния тогава византийски пълководец, който успял да отблъсне въстаниците и им нанесъл редица удари. Като "преминал множество мъчнопроходими места", той достигнал до т. нар. Черен хълм,⁷¹ където построил своя лагер. Обаче този успех не бил развит, тъй като Алексий имал други планове. Опрян на силната си войска, в която имало и италиански нормани, освободени специално от пленничеството си и въоръжени за борбата срещу българи и кумани,⁷² той се провъзгласил за император.

Използувайки настъпилата във Византия междуособица, Петър и Асен отново "събрали наемна скитска войска" и през септември 1187 г. проникнали до Агатопол (дн. Ахтопол). Още през октомври Исак II Ангел потеглил срещу тях и успял да изненада тежко натоварените с плячка, водещи към 12 хиляди пленници кумански части, в района на крепостта Лардея (край с. Терзийско, Карнобатско)⁷³. Никита Хониат, който придружавал императора като негов секретар, отбелязва първенстващата роля на куманите в сражението. Номадите приложили обичайната си тактика на мимото отстъпление и резки контраофанзиви⁷⁴ и постигнали определен превес над византийските сили. Прелом бил осъществен благодарение на намесата на елитния отряд на императора. Византийската победа, оценявана неясно защо като "Пирова" в едно изследване,⁷⁵ се изразявала в нанесените загуби и отнемането на плячката и пленниците. Прави впечатление, че 6 хилядната куманска войска била придружавана от български отряд, но основните български сили заедно с Петър или Асен очевидно били вече оттатък Балкана. Интерес представлява и организацията на българо-куманското оттегляне — на първо време, под

прикритието на ариегардни части, войската се придвижвала организирано заедно с пленниците и плячката. В крайна сметка византийската армия надделяла, но не могла да използва постигнатия успех поради лошата си дисциплина и недобра организация. Благодарение на някакъв отряд от хиляда кумани, навярно оставен като резерв, кумани и българи не само избегнали разгрома, но и успели да се оттеглят в Северна България.

След тази битка Исак II Ангел пристигнал във Вероя (ст. бълг. Боруй, дн. Ст. Загора). Действията на опитните византийски военачалници, сред които се откроявал протостраторът Мануил Камица, донесли частична стабилизация — "набезите на скитите и мизите" били прекратени. Резултатите обаче били ефимерни. Получило се ново съобщение за появата на български и кумански части край Агатопол. Когато императорът пристигнал в застрашения район, на юг от Балкана отново се появили действащите явно през проходите на Централната част на планината българи и кумани, които този път достигнали не само до Вероя, но и до Филипопол (Пловдив). Идването на владетеля и армията в Пловдив дало възможност за подновяването на българо-куманската активност към Агатопол и Странджа. Тези сложни действия, предполагащи поне две групи войски, добре организирано разузнаване, бързи реакции в условията на постоянно променящата се обстановка и т. н. били ръководени от "извънредно съобразителния и твърде способен" във военното дело цар Асен⁷⁶. Както се вижда от разказа на Никита Хониат, в тази продължителна офанзива действували поне 7 хиляди кумани, а броят им вероятно бил по-голям. Но независимо от тази впечатляваща численост куманското участие не се изродило в стихийно и неконтролирано от българското командване нашествие. Напротив, куманите действували съгласувано с българските части, настъпвали или се оттегляли в избраните от Асен направления, приели (т. е. били заставени от обстоятелствата) да се съобразяват с лидерството на българите и целите на българската политика.

През ноември 1187 г. започнал вторият голям поход на императора срещу въстаналите българи, който приключил с примирието в Ловеч (т. нар. Ловешки мир) към края на пролетта на 1188 г. В тази важна фаза на борбата за извоюването на българската независимост куманите, противно на някои твърдения⁷⁷, не участвували. Прави впечатление фактът, че именно през зимата на 1187—1188 г. киевски войски с подкрепления от "Черни калпаци" начело с воеводата Роман Нездилович нападнали и разорили "вежите" (лагерите) на "лукоморските половци" (Итогли). Това, че куманските военни сили били "на Дунав", подсказва, че Петър и Асен се готвели за масиран отпор и своевременно потърсили помощта на съюзниците си. Но ако направим аналогия със събитията от зимата на 1201—1202 г., ще разберем защо куманите не се явили или закъснели да се явят няколко

месеца по-късно. Въпреки отсъствието на преки данни за координация на действията на киевските князе Святослав и Рюрик и Исак II Ангел то, предвид наличието на такава съгласуваност при галицко-волинския велик княз Роман и Алексий III Ангел по-късно, тази възможност не бива да се пренебрегва⁷⁸. Независимо от отсъствието на съюзната помощ българите успели да неутрализират тази добре обмислена военна кампания. Българо-куманският съюз обаче оставал в сила и това личи ясно от една реч на Никита Хониат, произнесена в самото начало на 1190 г. Ораторът в панегиричен стил възхвалява успехите на императора срещу българите и техните неизменни съюзници — "скитите" (куманите) и "тавроскитите от Вордона" (русите-бродници)⁷⁹. Не ще и дума, че привличането на предшествениците на казачеството на българска страна било на базата на съюза с куманите.

Както е известно, при преминаването на Третия кръстоносен поход през Балканите Петър и Асен влезли в контакт с немския император Фридрих I Барбароса. Действеността на българо-куманския съюз личи ясно в българските предложения на преговорите в Одрин през декември 1189 — януари 1190 г. Петър, който се стремил да доведе германо-византийската вражда до "война за Константинопол", обещал военни подкрепления от "40 хиляди власи (българи) и кумани, въоръжени с лъкове и стрели". Единственото условие за организацията на проектираната офанзива било тя да се проведе "около началото на пролетта"⁸⁰, най-подходящото време за идването на кумански сили на Балканите. Независимо от "благосклонните си отговори" Фридрих Барбароса отклонил предложенията на българи и сърби. Опитите на византийски представители да си осигурят немска помощ срещу българи и кумани през февруари 1190 г., когато двамата императори успели да намерят изход от кризата, също не се увенчали с успех⁸¹.

В изворите за Третия кръстоносен поход неведнъж става дума за кумани във византийската армия. Сблъсквания с отряди от "гърци и кумани" имало край Пловдив, около Одрин и Аркадиопол (дн. Люлебургас) кумани, алани и ромеи съставяли гарнизона на Димотика⁸². Интерес буди едно място в разказа на Псевдо-Ансберт, на което напоследък обърна внимание П. Петров. На 2 февруари 1190 г., недалеч от Аркадиопол кръстоносците се сблъскали с войска от българи и кумани, наемници на византийския император. Сражението, в което паднали убити и ранени от двете страни, станало в отсъствието на българския (?) командир. Веднага след това конфликтът бил изгладен. Саеденето е интерпретирано в смисъл, че това е не византийска, а проникнала дълбоко в Източна Тракия българска войска⁸³. Ние не се ангажираме с толкова категоричен извод, макар само по себе си това предположение да е интересно и не без основания. Все

пак хронистът е добре ориентиран в събитията, за да допуска подобна неточност, а и преговорите за урегулиране на немско-византийските противоречия били вече започнали. Що се отнася до наличието на българи на византийска служба, то такива е имало много често при неизменното етническо присъствие на българите в земите на империята. Откъде обаче идвали куманските наемници? Едва ли българските владетели биха могли да допуснат преминаването на такива отряди в помощ на Византия през своите земи. Без съмнение отчасти те били заселили се във византийските земи номади още преди 1186 г., каквито били например пронаирите — кумани от региона на Мъглен⁸⁴. При едно от сраженията в Източна Тракия кръстоносците пленили една куманка, "въоръжена като мъж и отлично обучена в изкуството да стреля с лък"⁸⁵. Западният хронист безспорно бил впечатлен от жената — войник, нещо, което не е чак толкова необичайно за етапа на развитие, в който се намирали куманите — въоръжени жени участвували и в разгрома на Никифор I Геник в 811 г. в България. Мисълта ни е друга, трудно е да допуснем, че сред ангажираните от Византия кумански наемници е имало и жени — в този смисъл случайното и само любопитно на пръв поглед западно свидетелство ни дава право да смятаме, че в края на XII в. във византийска Тракия вече имало кумански заселници. Възможно е друга част от куманските наемници да са вербувани от земите на Източното племенно обединение предвид присъствието на алани и грузинци във византийската армия. Все пак в последвалите събития не срещаме нито веднъж кумани на византийска служба, действащи срещу България. Византийското командване, дори и да разполагали с кумански отряди, не е рискувало да ги използва срещу българите, подкрепяни от големи маси техни сънародници.

Българо-куманските нападения в Тракия били подновени още с изтеглянето на кръстоносците. От изходна база в Пловдив срещу България трябвало да действа Константин Аспиет, чийто метеж скоро осуетил подготвяната кампания "срещу власите (българите)". "Работите отиваха все по-зле" — продължава Никита Хониат, българи и кумани продължавали да нахлуват "в подвластната на ромейте земя"⁸⁶. Започнала усилена подготовка за решителен поход на армията начело с императора, която, както изглежда, зела първата половина на 1190 г. Струва ни се, че византийските военни също отчитали сезонните особености на куманското участие в събитията и целели да избегнат или изпреварят появата на българските съюзници. Нещо повече, Исак Ангел изпратил византийския флот към Дунавската делта, за да осуети преминаването на куманите. Още през пролетта на 1190 г. тази задача била изпълнена поне в известна степен. Тази не съвсем ясна военноморска акция е позната по една реч на Никита Хониат, с нея могат да се свържат и двата моливдовула

на Исак II Ангел, намерени в Исакча. В определени случаи тези свидетелства се превръщат преднамерено в "доказателства" за запазването на византийската власт в Добруджа⁸⁷.

Редица учени схващат речта на Никита Хониат като типичен панегирик, в който прозират важни детайли на проектирания поход срещу България⁸⁸. Позволяваме си да забележим, че сам по себе си текстът е ясен. Началото на речта наистина визира готвещия се през лятото на 1190 г. поход (поставян неизменно през пролетта на с. г.), като веднага след това идва пасажът: "Неотдавна (χτες, буквално "вчера") ти сметна, че е дело на царската ти далновидност да предотвратиш скитските нападения през Истръ срещу нас и затова осъществи замисъла си." По-нататък се разказва как флотът достигнал Дунава и островите в делтата му — реката "шумно се радвала, удряна най-после след много години от ромейските весла" и скоро видяла "погиването на варварите". Същите тези варвари, "почервенели" (окървавени) от набезите срещу ромеите, сега трябвало "да се откажат от мръсните си намерения и да преговарят". Те възприели най-накрая "белия цвят на мира". Едва след това ораторът се връща към непосредствената си задача — сухопътния поход срещу българите, и изразява своята увереност в неминуемата победа на императора. Така напълно щели да бъдат усмирени "бунтовниците и скитите, които са срещу тях на отвъдния бряг"⁸⁹.

Както може да се забележи, авторът обособява вече извършеното от предстоящото. Естествено, както е обичайно при подобни творби, успехите на флота сигурно са преувеличени. Независимо то тази уговорка данните в речта се съгласуват с последвалите действия и споменатите по-горе императорски печати. Разбира се, те не съдържат нищо, което да говори, че Добруджа била извън обсега на българските земи и че тук продължавала да действа имперската администрация. Вярно е, че Варна оставала византийска, но присъствието на ромеите в една силна крайморска крепост, чийто гарнизон бил подсклен със западни наемници, не може да се разпростре върху цяла Добруджа. Напротив, съвременникът Никита Хониат недвусмислено признава, че от "много години" Дунав не бил "виждал" дори ромейски кораб. Още по-безпочвено е произволното твърдение, че куманите преминавали реката някъде "срещу източните балкански проходи", т. е., най-общо казано, между Дръстър и Русе, но не и през крайдунавска Добруджа⁹⁰. Изпращането на флота в района на делтата и към Исакча показва, че съюзните кумански части форсирали реката именно в тази част от нейното течение. Според нас може да се приеме, че при тази акция, предшестваща похода на императора, византийските флотски сили успели да разбият идващите в България кумани и да сключат примирие с техните вождове. Наказано било и местното българско население. Колко несигурен и нетраен бил ефектът от тази победа става ясно дори от факта, че не мко-

го след това пред стените на Търново Исак II Ангел бил успешно провокиран от българите с лъжлив слух за куманско нахлуване. И все пак тази военноморска акция говори за все още чувствителната мощ на империята, както и за затрудненията на куманите в подобни ситуации.

Когато Исак Ангел, подведен от лъжливата вест за приближаването на кумантие, отстъпил през Балкана и бил разгромен в Тревненския проход, "сезонът бил благоприятен" за появата на българските съюзници. Според нас тези думи подсказват, че обсадата на Търново се е проточила до есента на 1190 г. Елитната императорска армия била разбита без участието на куманите⁹¹, без подкрепата им протекла и българската офанзива скоро след това, когато били завзети и опустошени Анхиало, Варна, Средец, Стоб и Ниш. На този етап крепостите не могли да бъдат задържани и скоро били отвоювани от ромеите⁹².

Така вероятно като пряко следствие на византийско-куманския сблъсък в района на Дунавската делта през пролетта на 1190 г. за известно време било разстроено българо-куманското единодействие. През есента — зимата на 1190 г. "лукоморските половци", които приели при себе си побягналия от Киев черноклобуцки княз Кондувдей, воювали с киевските войски. Ответната руска атака била насочена срещу племенната група на клана Урусоба. Силите на Колдечи и Кобан "Урусобичи", Бегбарс "Кочаевич" и Ярополк "Томзакович" претърпели поражение⁹³. Несъмнено тези събития давали своето отражение на Балканите, както видяхме по-горе.

През септември — октомври 1191 г. (дните около и след есенното равноденствие) Исак II Ангел се насочил срещу Сърбия. Първата задача на императора била да спре поне временно българските нападения в Северна Тракия, поради което той се задържал за известно време в Пловдив. Българите, вече подкрепяни отново от куманите, били отблъснати в няколко сражения⁹⁴. За разлика от Никита Хониат в речите на Евстатий Солунски и Йоан Сиропул се твърди, че "скитите" са съвършено разбити, като се създава впечатление за решаваща победа от рода на тази при Левунион⁹⁵. Независимо от явните преувеличения информацията в тези речи не може да бъде пренебрегната. Явно е, че по-сериозни загуби претърпели именно куманите, използвани най-често като авангард във военните действия. Дали при заминаването и престоя на армията в Сърбия българо-куманските нападения са били подновени е трудно да се каже.

След убедителната си победа над сърбите и преговорите с унгарския крал Бела III, на които очевидно се обсъждал и въпросът за общи действия срещу България, Исак Ангел се завърнал в Пловдив. Явно е, че били положени нови усилия за заздравяването на местната отбрана. Скоро след това тук бил изпратен младият и талантлив Константин Ангел заедно с нови подкрепления. На първо време то-

зи братовчед на императора ръководел отбраната много успешно. Той неведнъж отблъсквал и преследвал нахлуващите през централните старопланински проходи българи и кумани и успял да стабилизира византийската власт в областите на Пловдив и Вероя (Боруй). Българският натиск видимо отслабнал, а набезите не били "така често, както по-рано"⁹⁶. Вероятно през 1192 г. бил подготвян нов голям поход срещу България, ако се съди и по това, че доместикът на Запада (главнокомандуващият европейските войски на империята) Василий Ватаци бил с войските си в Одрин. Може би тези обстоятелства, наред с очерталата се унгарска заплаха, довели до оспорвания в историографията, но според нас реален "разрив между Петър и Асен"⁹⁷, който е засвидетелствуван в речите на няколко византийски ритори, едната от които (тази на Георги Торник) е произнесена през януари 1193 г. Без да се впускаме в полемика по този въпрос, все пак ще допуснем, че спадането на българската активност се е дължало и на временното и извършено по тактически съображения примирие между резидиращия в Преслав Петър и Исак Ангел. От гледна точка на интересуващите ни проблеми по-важното е, че куманите независимо от това, дали ще поставим възникналите в българския лагер противоречия в 1186 или 1192—1193 г., били на страната на Асен. Особено добре е подчертал този факт Сергей Колива — Асен се стремил да "се закрепил над планините, като някакъв дебел и мъчно разкъсваем облак, съставен от крайдунавски скити и сънародници — бунтовници", облак, който носел "градушка и погребел"⁹⁸. Очевидно куманите били заинтересувани от продължаването на конфликта и плякосването на византийските територии.

Отбраната на Тракия била разстроена още през 1193 г., когато амбициозният и възгордял се от успехите си Константин Ангел вдигнал бунт и се обявил за император. Петър и Асен, които явно изглеждали възникналите противоречия, не криели задоволството си от залавянето и ослепяването на пловдивския стратег, като подигравателно благодарели на императора за стореното⁹⁹. Те незабавно изпълвали смущението във византийската отбрана, като нахлували към Пловдив и дори Одрин, а в 1194 г. успели да овладеят Средец. През същата година българи и кумани постигнали една от най-значимите си до момента победи — край Аркадиопол били разгромени съединените европейски и азиатски войски на империята, командувани от двамата доместици Алексей Гид и Василий Ватаци¹⁰⁰. За куманските действия в Тракия, може би във връзка със същото сражение, се споменава и в един грузински извор. Анонимният биограф на царица Тамар разказва за изгонените от Грузия и постъпили на византийска служба петима братя от рода Липарити. Те загинали в "гръцка Македония" (т. е. Източна Тракия) като "славни витязи" в бой с куманите¹⁰¹. Логично е да се мисли, че грузинският отряд бил в състава на командуваната от Василий Ватаци "западна" (европейска)

войска, където имало и алански наемници. Наличието на подобни отряди, познаващи добре куманите още в своите кавказки страни, говори за стремежа на византийското командване да противопоставя на леката куманска конница сходни с нея по тип, притежаващи необходимия опит и познания спомагателни части¹⁰².

С идването си на византийския престол Алексий III Ангел (1195—1203 г.) предотвратил най-решителния, поне като замисъл, поход срещу Петър и Асен. Българо-куманските нападения не преставали, а новият император възприел един по-реалистичен курс, като повел преговори за мир. Взаимно приемливи условия не били постигнати и войната продължила. Използувайки ангажираността на Алексий срещу селджуците в Мала Азия, през пролетта на 1195 г. Асен проникнал до Сяр, където разбил местните сили, подпомагани от правителствени войски начело с Алексий Аспиет. Скоро след това край руините на древния Амфипол на устието на Струма била разбита и войската на севастократора Исак. Възгорделият се от някакви успешни сблъсъци, навярно със стражеви български части, севастократор се подвел по обичайната и добре известна на византийците номадска степна тактика. Увлечен в преследването на леката куманска конница, Исак попаднал в засада и бил пленен от куманите. Неизвестният ни по име кумански хан, в чиито ръце попаднал знатният пленник, смятал тайно да го отведе "в своята земя" и да иска откуп от императора. Когато Асен научил за пленяването на военачалника, "било направено грижливо издирване". Исак бил предаден на българския цар¹⁰³. Ако се спрехме по-подробно на този случай, то е за да покажем съществуващия контрол над съюзните части.

Превратът, осъществен в 1195 г. от групировката на Иванко¹⁰⁴, няма пряко отношение към българо-куманските отношения и не може да бъде приписван на някаква "куманска партия" в България¹⁰⁵. Логично е да си приеме, че куманите дори биха били и вероятно са били против аристократичната фракция, склонна към опасни компромиси, вкл. и да се подчини на империята. Подобна политическа линия едва ли отговаряла на куманските интереси на Балканите. Ние не знаем дали в "постоянно умножаващите се" с нови и нови части войски на цар Петър пред стените на Търново е имало кумани, макар това да е вероятно.

Войната с Византия продължила независимо от сътресенията в страната. Офанзивата на юг се развивала успешно дори при кратко и вероятно неспокойно управление на Петър след смъртта на Асен. "Никой не можеше да се противопостави на Петър" — заключава Никита Хониат, отбелязвайки преди това, че начело на войската стоял вече третият брат Калоян¹⁰⁶. Най-вероятно малко преди или след възцаряването на Калоян, към 1196—1197 г., е бил сключен и династичният брак, закрепил двустранния политически и военен съюз.

Новият български владетел Калоян не прекратил предприетите

действия, което не отговаря на представата, че в началото на своето управление той бил зает основно с проблемите на вътрешнополитическата обстановка. Фактът, че поставеният за управител на Пловдив Иванко "станал сигурна преграда" срещу българското настъпление, е свидетелство за напрежението в Северна Тракия. Едва към пролетта на 1198 г. Алексий III се решил да направи "нещо спасително" предвид непрекъсващите български и кумански нападения, защото местните сили начело с Иванко не били достатъчни. Без да постигне нещо по-определено, императорът се насочил срещу разбунтувалия се Добромир Хриз. Ангажираността на ромеите пред стените на Просек през април 1199 г. позволила на Калоян да нанесе нов удар в Източна Тракия. Многобройни кумански отряди, водени от български части, проникнали до Месина (дн. Гюмюрджина, Комотини), Цурул (дн. Чорлу) и Родосто на Мраморно море и изненадали стекло то се на празника на св. Георги (24 април по ст. стил) местно население в селището Куперион. Билд избити и отвлечени хиляди хора. Гарнизонът на Виза нападнал изненадващо оттеглящите се кумани и успял да им нанесе сериозни загуби, но лошата дисциплина на византийските войници, интересувачи се от плячката не помалко от "варварите", превърнала успеха в поражение¹⁰⁷. Тази мащабна акция, която разстроила византийската отбрана в подстъпите към Константинопол и деморализирала местното население, може да се оцени като косвена подкрепа за Добромир Хриз.

Месеци след това, през есента на с. г., било извършено ново самостоятелно куманско нашествие в Източна Тракия, приемано като косвена помощ за отнетналия се Иванко. Разделени на четири колони, куманите достигнали до планината Ганос (дн. Текир-даг) и ограбили редица селища и манастири¹⁰⁸. В началото на 1201 г. Калоян изпратил нови маси кумани, подкрепяни от българи и може би от руси-бродници, които достигнали стените на византийската столица. Опустошенията се прекратили едва тогава, когато галицко-волинският велик княз Роман Мстиславич нападнал куманските лагери по Днепър. Тази намеса била уговорена от византийското правителство при посещението на една руска мисия в Константинопол, немалка заслуга имал и киевският митрополит. Владетелят на "християнейшия руски народ", който целял да издигне авторитета си в Русия и като наследник на победителя "на половците" Владимир Мономах, атакувал куманските "вежи" нееднократно. "Много пъти" той нахлувал в куманските земи, тъй като основните "половецки" сили били в Тракия¹⁰⁹. Наложило се куманите веднага да се завърнат в земите си. Очевидно нападението в 1201 г. има предвид и никейският писател Николай Месарит. Разказвайки за заговора на Йоан Комнин през същата 1201 г., той показва недоволството на аристокрацията от Алексей III, който бил неспособен да се справи с българите, "скуитите" и "тавроскитите" (русите, най-вероятно т. нар. "бродници")¹¹⁰.

Нападението в 1201 г. е показателно за силата и мащабите на куманските действия. От друга страна, то представлявало своеобразен "заслон", прикритие за операциите на българската армия. Под командата на царя били обсадени и превзети последователно силните крепости Констанция (дн. Симеоновград) и Варна през март с. г. След сключването на мирния договор с Византия (края на 1201 г.) куманите участвували в действията срещу унгарци и сърби в Северозапада. В отговора на папа Инокентий III на писмо на унгарския крал Емерих от 15 септември 1204 г. се споменава за "огромното множество езичници" (т. е. кумани), с чиято помощ Калоян отбил унгарските войски на р. Морава, а впоследствие опустошил Сърбия¹¹¹. Независимо от явното желание на Емерих да злепостави българския цар пред Римската курия, обвиненията за "отвлечането на много християни от езичниците" съответствуват на обичайния характер на куманските действия, познати ни по тракийския военен театър. От оплакванията на краля и разменените между Калоян и Инокентий III мисли около териториалния спор за етнически българските земи на Белгард, Браничево и Ниш, както и около неизвестните ни с точност "български епископии" на север от Дунава, личи постигнатото от българите в резултат на продължителни военни действия надмощие. Заслуга за постигането му несъмнено имат и съюзниците — кумани. Може би още тогава и не без внушенията на българската дипломация зачестили куманските нахлувания в прикарпатските погранични райони на Унгария и принудили крал Андрей II в 1211 г. да предостави земи в "земята Бърса" (Югоизточните Карпати около гр. Кронщад — Брашов) на тевтонските рицари¹¹². Несъмнено, за да се стигне до подобно решение, не съвсем приемливо и за самата Унгария (в 1225 г. самовластните рицари-монаси били изгонени), куманската заплаха била реален факт много преди 1211 г.

В пряка връзка със засегнатия въпрос е един недостатъчно осмислен пасаж от клетвата на цар Калоян пред Римската църква (1204 г.), където се казва: "И каквито земи на християни или езичници в бъдеще придобие моето царство, те ще бъдат под властта и повелята на същия свещен и апостолически престол."¹¹³ Тълкуването, че ставало дума за куманите, които са поданици на царя, не е обосновано¹¹⁴. Според нас със своята клетвена грамота, най-официалният документ в цялата кореспонденция с папата, Калоян делегира претенциите си именно България, т. е. нейната униатска църква, да разполага с права за покръстването на езичниците-кумани. Тази "уговорка" в грамотата едва ли е случайна. Още към 1190 г. мисионерска дейност сред куманите започнал орденът от цистерцианците. По същото време поглед към "Кумания" отправили и доминиканците — в полулегендарна форма се разказва, че сам св. Доминик в 1205 г. отишъл да покръства кумантие, поради което си бил оставил дълга брада. Тези ранни мисионерски опити били използвани като

актив по-късно, когато през двадесетте години на XIII в. доминиканският орден и Унгария се заели усилено с християнизацията на пограничните на кралството и преселващи се на негова територия кумански племенни групи¹¹⁵. Българският цар и архиепископът Василий не могли да не притежават информация за всичко това. И тук съществувала опасност от страна на Унгария, която с помощта на католическите ордени би могла да обвърже част от българските съюзници религиозно и политически. От друга страна, мъглявото обещание за бъдещата християнизация и ориентация на "езициниците" към Рим, но под опеката на българската църква, парирало обвинението за използването им срещу унгарци и сърби.

Най-ярките страници от историята на българо-куманското военнополитическо сътрудничество са свързани с борбата на България срещу Латинската империя. Участието на куманите е отразено в множество извори, най-важните от които са "Историята" на Никита Хониат и "Завладяването на Константинопол" на Жофроа дьо Вилардуен¹¹⁶. По понятни причини ролята на кумантие е игнорирана от средновековните български автори. Прославяйки "благонерния цар Калоян", патриарх Евтимий разказва накратко за Одринската битка, като отдава победата изцяло на "българската войска"¹¹⁷. Без съмнение, наред с патриотичната позиция, тук действуват и други мотиви. Един християнски писател не би желал да покаже сътрудничеството на българския цар с езициниците.

Още в първите месеци на 1204 г. Калоян влязъл в контакт с ръководителите на кръстоносците, като им предложил помощ в конфликта им с правителството на Алексий V Мурзуфл (1204 г.), Робер дьо Клерв, който осъжда безцеремонното отхвърляне на българското предложение от бароните, твърди, че Калоян можел да дойде пред Константинопол "със сто хиляди души войска"¹¹⁸. В критиката си към ръководителите на похода, авторът явно преувеличава възможностите на българския цар¹¹⁹. Макар и да не са споменати изрично, куманите влизат в състава на тази помощ, тъй като Робер дьо Клерв ги представя като постоянни участници във водените от Калоян военни действия. Предавайки редица данни за куманите, някои от които са точни и пълни, а други — полуфантастични, френският хронист твърди, че Калоян бил "приятел (на куманите — б. м., П. П.) и (постигнал това) те да му бъдат всички в помощ", той им станал "като господар" (*comme tous sires d'aus*). Всяка година заедно с тях българският цар идвал "да плякосва земята на императора до самия Константинопол, а императорът нямаше сила, за да може да се защитава"¹²⁰.

Пряката конфронтация настъпила въз основа на т. нар. българо-гръцки съюз. Помощта, обещана на тракийските ромеи, била съобразена със сезонността на куманското участие — в един извор се казва изрично, че българският цар щял да пристигне край Одрин "по Великден с много хора"¹²¹. В гръцкия вариант на "Морейската хрони-

ка" се съдържа указанието, че Калоян изпратил в "Кумания пратеник за десет хиляди бойци, измежду най-добрите"¹²². В изворите броят на участващите на българска страна кумани е различен, като според Никита Хониат "скитите били неизчислими", но най-приемливо е числото от 14 хиляди у Вилардуен¹²³.

Развитието на събитията край Одрин е добре познато, за да го предаваме в подробности. Трябва да отбележим обаче, че и сега Калоян използвал действията на куманската конница като прикритие за своето придвижване и скритото избиране на терен, подходящ за сражение с тежковъоръжените рицари. Още в началото на април 1205 г. българо-кумански формирания подкрепяли въстаниците в Одрин и Аркадиопол, като затруднявали снабдяването на латинците с хранителни припаси. На 13 април леки кумански и български части атакували лагера на кръстоносците край Одрин и увлекли след себе си част от рицарите¹²⁴. Свиканият същия ден военен съвет схванал опасността от подценяването на куманската тактика и несъобразяването с възможните засади. Този момент в разказа на "маршала на Романия" и участник в събитията Жофроа дьо Вилардуен показва несъстоятелността на мнението, застъпено още от Георги Акрополит и автора на "Морейската хроника" и следвано от някои учени, че именно непознатата и неразбрана от кръстоносците куманска тактика решила изхода на сражението¹²⁵. Но и след това, както твърди например Робер дьо Клери, поне част от рицарите продължавали да гледат на куманите като на "нищо повече от група деца", "облечени в кожуси"¹²⁶. С други думи, куманите не били смятани за сериозна военна сила. Несъобразяването с решенията на военния съвет, липсата на строга дисциплина и лекомислието на такива ръководни личности като граф Луи дьо Блуа и самия император Балдуин довели до катастрофата на 14 април. Използвайки смесена тактика, базираща се на леката куманска конница и по-тежковъоръжените български и ромейски части, цар Калоян разгромил рицарската армия. Важна роля в сражението играели скритите в засада "свежи скитски (кумански) и български войски".

Редица извори отдават пленяването на Балдуин именно на куманите¹²⁷. Това мнение не се ползува с популярност в историографията, защото Вилардуен разглежда съдбата на императора по време на боя в най-общ план. Обаче освен Акрополит и другите автори и Никита Хониат твърди същото макар и не съвсем пряко: "масата от скитите като черен облак нападна (...), а Балдуин беше заловен..." На друго място Хониат казва: "заловен във войната със скитите"¹²⁸. Императорът, както станало десет години по-рано със севастократора Исак, бил предаден от куманите на българския цар. Същото може да се каже и за бившия византийски логотет Константин Торник, един от малцината ромей, приети на служба от Балдуин. Никита Хониат съобщава изрично, че той бил пленен от куманите, а през 1206 г. бил

екзекутиран в Търново¹²⁹. Очевидно съдбата на знатните пленници била решавана по този начин и това условие е влизало в съдържанието на взаимните споразумения. Никита Хониат и Георги Акрополит отдават българската победа край Одрин изцяло на куманите, но характерните моменти в битката, върховното командване на царя (Вилардуен твърди, че съюзниците са изпращани в нападение от Калоян и ги нарича неведижж "неговите кумани"), обстоятелството, че за разгрома на тежковъоръжените рицари били необходими сходни по въоръжение български сили, а и пехота, не ни позволяват да приемем тези твърдения¹³⁰. Още повече че Хониат е под впечатлението на куманските опустошения след битката. Георги Акрополит гради заключенията си и въз основа на личните си наблюдения върху "скитите", привлечени на никейска страна от Йоан III Дука Ватаци в 1241 г. и съставящи специален корпус в неговата армия¹³¹.

Одринската битка илюстрира добре и "заплащането" на куманската подкрепа. Калоян "предал за разграбване от скитите колкото градчета имаше близо до Византион (Константинопол), които плащаха данъци на латинците"¹³². Била разорена обширна част от Източна Тракия, а куманите се появили и пред стените на столицата. Тези действия, разглеждани от местните ромей като политика на българския цар, довели до сериозни пукнатини в съюза им с българите.

Куманите се оттеглили към своите степи скоро след "Петдесетница" (29 април) поради настъпващото лято. Българските войски заедно със съюзниците гърци потеглили към владенията на солунския маркиз Бонифаций Мовфератски. Последвало превземането на Сяр от Калоян и външния град на Солун от кефалията на Просек Цузмен¹³³ (предаден на местните ромей и изгубен скоро от тях)¹³⁴. Покъсно Калоян в две сражения разбил Бонифаций и го принудил да се затвори в Солун. Впечатлява обстоятелството, че и тогава, през юли и август 1205 г., независимо от отбелязаното изтегляне на куманите, в българската армия имало "пчелни рояци" от "скити". Други "скити" и българи по същото време подкрепяли гражданите на Одрин при опита на модератора на империята Анри да овладее с обсада града. Така, докато с помощта на куманите Калоян разбил маркиза и овладял Верей (Бер) и други негови градове, друга групировка български и кумански части действувала в Източна Тракия, където за известно време буквално обсъждала латинския лагер пред Одрин и нанесла тежки загуби на двайците от Константинопол латински подкрепления¹³⁵. Не ще и дума, че без куманските части не би била възможна активност на толкова широк фронт. От друга страна, тези данни, които не са отчетени от Д. Расовски, не отговарят на представената от него в твърде категоричен вид теория за сезонността на куманската военна помощ¹³⁶. Това не означава, че тя е погрешна и самоцелна. По-скоро можем да отбележим изключенията от обичайната практика и да потърсим причините за тях.

На първо място, огромните маси кумани през 1205 г. предполагат участие на сили от цялата територия на Днепровското обединение, а може би и от Източното, още повече че през с. г. няма отбелязани сблъсъци с русите. Възможно е през май назад да са потеглили само съюзниците от по-отдалечените места. Д. Расовски твърди, че летовищата на номадите били винаги на север¹³⁷. Според направения от Ом. Прицак анализ на данните в руските летописи ордата на Итогли именно през лятото слизала към Черно море¹³⁸. Може би е имало и други изключения, тъй като в крайморските райони лятото е по-меко. Ако, както приема Расовски, куманите, живеещи към Дунав, през лятото се придвижвали към Карпатите, то това разстояние не е така голямо и не би затруднявало участието на част от въоръженото мъжко население в събитията на Балканите. Втората възможност, която не изключва първата, е тази в България да са оставали за по-дълго време цели наемни отряди. Някои от тях постепенно се свързали с местните условия и се заселвали завинаги в страната. Ако споменатият вече Цузмен и отбелязания по-късно Манастър са наистина кумани¹³⁹, то в българските земи вече е имало и местна куманска аристокрация. Въобще е възможно в пряка връзка с военните и политически връзки в България да са се появили по-значителни маси кумански заселници, макар да не разполагаме с преки данни за такава миграция.

Новото гекерално настъпление на Калоян срещу латинците и съюзилите се с тях тракийски ромей в началото на 1206 г. започнало отново с нахлуването на "мравешко множество" кумани. След като опустошили околностите на Одрин, техните предни части, придружавани от български и гръцки единици (общата численост била около седем хиляди войници), разбили войската на конетабъла Тиери дьо Термонд край Русион. Според Никита Хониат "Тиери, мъж твърде виден и благороден", командувал елитна войска, съставена от "високи мъже, отличаващи се във военните упражнения"¹⁴⁰. Вилардуен твърди, че това поражение било нова катастрофа, близка по значение до Одринската. Ако при Одрин загинали около 300 знатни рицари, сега били загубени нови 110¹⁴¹. Други кумански части завладели Апри и разбили край Родосто водача на тракийските ромей (dominus et capitaneus)¹⁴² Теодор Врана. Крайморският град бил разорен. Българо-куманските действия се разширили с идването на основните сили, предвождани от царя. През периода от февруари до април паднали Неапол, Ираклия, Даонион, Цурул, Месина, Атира (тук Теодор Врана бил победен отново), Аркадиопол и др. През май и юни Калоян безуспешно обсаждал Димотика, но окончателното, може да се каже, крушение на съюза с ромейте и контраофанзивата на император Апри принудили българския цар да се оттегли. През септември, този път без куманите, Калоян изненадващо превзел Димотика и от-

вел населението ѝ. Предприетите латински контрадействия, при които Анри на два пъти проникнал дълбоко в българска територия, не довели до съществени промени във военната обстановка¹⁴³.

През март 1207 г. Калоян се опитал за пореден път да се наложи в Източна Тракия. Цел на похода отново бил Одрин. Градът бил пред падане и с пробити на места стени, но и този път българите се оттеглили. По думите на Вилардуен причината била в куманите, които с нагребената плячка се отправили към степите, защото настъпвали летните горещини¹⁴⁴. Едва ли неуспехът може да бъде обяснен с това, че "българите треперели пред вида на латинците", както твърди Никита Хониат¹⁴⁵. От подобен "страх" няма и помен у далече попристрастните латински автори. Сами по себе си куманите не участвували в обсадата, а и не разполагали с машините на българите. Царят би могъл да действа и без куманите, както било при обсадите на Варна и Констанция през 1201 г. Сега са губели обаче прикриващите функции на куманските действия, а Калоян рискувал да се озове в положението на Балдуин пред същия град отпреди две години.

Планираното за есента на същата 1207 г. ново настъпление в Тракия било отговор на опасния, за щастие нереализиран съюз на Анри и Бонифаций Монфератски. Солунският владетел бил убит от българите при един набег в Родопите, който между впрочем бил инспириран от солунските ромеи¹⁴⁶. С голяма армия, в която били включени кумански и други подкрепления, Калоян обсадил Солун. Йоан Ставракий споменава хазари, алани и ромеи (може би и руси)¹⁴⁷. Ка-то изключим ромеите, явно измежду последните симпатизанти на българо-гръцкия съюз, набирането на останалите наемници е било възможно вследствие на съюза с куманите. Както е известно, при тази обсада българският цар бил убит от Манастиър. Според нас не може да се твърди, че убийството е дело на "куманска пария" сред боярството¹⁴⁸, още повече че самите кумани несъмнено нямали нищо против превземането и разграбването на изключително богатия Солун. Ако царят бил убит от един куманин, чието служебно положение според разказа на Ставракий наподобява високата военна длъжност "протостратор"¹⁴⁹, то това говори по-скоро за бързата политическа "българизация" на влезлите се в управляващия елит кумани. Може би такива хора¹⁵⁰, както е и в други страни през средновековието, били издигани на високи длъжности поради откъснатостта им от аристокрацията. В този смисъл те били лично предани на владетеля. Обаче с течение на времето чужденците при промененото си социално положение ставали част от същата тази аристокрация с нейните настроения и недоволство от управляващия в момента владетел. В този смисъл Манастиър бил оръдие не на някаква етническа партия, а на недоволна от вътрешната политика на цар Калоян боярска фракция.

Периодът 1186 — 1207 г. с основание може да се смята за апогей на българо-куманското военно сътрудничество. Благодарение на

осъществения и старателно поддържан от българската дипломация двустранен съюз, при който несъмнено била отчитана спецификата на куманския политически живот, българската държава преминала в решително настъпление срещу своите политически противници.

СЪСТОЯНИЕ, ИЗЯВИ И ПРОБЛЕМИ НА БЪЛГАРО-КУМАНСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ОТ 1208 ДО 1241 Г.

Внезапната смърт на Калоян довела до остра борба за престола, в която се наложил неговият племенник Борил. В хода на тези събития малолетните Асенови синове Иван Асен и Александър (те явно имали своя "партия" наред с тези на Борил, Стрез, Слав и може би на намиращия се в Рим Калоянов син Василий¹⁵¹) били отведени "тайно при скитите" заедно "с възпитателя им"¹⁵². Първият акт на новия цар била женитбата му с овдовялата царица-куманка¹⁵³. Без съмнение този политически брак целял не само легитимирането на властта на узурпатора, но и продължаването на съюзните отношения с куманските ханове. Друг негов "адрес" било отдалечаването или отстраняването на Иван Асен и Александър, което се наложило, може би във връзка с уреждането на отношенията между куманите и Борил, да отидат (или избягат?) в "страната на русите"¹⁵⁴. Според нас става дума най-вероятно за Киевското княжество. Ако направим една макар и не съвсем точна аналогия между евентуалните действия на куманската върхушка и тези на сръбския владетел Стефан Првовенчани (покровител на претендента за българската корона Стрез), може да допуснем, че и куманите нямали нищо против да разполагат с кандидат за търновския царски трон. Дори и след отиването си при русите Иван Асен и Александър не биха могли да търсят "бащиното си наследство" без куманската подкрепа или благосклонен неутралитет.

Следвайки политическата линия на Калоян, новият цар изпратил български и съюзни войски в Тракия още през пролетта на 1208 г. И двете страни се готвели за война, в която да се реши въпросът за Тракия. В тоя със своята агресивна програма Анри Фландърски решил да нанесе изпреварващ удар. Той се придвижил към областния град Боруй, т. е. в посока на балканските проходи и българската столица. Това станало през юли, може би не без връзка със сезонните особености на куманската помощ. Дори и да разполагал с помощта на съюзниците през лятото все пак българският цар не е могъл да я има в мащабите, характерни за по-хладните месеци. Все пак, както личи от последвалите действия, Борил успял навреме да си осигури поне възможните за момента кумански подкрепления.

Двете армии се срещнали близо до Боруй. Борил изненадал про-

тивника рано сутринта, когато латинците се стягали за продължаване на похода. Въръжени били само челната охрана и стражевите части.

Положението станало критично и латинската армия започнала да се изтегля с бой, обсипвана от стрелите на българи и кумани, влизаща в ожесточени ръкопашни схватки с копия и мечове. И тази битка имала своя "граф Луи" в лицето на рицаря Лиенар, който се отделил от оттеглящите се латинци и се впуснал срещу нападащите българи и кумани. В помощ на попадналия в клопка рицар, донякъде подобно на своя брат при Одрин, се хвърлил императорът със своя отряд. Положението било сложно, но Лиенар бил спасен. Анри порицал безразсъдната смелост на рицаря, макар последвалите критики от страна на останалите благородници да визирали и самия него. Били поставени строги изисквания за разумно водене на военните действия, тъй като, както се вижда от разказа на участника в събитията Анри дьо Валансиен, част от латинската върхушка продължавала да се отнася твърде повърхностно към българите и съюзниците им. Явно големият смут след поражението при Одрин отстъпил на заден план след успехите на император Анри на Балканите и в Мала Азия. Въпреки недомлъвките на Валансиен ясно е, че край Боруй победил Борил¹⁵⁵. Рицарската армия се оттеглила към Пловдив, който бил все още български или пък под властта на местната ромейска аристокрация. Недалеч от града българи и кумани се опитали да унищожат една излязла от латинския лагер част, която трябвало да набави фураж. В нея заедно с други двама видни рицари бил и предишният херцог на Пловдив Рение дьо Три. В помощ на застрашените се притекла цялата армия, която според Валансиен брояла едва две хиляди души. Тъй като Анри се опасявал от засада, армията се върнала в лагера. Приемането на открития бой от страна на българския цар очевидно трябва да бъде оценено като груба грешка. Българската армия и куманите получили тежък удар в самия център, където бил отрядът на Борил. Рицарите "срещнали власите (българите) и куманите и всеки много яростно събарял своя [противник]" — пише Валансиен, а думите му, които представят типичния за тежковъръжените конници начин на бой с копия, свидетелствуват за военното превъзходство на латинците¹⁵⁶. Загубата край Пловдив, макар да нямала характер на разгром (Борил отстъпил на север организирано), подкопала сериозно българските позиции южно от Балкана за сметка на Латинската империя и влезлия в политически и династичен съюз с император Анри български сепаратист деспот Алексий Слав.

Ние не знаем в какво се е изразявала военната помощ, оказвана от Борил на разбунтувалия се Сяр и на Стрез, признал върховенството на Търново и получил титлата севастократор. Не е изключено в нея да са влезали и кумански наемни отряди. На военната под-

крепа на куманите Борил можел да разчита и в своите планове за реванш в Тракия. Сам Анри в обръщението си към западните владетели и папата от 1212 г. разказва за проникването на българи и кумани до района на Руснон през април 1211 г. Създава се опасност сам императорът да попадне в засада, но той с редица маневри успял да се промъкне към Константинопол по крайморския път¹⁵⁷. През октомври с. г. Борил се опитал да атакува Солун, но претърпял поражение от съединените сили на тамошните ломбардски барони, константинополските латинци и българите на деспот Слав¹⁵⁸. Отсъствуват данни за куманско участие, но то е почти сигурно предвид сезона и мащабите на българския замисъл.

Към 1213 г. Борил се отказал от курса на конфронтацията и установил съюзни и династични връзки с латинците и Унгария¹⁵⁹. През същата година, най-вероятно през пролетта, "четирима родственици" на владетеля вдигнали бунт във Видин. Притеклата се в помощ на Борил унгарска войска начело с управителя на комитата Съобен (дн. гр. Сибиу в Румъния) ишпан Йоахим потушила метежа, след като разгромила войската на трима кумански главатари. Единият от тези вождове, действували в подкрепа на бунтовниците, на име Карач бил пленен¹⁶⁰. Утвърдилата се представа, че става дума за местна куманска аристокрация, е невярна¹⁶¹. В извора се сочат *duces de Sumania*, аристократи от по-нисък ранг в сравнение с управляващите ханове. Очевидно става дума за дошли в България помощни сили. Може би това били обичайните подкрепления, изпратени на Борил за планираните действия срещу Сърбия (конфликтът се разrazil години по-късно, което може да е във връзка с бунта), поне ако се съди по географското положение на Видин. Възможно е обаче куманите да са пристигнали на помощ на опозицията¹⁶². Така или иначе, куманската подкрепа за противниците на Борил свидетелствува, че отношенията с управляващите среди на "Кумания" били влошени.

Без съмнение куманската върхушка имала определени предпочитания към едни или други личности и групировки, т. е. към съответните аспекти и тенденции на българската политическа действителност. Сключеният през 1213 г. българо-латински договор, скрепен от брака на Анри с дъщеря на Борил (или Калоян), малко по-късно довел и до развода на българския цар с царицата-куманка. Мястото ѝ било заето от една племенница на Анри¹⁶³. Разбира се, това бил акт на незачитане на съюзните отношения и следствие от промените в двустранните българо-кумански връзки. Какви са конкретните причини е неизвестно. Може би неуспехите на Борил намаляват куманския интерес към Балканите? Въпреки че отсъствуват числени данни, мащабите на куманското участие явно не са били тези от времето на Калоян, когато става дума за сили от рода 10—14 хиляди. Но след първото десетилетие на XIII в. рязко спада куманската активност и към Русия и Унгария, което би могло да бъде обяснено са-

мо с никакви вътрешнополитически процеси в самата куманска племенна общност. Към времето на първото монголоторатарско нашествие съвсем определено става дума за върховен хан [каган] — такъв в 1222 г. бил Георги (Гюргий, Юрий) "Кончакович", "най-големият от всички кумани" (бъ болише всихъ Половецъ)¹⁶⁴. Може би очерталата се централизация е следствие на процеса с поне десетилетна давност, който не е протекъл без вътрешни борби. Ако се съди по грамотите на папа Хонорий III от 28 август 1217 и 7 юли 1218 г., в които се съдържа данни за епископия на куманите в източните предели на Унгария¹⁶⁵, то в предходните години притокут на кумани в кралството се е увеличил. Това би могло да се дължи и на миграция на маси от Днепровското обединение вследствие на вътрешни борби в него или с Източното, чийто хан именно е Георги "Кончакович". За съжаление, при отсъствието на преки извори за спадането на интензивността на българо-куманските връзки можем да разсъждаваме само в хипотетичен план.

Не знаем дали Борил разполагал с кумански подкрепления в 1214 г., когато с латинците се отправил срещу Сърбия. Такъв поход имало и в 1215 г., макар че тогава не се споменава именно българското участие, а се говори само за латински и унгарски войски¹⁶⁶. И двата похода били безрезултатни, а българското присъствие във втория сигурно е било твърде скромно. Всяко това наред с горните бележки ни кара да мислим, че България не разполагала с помощта на куманите. Обстоятелствата се усложняват и от факта, че поне няколко години преди 1218 г. в страната започнала една за съжаление като цяло неясна гражданска война¹⁶⁷. Без да разполагаме с преки данни за кумани в подкрепа на претендента Иван Асен (изключение прави едно сведение в хрониката на Ефрем от края на XIII в., който в случая не следва точно Георги Акрополит)¹⁶⁸, най-малкото те не попречили на действията му. Във всеки случай "сбирщината руси" на Иван Асен (бродниците или сходните с тях "галицки изгнаници"¹⁶⁹) не могли да достигнат до България без съгласието, възможността за свободно придвижване или неутралитета на куманите.

Възцаряването на Иван Асен II (1218 — 1241 г.) не довело до особена активизация във взаимните отношения. Представянето на българския цар като неизменен съюзник със "скитите", на чийто помощ той винаги можел да разчита¹⁷⁰, свидетелствува за подновяването на старите връзки. Според нас опитите да бъдат отнесени някои споменавания на "скити" в текстове от двадесетте — петдесетте години на XIII в. непременно към съюза на Иван Асен II с куманите нямат сериозни основания¹⁷¹. На първо време новият цар не проявявал значима военна активност. Чрез преговори били урегулирани отношенията с Латинската империя, Унгария и Епирската (от 1224 г. Солунска) държава¹⁷². Разбира се, за позитивни решения в средновековната дипломатия (по принцип почти винаги "от позиция на силата"),

особено при връщането на територии, както било например с Белградската и Браничевската области от страна на Унгария, бил задължителен факторът "армия". В този смисъл едва ли трябва да се забравят куманските съюзници. Но може би в тон с решаването на някои проблеми на българо-унгарските отношения Иван Асен II не се противопоставял в достатъчна степен на нарастващата унгарска активност на изток. Така например споменатите вече тевтонски рицари, настанени на югоизточната унгарска граница в 1211 г., създали свои опорни пунктове на юг от Карпатите и източно от р. Серет. В 1221 г. сред куманите по Днепър се опитали отново да проникнат до миниканците, "но не успели да извършат нищо значително за божието дело..." — мисионерите били прогонени, някои попаднали в плен, а двама били убити¹⁷³. Ако се съди по продължилата по-късно католическа пропаганда с елементи на унгарска политическа експанзия спрямо куманите, българската страна не оказала нужното противодействие за запазване или разширяване на своето влияние в степите.

Междувременно продължавали измененията в самата "Кумания". Както вече споменахме, засилили се централистичните тенденции, съпроводени с вътрешни борби. Унгарският мисионер Юлиан в края на тридесетте години на XIII в. споменава неясно за "Гурег от река Буз" (Южен Буг?!), който нападнал богатия хан "Витут" (?), една вражда, която завършила с нашествието на монголостарите на "Гургут" (Угедей) и покоряването на куманите¹⁷⁴. Ако "Гурег" е ханът Георги (Юрий) "Кончакович", то очевидно върховният владетел в някои случаи налагал хегемонията си по военен път.

Истинска катастрофа за куманите била първата инвазия на монголостарите в 1222—1223 г. След разстройването на алано-куманската коалиция (куманите се подали на внушенията за взаимното "родство" и "еднозначие" с нашествениците и изоставили своите съюзници) степите до р. Днепър били подложени на небивало опустошение. При този разгром загинали Георги "Кончакович", Даниил "Кобякович" и много от останалите видни политически личности на "Кумания". Спасилата се от разгрома куманска аристокрация била оглавена от хан Котян "Сутоевич", който според Ом. Придак бил от стария кълчакски владетелски род Тертероба¹⁷⁵. По инициатива на Котян бил сключен съюз с руските князе. Залог за неговата здравина станало покръстването на новия "велик княз" (=каган) Бастъй, може би протеже на Котян, който в руските извори е само "княз", в една от църквите на Киев. Както е известно, след някои малки успехи руси и кумани претърпели страхотно поражение на р. Калка в 1223 г.¹⁷⁶ Вследствие на небивалите опустошения и жертви, изглежда, настъпили сериозни промени в политическата обстановка и племенната "география" на "Кумания". Усилили се и вътрешните борби — арабският египетски хронист от XIV в. ан-Нувайри разказва за конфликт между Котян и хана на Токсоба Акубул¹⁷⁷.

Не съвсем ясна е и информацията на иранския летописец Ибн ал-Биби за селджукската военноморска акция срещу намиращите се след 1204 г. под сюзеренитета на Трапезунд византийски задморски земи в Крим. Нейна цел бил богатият пристанищен град Судак, който според други извори е плащал данък на куманите¹⁷⁸. Гражданите на Судак се обърнали за помощ към един кумански хан и някакъв също така неизвестен по име руски княз. Тяхната 10-хилядна войска била разбита от емира Чупан. Куманският и руският владетели са обозначени с титлата "малик" [равнозначна на "султан"], която показва високото им положение¹⁷⁹. Според едни автори този поход бил в 1221—1222 г., но според нас по-прави са онези, които отнасят събитието към 1227—1228 г.¹⁸⁰ Ако се обърнем към едно писмо на папа Григорий IX от 21 март 1228 г., ще видим, че папата изразява своята загриженост от заплахата, която представлявал Иконийският султанат за християнизиращите се кумани¹⁸¹. Във връзка със същата тази християнизация, както ще видим по-долу, се говори конкретно за куманите на хан "Борц" (= Бурджогли, "Бурчевичи")¹⁸². В такъв случай именно най-видният днепровски хан, съюзник на българите, след Калка бил разпрострял влиянието си и в Крим, но получил тежък удар от селджуците. Тогава "руският княз" би могъл да бъде според нас галицкият владетел от онова време Мстислав Удалой. Без съмнение участието на куманите от Днепър във всички тези събития отслабвали връзките им с България.

Към 1227 г. някои унгарски, папски и други западни извори отнасят едно обръщение на хан "Борц" [princeps Bortz] към унгарската католическа църква. Пратеничеството било водено от сина на хана, съпровождан от наново появилите се в степта доминикански мисионери. На 31 юли 1227 г. папа Григорий IX назначил унгарския примас Роберт за легат в "земите на кумани и бродници". Кампанията получила характер на кръстоносен поход, в който участвувал и престолонаследникът Бела (IV). Създадена била специална "Куманска епископия", обхващала и част от дн. Молдавия, поставена под закрилата на Рим с папска була от 13 септември 1229 г.¹⁸³ Неин център били земите на секеите, а първият ѝ епископ бил провинциалът на унгарските доминиканци Теодорих¹⁸⁴. През 1229 г. виждаме "Бегбарсовите половци" (може би Кочоба?) в състава на нахлулата в Галицкото княжество унгарска войска¹⁸⁵. Покръстването на куманите, които отчасти се заселвали в унгарска територия, не вървяло гладко — говори се за две хиляди или петнайсет хиляди (може би по-късно?) християнизирани кумани¹⁸⁶. Смята се, че тази християнизация се е извършила основно в Трансилвания, т. е. в пределите на кралството. Остава неясно в каква степен унгарците са успели да разпрострат своето политическо влияние към Днепър, но откъм края на двадесетте години на XIII в. (най-ранната грамота е от 1233 г.) до 1390 г. унгарският владетел е неизменно и "крал на Кумания" [rex Cumaniae]¹⁸⁷.

Ние не знаем имало ли е опити от българска страна да се противодействува на унгарското проникване в степта. Както се опитаме да покажем, българската държава и църква имали отношение към всичко това още във времето на цар Калоян. В едно писмо на папа Григорий IX до крал Бела IV от 1234 г. се говори за нежеланието на населението в "Куманската епископия" да се подчинява на своя епископ. Напротив, тези "лъжехристияни" възприемали църковните тайнства от някакви "лъжеепископи, придържащи се към гръцкия обряд." Много по-вероятно е тук да става дума за продължаването на старите връзки на местното население с българската църква в Търново, признатата от папа Инокентий III архиепископия на "България и Влахия", отколкото за влияние на отдалечената и отслабена Вселенска патриаршия в Никея (до 1261 г.)¹⁸⁸. В такъв случай трябва да търсим някакво противодействие на Иван Асен II, нюанс на усложнените връзки между Търново и Рим през тридесетте години на XIII в. при поетия от България православен курс¹⁸⁹.

Последиците от катастрофата при р. Калка, унгарското църковно-политическо проникване и т. н. може би са се изразявали и в движение на куманско население към българските граници. Известен е например хидронимът Борча, ляв приток на Дунав на срещуположния бряг в района на Дръстър (дн. Силистра). Неговата етимология се свързва категорично с куманите¹⁹⁰, очевидно с такива от Бурджогли. От само себе си следва съпоставката със сведенията за "Борц" и Унгария. Може би част от куманите на Бурджогли при евентуални сблъсъци с унгарците (достатъчно е да припомним проблемите на заселилите се в Унгария Котянови кумани в 1239—1241 г.)¹⁹¹ или пък още след битката при Калка заели този пограничен район на българската държава? Ще припомним, че в т. нар. Торински кодекс от 1243 г. става дума за "идолопоклонници" — кумани в "пределите на България и Кумания чак до границите на Унгария и в съседство с Дакия (римската провинция Дакия — б. м., П. П.)"¹⁹².

Така или иначе, Иван Асен II можел да разчита на сигурна куманска помощ. Във войната на България със Солунската империя на Теодор Ангел Комнин, започнала и завършила с победата при Клокотница на 9 март 1230 г., участвувал неголям (около хиляда души) кумански отряд. Георги Акрóполит и следващите го автори отдават малката численост на "скитите" на бързината, с която трябвало да действа Иван Асен II. Именно това не позволило да бъдат събрани по-значителни подкрепления. Победата обаче, може би не без субективизъм от страна на Акрóполит, е отнесена определено към "българите и скитите",¹⁹³ чийто принос в този смисъл се приравняват. Според нас няма съмнение, че се говори за дошли от степите съюзници кумани, а не за такива, които живеят вече в България. Понятието "скити" в случая има не само етническо, но и политическо съдържание. Отново за кумани се говори при съвместните българо-ни-

кейско-солунски действия срещу латинците начело с Жан дьо Бриен в 1235 г.¹⁹⁴ От своя страна Никифор Григора свързва инициативата на никейския император Йоан III Дука Ватаци за съюз с Иван Асен II и с близките отношения между българския цар и куманите: "бидейки много близо до крайдунавските скити [Иван Асен], би могъл да напада заедно с тях, когато си пожелае, и подобно на бурен поток да отвлича всичко, което му попадне по пътя"¹⁹⁵.

През лятото на 1237 г. на Долни Дунав се появили големи кумански маси, бягащи от започналата в 1237 г. монголоторатарска експанзия начело с Бату. Тази орда, претърпяла поражение "от меча на татарите", "преминала Истър (Дунав) с помощта на мехове и прехвърлила Хемус заедно с жените и децата си". "Против волята на българите" многохилядното множество завладало голяма част от Източна Тракия и се установило в поречието на Марица до нейното устие. Областта била превърната в "скитска пустиня", много местни жители били избити или прогонени. Оцелелите от нашествието укрепени градове Одрин, Виза и Калиопол (дн. Галиполи) за известно време станали пазарища за продажба на взетите пленници. В ръцете на куманите попаднали някои по-малки крепости и селища¹⁹⁶. Всъщност Иван Асен II не можал да задържи куманите по северната (най-вероятно отвъддунавска) граница на държавата си. Ако се съди по едно известие у египетския мамлюкски летописец от XV в. Ибн Тагри-Бирди, "влашкият владетел Унус-хан", който бил обещал "земя между две планини" за поселване на куманите, не спазил споразумението, нападнал, избил и пленил много "къпчащи"¹⁹⁷.

Можем само да гадаем за какви планини загатва арабското сведение, донякъде "собствено" куманско предвид куманския произход на мамлюците. Би могло да се предполага въобще обширното равнинно поречие на Долни Дунав между Стара планина и Карпатите, отделни райони на север или юг от Балкана (между него и Шуменските възвишения или тези край Бабадг в Северна Добруджа, подбалканските полета, Сливенско с топоними от рода на Чокуба, Кермен и т. н. с възможен кумански произход и пр.), но, така или иначе, е трудно да се каже нещо определено. По-важното за нас е не заселването на кумани в българските земи, въпрос, изискващ самостоятелно проучване¹⁹⁸, вкл. разглеждане на топонимията¹⁹⁹, а политическото съдържание на това сведение. Можем да предполагаме, че с въоръжена сила българският цар успял да подчини част от куманите, но масата им "против волята" му (подчертано от Акрополит) се установила по долното течение на Марица. На практика куманите завладели обширна територия, част от която по силата на българоникейските споразумения от 1235 г. принадлежала на Иван Асен²⁰⁰.

На базата на последвалото българо-латинско сближение българският цар поне за известно време привлякъл куманите на своя страна. Георги Акрополит твърди, че тракийските "скити" били привле-

чени "с малки дарове, но с големи обещания" от Жан дьо Бриен скоро след съюзяването на латинския император с Иван Асен II. Обаче когато в самия ход на обсадата на Цурул българският владетел се оттеглил и се завърнал в Търново, "италийците останаха сами и понеже не бяха достатъчно силни..." се отказали от обсадата и се затворили в Константинопол²⁰¹. Вероятно още край Цурул куманите преминали под влиянието на Иван Асен II. Това станало към края на 1237 г. Тогава вероятно Пловдив бил отнет от латинците.

Как са се развивали по-нататък отношенията с куманите в Източна Тракия, както и със сънародниците им в южноруските степи, е трудно да се каже. Към 1240 г. в Тракия настъпила промяна. Латинците успели да спечелят куманите на своя страна. Нарийо дьо Туси, баил на империята, който преди това бил женен за дъщеря на гръцкия магнат Теодор Врана, а сега бил останал вдовец, взел за съпруга дъщерята на куманския "крал Иона"²⁰². Балдуин д'Ено, един от видните рицари на "Романия"²⁰³, и Гийом, синът на конетабъла Жофроа дьо Мери, се оженили за две дъщери на "Сорониус"²⁰⁴. Този "Сорониус" бил съвладетел на "куманския крал". Въобще владетелските двойки, както видяхме при обзора на племенните групи на Западното обединение, са били нещо обичайно при куманите. Естествено куманските принцеси били покръстени. Сключеният латинско-кумански договор бил скрепен с взаимни клетви по християнски и езически образец²⁰⁴. Скоро след това непокръстеният все още "крал" починал и бил погребан в могила до стените на Константинопол с езически погребални церемонии. Осем негови слуги и 26 коня били принесени в жертва на езическите богове (на първо място бил естествено общотюркският "небесен хан" Тенгри). Тази смърт била "неблагоприятна на французите, които в лицето на този княз загубили един добър приятел и могъщ съюзник...."²⁰⁵. И наистина, скоро след това Сорониус заедно с останалите кумани преминал на страната на Никейската империя.

Сключеният съюз бил посрещнат възторжено от управниците на агонизиращата Латинска империя. В една противоречиво тълкувана епиграма-пророчество у хрониста Алберих се казва: "Царят (Христос — б. м., П. П.) враговете си неверни ще погуби не чрез приятели..." Това означавало, че Йоан III Дука Ватаци и Иван Асен II щели да бъдат унищожени от куманите²⁰⁶. Дали за подобен оптимизъм е имало основания, т. е. дали латинци и кумани са постигнали нещо срещу българите и никейци, ние не знаем. Липсата на каквито и да било податки в останалите извори показва, че взаимният съюз не получил реализация. Специално българо-латинските отношения били нормализирани при завръщането на Балдуин II с помощта на кръстоносците от Запада през Унгария и България²⁰⁷. Както отбелязахме, скоро след това голямата част от куманите (Григора сочи чис-

лото 10 хиляди²⁰⁸) били привлечени от Никея, Георги Акрополит, Теодор II Дука Ласкарис, Георги Пахимер и др. оценяват високо това завоевание на никейската дипломация²⁰⁹. Акрополит пише: "Императорът доби по-голяма смелост... (след като подчинил солунския деспот Йоан Ангел в 1242 г.), а и след като към ромейските си войски случайно бе присъединил силна скитска войска (...), и като ги бе извел от македонската земя (Тракия — б. м., П. П.), бе ги превел [куманите] в източните предели [Мала Азия]." Тъй като "скитите" участвували в похода срещу Солун в 1242 г., а пророчеството у Алберих е и във връзка със смъртта на Иван Асен II (юни 1241 г.), то привличането на куманите от Йоан III Дука Ватаци и заселването им в Мала Азия отнасяме към втората половина на 1241 г.²¹⁰

Несъмнено с преселването на куманите никейският император не само засилил войските си срещу латинци и селджукски (румски) турци,²¹¹ но се обезопасил и от евентуално отмятане и преминаване на новите поданци и войници към Латинската империя или България. Така били заздрави никейските позиции в Одрин, Тракия и може би отчасти в Родопите²¹². Настъпилите кризисни явления в българския политически живот след смъртта на Иван Асен II отслабили българските позиции в този регион²¹³.

Като цяло периодът 1186—1241 г. е най-важният и най-резултатният в историята на българо-куманските политически отношения. Докато първата му фаза се отличава с изключителна интензивност и мащаби на военната помощ²¹⁴, то втората бележи тенденция на постепенно отслабване, предизвикано най-вече от процесите и събитията в самото куманско общество. Независимо от пропуските, които се предполагат преди всичко при управлението на Борил и Иван Асен II, българската дипломация постигнала най-значимия си успех със създаването и развитието на политическия и военен съюз с куманските племена.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Б о ж и л о в, И. България и печенезите (896—1018 г.). — Исторически преглед, 1973, № 2, 37—62.

² З л а т а р с к и, В. История на българската държава през средните векове. т. 2, С., 1934, 161—195; Т ъ п к о в а-З а и м о в а, В. Долни Дунав гранична зона на византийския Запад. С., 1976, 92—99; К о л а р о в, Хр. Средновековната българска държава (уредба, характеристика, отношения със съседните народи) В. Търново, 1977, 135—136; D i a c o n u, P. Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles. Buc. 1978; Б и б и к о в, М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII—XIII в.). — Древнейшие государства на территории СССР (1980). М., 1981, с. 69.

³ Anne Comnenae Porphyrogenetis Alexias, rec. Reifferscheid, I.—II. Lipsiae, 1884, 12—18. — В: Гръцки извори за българската история [по-нататък ГИБИ], 8. С., 1974, 87—93; Л ю б а р с к и й, Я. Н. Византийско-печенежская война на территории Балкан, 1086—1091 г. — Славянские исследования. М., 1966, 7—16; Б и б и к о в, М. В. Цит. съч., 98—102.

⁴ За усвояването на южноруските степи от куманите, П л е т н е в а, С. А. Кочевники восточноевропейских степей в X—XIII в. — Степы Евразии в эпоху средневековья. М., 1981, 213—223, рис. 81 и 86; П а р а с к а, П. Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства. Кишинев, 1981, 12—15; S p i n e i, V. Moldavia in the 11th—14th centuries. Buc., 1986, 84—99.

⁵ Б и б и к о в, М. В. Цит. съч., 91—98, 117—121 и посочените извори и литература. Епиграмите, в които се говори за "страха", "подчинението" и т. н. на "скитите" (куманите) пред Мануил I Комнин (1143—1180 г.) вж. Izvoarele istoriei României, III [по-нататък IIR]. Scriptori bizantini. (sec. XI—XIV). Publ. — A. Elian, N. — S. Tanașoca. București, 1875, 539—545. Подробно за походите на византийските войски на север от Дунав в 1114 и 1148 г. вж. З л а т а р с к и, В. История, II, 218—219, 384—385; Diaconu, P. Op. cit., 41—90; Б и б и к о в, М. В. Византийские хроники и локализация половецко-византийской войны 1148 г. — Летописи и хроники (1976). М., 1976, 17—22. Приемаме, че споменатата от Йоан Кинам крепост "Демницик" е идентична със старобългарската и византийска крепост при с. Гарван (антична Диногения) в Северна Добруджа. — B o l ș a c o v-G h i m r u, A. La localisation de la cité byzantine de Demniticos. — Revue des études Sud-Est Europeens, 5, 1967, p. 3—4, p. 548 sq.

⁶ Т ъ п к о в а-З а и м о в а, В. Цит. съч., 116—143.

⁷ Albertus Aquensis Historia Hierosolim., Rec. des Historiens des Croisades, 4. P., 1879, 281, 471, 579; Petri Tudeboti Historia, ed I. Besley, p. 19; Gesta Francorum Iherusalem exp., p. 494; Odonis de Deogilo Historia. — Monumenta Germ. historica, SS, 24, 65—66. В: Латински извори за българската история [по-нататък ЛИБИ], 3. С., 1965, 18, 56, 81, 127—128, 152, 162, 164—165; Р а ш е в, Р. Късни номади в Плисковското поле. — В: Преслав, 3, Варна, 1983, 249—250 (куманските каменни "баби" при с. Царев брод, Шуменско). За участието на наемни кумански дружини в походите на византийската армия вж. Б и б и к о в, М. В. Византийские источники, 121—123 и посочените извори и литература. За някои кумански поселища — пак там, 130—133; О с т р о г о р с к и, Г. Јон једном о проијарима куманима. — Зборник Владимира Мошина. Београд, 1977, 63—74; Actes de Lavra, I. Ed. P. Lemerle, P., 1970, 337—341. Грамотата на Андроник I Комнин е поместена в превод у А н г е л о в, Д. Т и в ч е в, П. Подбрани извори за историјата на Византија. С., 1974, 228—230. Според нас сведението на Теофилакт Български за кумански набези във Видинско през първото десетилетие на XII в. (Вж. Произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ български, отнасящи се до българската история. — ГИБИ, 9, част 1. Проучване на Ст. Маслев. С., 1974, 77—78, писмо № 16, по Финети), а може би и каменните "баби" в Шуменско могат да се свържат с едно място от Ипатиевския летопис (Полное собрание русских летописей [по-нататък ПСРЛ], II. Под ред. А. А. Шахматова. СПб., 1908; М., 1962^д, кол. 257) за прогонването на кумани на Долни Дунав от руските киевски войски в 1106 г.

⁸ П а л о в, П. България, Златната Орда и куманите (1242—около 1274 г.). —

Векове, 1989, № 2, 31–33; Куманите във военната история на средновековна България (1186 г. – края на XIII в.). – Научни трудове на ВНВУ "Васил Левски", кн. 2. Военна история и история на България. В. Търново, 1988, 179–185.

⁹ Павлов, П. по въпроса за заселванията на кумани в България през XIII в. – Втори международ. конгрес по българистика. Доклади, б. С., 1987, 629–637.

¹⁰ За възстановяването на българската държава вж. Златарски, В. История, II, с. 410 и сл.; Петров, Б. Създаването на Втората българска държава и участието на власите. – Българо-румънски връзки и отношения през вековете, I. С., 1965, 9–54; Цанкова-Петкова, Г. България при Асеневци. С., 1978, 21–34; Malingoudis, Ph. Die Nachrichten des Nicetas Choniates über die Entstehung des zweiten bulgarischen Staates. – Byzantina, 10 (1978), 53–147; Ангелов, Д. Восстание Асенеи и възстановление средновековного болгарского государства. – Византийский вестник, № 47, 1986, 47–64; Петров, П. Възстановяване на българската държава (1185–1187 г.). Премаме основно хронологията на J.-L. van Dieten-Nicetae Choniatae Historia, Perolini et Novi Eboraci, 1975, p. VII sq. (Einleit.).

¹¹ Nicetae Choniatae Historia. Bonn., 1835, p. 488 (= ГИБИ, 11. С., 1982, с. 29 – превод и коментар В. Тълкова-Занмова).

¹² Петров, П. Цит. съч., 142–144. Твърдението на автора, че Елена, съпругата на Асен (Иван Асен I), е сръбска принцеса е неприемливо. Както личи от разказа за преврата на Иванко, сестрата на царичата живеела също в Търново.

¹³ Вж. общо Ангелов, Д. Образоване на българската народност. С., 1970, с. 196 и сл.; Восстание Асенеи, 47–49.

¹⁴ Choniates, N. Historia, p. 489 (ГИБИ, 11, с. 29). Вж. също Андреев, Й. Идеята за приемствеността в българската държава през средновековието (XII–XIV в.) – Трудове на ВТУ "Кирил и Методий", XII, кн. 3 (история), 1976, с. 23 сл.

¹⁵ Божиков, И. България при Асеневци. – Истор. преглед, 1980, № 2, 56–58; Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. С., 1985, 84–86; Андреев, Й. Българските ханове и царе, 135–136.

¹⁶ Стазраки, Йоан. Похвално слово за чудесата на великия миротопец Димитър. – ГИБИ, 10. С., 1980 (Превод и коментар В. Тълкова-Занмова), с. 129

¹⁷ Плетнева, С. А. Кочевники Средневековья (Поиски исторических закономерностей). М., 1982, 61–62, 137–138. Вж. също за номадизма у прабългарите Димитров, Хр. България и номадите (до началото на XI в.). Автореферат на канд. дис. С., 1986.

¹⁸ В повечето изследвания се отрича възможността куманите да са притежавали държава – вж. например Бартольд, В. В. Сочинения, Т. 5, М., 1968, 98–101; Гумилев, Л. Н. Поиски вымышленого царства. М., 1970, 95–96; Плетнева, С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. – Материалы и исследования по археологии СССР, № 62. М., 1958, 219–226 и карта № 12; Стены Евразии, с. 222; Половецкая земля. – Древнерусские княжества X–XIII в. М., 1975. И големият познавач на куманската история Д. Расовски приема, че основите на държавност при куманите се създават едва при хан Кончак в края на XII в. – Rasovskij Kondakov, XI. Београд, 1940, 126–127. По принцип в повечето руски и светски трудове достига до извода за съществуването на два големи военноплеменни съюза или обединения – Днепровско и Донско (Донецко), съответно "Бяла" и "Черна Кумания", като са илюстри и опити за задълбочаване в тази интерпретация на основата на тълкуването на изрази от рода на "дикие половцы", "сорочины", "Хинове" (или "Хинова") и пр. – вж. Добродомов, И. Г. О половецких этнонимах в древнерусской литературе. – В: Тюркологический сборник (1975). М., 1979, 102–129; Хвизьки, И. О. Писемные источники о кочевниках в Днестровско в Карпатских землях (XI–XII в.). – Проблемы источниковедения истории Молдавии периода феодализма и капитализма. Кишинев, 1983, 12–23. Като отчитаме силната държавна традиция и здрава военна организация на тюркските номадски народи, ние сме по-склонни да приемем съществуването на единна (макар и недостатъчно организирана, развиваща се протекторатно и при наличието на сериозни вътрешни трудности) куманска "степна империя" (агаханат), както допускат още Маркварт и Гресс,

а в последните години Ом. Прицак. Вж. съответно Mar wart, J. *Über das Volkstum Komanen*. Berlin, 1914, 114–115, 136 ff.; G r o u s s e t, R. *L'Empire des steppes*. P., 1939, 241–242; P r i t s a k, O. *The Polovcians and Rus'*. — *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, II (1982), 336–340, 368–669, 374–378.

¹⁹ К о л е д а р о в, П. Името Македония в историческата география. С., 1985, с. 51, карта "Възстановената българска държава"; Военно-административно устройство и отбранително – гранична система на възобновената българска държава в периода на повторния ѝ възход. – Велико Търново в историческата съдба на българския народ. В. Търново, 1985, 29–47. При отсъствието на сигурни данни П. Коледаров решава въпроса за българските северни граници в твърде максималистичен план. Все пак обширни райони в тези все още слабо населени земи несъмнено били под контрола на Търново, за което косвено свидетелствуват и признатите от Рим "крал на България и Влахия" и "примас на България и Влахия". И през XIV в. видинската държавица на Шишман имала заддунавски земи, за което свидетелствува "Анонимното описание на Източна Европа от 1308 г. Там се казва още, че "Рутения" (Галицкото княжество) "... е над България и се оросява от същите реки..." (Може би Серет и Прут), което пък се отнася за владенията на цар Теодор Светослав, който не е споменат в този извор – вж. Д е ч е в, Д. Едно средновековно описание на българските земи. – Годишник на Софийския университет (историко-философски ф-т), XIX, кн. 4, 5–8. България имала опорни пунктове и територии на север от Дунав и в самия край на своето съществуване – вж. Б ъ л г а р с к и средновековни градове и крепости, I, Варна, 1981, статичите на Ал. К у з е в за Видин, Никопол, Холъвник (дн. Турну Мъгуреле), Русе, Гюргево и на Е. Т о д о р о в а за Вичина, Ликостомо и Килия.

²⁰ Въпросът за проникването на куманите на запад от Днепър и заселването им в дн. Молдания, Бесарабия и Влахия (т. е. на територията на Украинска и Молдовска ССР и Румъния) остава недостатъчно изяснен. Д. Расовски, който възразява на онези автори, които смятат, че куманите "не са обитавали придунавската низина (...) преди началото на XIII в.", все пак достига до извода, че те са се установили окончателно в този регион едва "към средата на XII в." – Р а с о в с к и я, Д. Пределы "Поля Половецкого". — *Seminarium Kondakovianum*, X, 1938, 155–178. Наистина, в различни извори куманите се поставят край Дунав, на север от "Влахия" (= България, но може би и с откъднунавските ѝ земи?), достатъчно примери, за което има и в нашето изложение. Искаме да подчертаем, че едва ли често срещаното у византийските автори "паристрийски скити" е сигурно указание, че тези "скити" живеят непременно по левия бряг на реката. В случая Дунав е по-скоро посока, "характеристика" на живеещите извън пределите на империята племена от основната гледна точка на авторите, столицата Константинопол. Археологическите данни за куманско присъствие на запад от р. Ингулц към Долни Дунав и Карпатите, особено на запад от Днестър, са много бедни в сравнение с огромните струввания на "каменни баби" (т. е. светилища), останки от номадски лагери с най-разнообразен и богат инвентар, погребения и т. н. източно от Ингулц и Днестър; С т е п ы Евразии, с. 220–223; D i a c o n u, P. *Op. cit.* с посочки на археологически публикации и изследвания; S p r i n e i, V. *Op. cit.*, 18–19, 93–99. Данните у П. Дякону и В. Спийней не могат да се определят хронологически. Същото важи и за посочената там изобилна куманска (и печенежка) топонимия, за която още Д. Расовски пише: "Названията на местности от името на куманите или от половецкия език (...) не могат да служат още като доказателство за ранното проникване на половците в придунавската област, тъй като времето на възникването на тези названия не ни е известно и болшинството от тях, вероятно, се отнасят към татарската епоха" (Пределы, с. 159, бел. 25). Даже и в края на XII в. в дн. Бесарабия имало все още печенежи и узи (Д о б р о л о б с ъ к и я, А. О., О. С. С т о л я р и к. Византийски монети у кочвицишкому поховании XII ст. у Днестро-Дунайському межирі ччі. — *Археологія*, № 43, Київ, 1983, 71–75; Степы Евразии, рис. 81). Разбира се, ние сме далече от мисълта да отричаме куманското присъствие в Карпато-Дунавските земи, но не сме склонни да преувеличаваме неговите машаби.

²¹ Г о л у б о в с к и я, П. Половцы в Венгрии. — Киевские университетские известия, XII, 1889, с. 45 и сл.; П л е т н е в а, С. А. Половецкая земля, с. 267 сл.

²² M i g n e, J.-P. *Patrologia graeca*, 107, p. 956 (ГИБИ, 4, с. 167);

Constantine Porphyrogenetus. De adminestrando imperio, ed. Moravcsik. Вр., 1949, p. 314 (ГИБИ, 5, с. 198).

²³ Λαμπρος, Σπ. Μιχαηλ 'Ακομυλτου του Χωμιλου. Τα σωζόμενα, I. 'Αθρηνα, 1879, с. 323. Б ж ф и к о в, М. В. Древняя Русь и Византия в свете новых и малоизвестных источников. — Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978, с. 300 смята, че е възможно да става дума за руско пратеничество. Употребата на "скити" като равнозначно на "кумани" у Михаил Хоннат, както е и у Никита Хоннат, изключва подобна възможност.

²⁴ Р а с о в с к и й, Д. Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империями, 1186—1207 гг. — Сп. БАН, 1939, 58, с. 210.

²⁵ Σαδδασ, Κ. Μεσαιωνική Βυζαντιολογία, I. Venetiis, 1872, p. 8; IIR, III, 338—339. (ГИБИ, 11, с. 95 — превод и коментар на М. Войнов, текстът е препечатан от първо издание — тук, с. 8). Цитатите са по ГИБИ, Orations.

²⁶ Пак там. В "Историята" си Никита Хоннат не дава такива подробности — Choniates, Hist., 487—488 (ГИБИ, 11, 28—29).

²⁷ По непубликувани данни на Г. Атанасов, археолог в Историческия музей — Силистра. Вж. ориентировъчно данните на Йоан Кинам за войната с куманите в 1148 г. — Ioannis Cinnami epitome, rec. A. Meineke. Bonn., 1836, 93—95 (ГИБИ, 7, 226—228).

²⁸ Choniates, N. Historia, p. 482 (ГИБИ, 11, с. 26).

²⁹ ПСРЛ, II, кол. 631—633. Пленени били Кобяк "Карлъевич" с двамата му син, Изай "Беглюкович" и "с него Товльй" (= Итогли), Бокмиш, Осолух, Барак, Тарх (таркан?), Данил, Съдак, "Кулюбиски" (= Колоба), а Тарсук бил убит. Вж. тук и по-долу, бел. 54. Става дума за акция на двете кумански обединения. По-силно пострадали тези кумани, които се причисляват към Днепровското.

³⁰ Choniates, N. Historia, p. 662 (ГИБИ, 11, с. 55).

³¹ Шушарин, В. П. Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII в. — История СССР, 1978, № 2, 45—49.

³² С о т н е н а, А. Op. cit., p. 18 (ГИБИ, 8, с. 93).

³³ ГИБИ, 10, с. 129; Georgii Acropolitae Opera, rec. A. Heisenberg, I. Lipsiae, 1903 p. 24; (ГИБИ, 8, с. 156 — превод и коментар на М. Войнов).

³⁴ Става дума за откритото наскоро богато погребение на кумански хан край с. Заможие, Токмакски район на Запорожка област (Украинска ССР), съдържащо остатъци от византийски копирени облекла, три пояса от сребърни пластини, златни пръстени и гривни, богатото снаряжение на пет коня и т. н. Реката Чингул е приток на р. Молочна (куманската Сутен), където били летовищата на племето начело с рода (клана) Урусоба (вж. по-долу). Споровете около погребението и идентификацията на куманския хан вж. — Наука и живот, 1983, № 7, 78—83; (статните на В. Отрошенко и Ю. Расамакин, А. Елкина и Св. Плетньова). Също Отрошенко, В., Ю. Р а с с а м а к и н и н. Гробници царей находятся в Геррах. — Знание и сила, 1982, № 6, 16—17 (предварително съобщение); С ъ щ и т е. Половецкий комплекс Чингульского кургану. Археология, № 53, Киев, 1986, 14—36. Намерените предмети, особено една позлатена кадилица (според авторите със западноевропейски произход), свързваме с участието на този кумански вожд във водените от България войни в края на XII—началото на XIII в. Не можем да се съгласим с предлаганите идентификации: Котян или Тегак (Отрошенко и Расамакин), тъй като Котян умира в Унгария, а Тегак живее във втората половина на XIII в.; византийският император Йоан II Комнин (Елкина), мнение, което не се нуждае от коментар; черноклобуцкият хан Контувди (Плетньова), тъй като последният наистина бил избягал при куманите, но в 1192 г. се помирил с киевския княз Рюрик. Това, че "по-нататъшната му съдба е неизвестна", както пише Св. Плетньова, не означава, че той се е върнал при куманите. Освен това е трудно да се приеме, че един изгнаник би бил погребан толкова тържествено.

³⁵ П л е т н е в а, С. А. Печенеги, торки и половцы, с. 188.

³⁶ Villehardouin, G. Un chevalier à la Croisade. P., 1981. Жофроа дьо Вилладуен. Завладяването на Константинопол. (Превод и коментар на Ив. Божилов). С., 1985, с. 109.

³⁷ П л е т н е в а, С. А. Печенеги, торки и половци, 218—219; Същата. Древности черных клюбов. Свод Археологических источников (вып. В 1—19). М., 1973.

³⁸ ПСРЛ, II, кол. 674.

³⁹ Choniates, N. Historia, p. 131 (ГИБИ, 11, с. 86).

⁴⁰ Asporolites, G. Opera, I, p. 24 (ГИБИ, 8, с. 156).

⁴¹ Пах там. Същото прозвище е повторено от автора на Българската анонимна хроника от XV в. — Д у й ч е в, И. Из страта българска книжнина, Т. 2, С., 1944, с. 269.

⁴² Б о ж и л о в, И. България и печенезите, 47—62.

⁴³ З л а т а р с к и, В. Потеклото на Петър и Асен — водачите на въстанието в 1185 г. — Сп. на БАН, 45, 1933, 7—48 развива тази теза най-пълно. Напоследък Ц а н к о в а-П е т к о в а, Г. България при Асеневици, с. 23 и Б о ж и л о в, И. Фамилията, 18—19, 35—36, бел. 1 и 2 свързват имената "Асен" и "Белгун" (прозвище или второ име на Иван Асен I, "старият" Асен) с езика на прабългарите.

⁴⁴ Вж. например писаното от Вениамин от Тудела (1171 г.) — в: С б о р н и к документов по социално-икономической истории Византии. М., 1951, с. 214.

⁴⁵ Д о б р о д о м о в, И. Г. О половецких этнонимах, 124—125.

⁴⁶ Д у й ч е в, Ив. Из старата българска книжнина, I. С., 1943, 155—156.

⁴⁷ Ю х а с, П. Тюрко-българи и маджари. С., 1985, 351—352; Joinville, J. Histoire de St. Louis, ed. N. de Wailly. P., s. a., 495—496. За обстоятелствата, при която била положена клетвата от страна на Балдуин II и Нарийо дьо Тузи (за Латинската империя), и от "крал Иона" и "Сорониус" (за куманите) вж. по-долу. Преговарящите и заклеващи се впоследствие представители на двата народа си пуснали кръв, "която била смесена в една голяма купа (...), прибавили вино и вода, и отпили от нея... И тогава казали, че стават кръвни братя. Освен това те изкарали едно куче измежду нашите и техните хора и го разсекли с мечовете си, също и нашите хора [направили това]. И казали, че така ще ги съсекат, ако си изменят взаимно."

⁴⁸ П о п р у ж е н к о, М. Синодик царя Борила. С., 1928, с. 88 (№ 118). Б о ж и л о в, И. Фамилията, 86—87 пише, че Ана-Анисия би могла да бъде съпруга на Петър или Калоян, но няма данни за семейството на цар Петър, а жената на Калоян "била куманка, сериозно основание, за да не присъствува в Поменника..." Такова основание няма, тъй като куманката не би могала да бъде българска царица, без да е покръстена. При това именно куманката била съпруга и на Борил, т. е. царицата по времето на сбора в 1211 г., когато бил преведен Синодик. Монашеското име Анисия съответствува на положението на същата царица, която е била принудена да отиде в манастир след брака на Борил с племенница на Анри Фландърски в 1213 г. Ана-Анисия не би могла да бъде съпруга на Иван Асен II, защото тя не е "обвързана", а е противопоставена на "другата Ана, благочестивата царица на христоблбия цар Асен..."

⁴⁹ Вж. литературата в бел. 10.

⁵⁰ К у д р я ш о в, К. В. Половецкая степь. М., 1948, с. 31; К а р г а л о в, В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. М., 1967, 34 и сл.

⁵¹ Р а с о в с к и й, Д. Роль половцев, 207—211.

⁵² P r i t s a k, O. The Polovcians, 367—368.

⁵³ У с п е н с к и й, Ф. И. Образование Второго болгарского царства. Одесса, 1879, 108—111. Използува монголоторатарския термин "урус"; Р а с о в с к и й, Д. Пределы, с. 175; Р о л ь п о л о в ц е в, с. 207. Също смята т. нар. дунавска група за самостоятелна политическа сила.

⁵⁴ Включването на "Черните Калпаци" в "Бяла Кумания" от К н я з ъ к и й, И. О. Писменни источники, с. 17 е неприемливо. Изворите ясно сочат пълната обособеност и враждебно отношение на тези номади към куманите. Не може да се приеме и отъждествяването на "черните куни (Кумани)" с узите или със същите "Черни Калпаци", предлагано от Б. Кошани и др. (вж. Ш у ш а р и н, В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. — Международные связи России до XVIII в. М., 1961, 149—151 и посочената унгарска литература). За политическия и идеен смисъл на цветовете обозначения при тюрки и монголи вж. специалното изследване на P r i t s a k, O.

"Qara": Studie zur turkischen Rechtssymbolik. — Festschrift (armagan) Zeki Velidi Togan. Istanbul, 1955, 239—262.

⁵⁵ P r i t s a k, O. The non — "wild" Polovtsians. — To honor Roman Jakobson, II. The Hague—Paris, 1967, 1615—1623.

⁵⁶ ПСРЛ, II, кол. 673—674.

⁵⁷ C h o n i a t e s, N. Historia, p. 813 (ГИБИ, 11, с. 76); M o g a v c s i k, G. Byzantinoturcica, II. Berlin, 1958, s. 164.

⁵⁸ R a s o n y i, L. Les anthroponimes comans de Hongrie. — Acta Orient. Hungarica, 20, 1967, n. 3, p. 142 (Cochola); S a u v a g e t, J. Noms et surnoms de Mamelouks. — Journal Asiatique, 238, n. 1, 1951, p. 55 (kőcabā, kőcōr).

⁵⁹ Вж. P r i t s a k, O. The Polovtsians, 324 sq. и Д о б р о д о м о в, И. Г. Антропонимы или этниконы? — Ономастика Востока. М., 1980, № 23—29, която не познава становището на Прицак, издигнато още в статията му Половци — Украинский историк, (München — New York), 1973, X, № 1—2, 112—118 и отчасти в The non-wild Polovtsians.

⁶⁰ ПСРЛ, II, кол. 671.

⁶¹ Пах там, кол. 664

⁶² P r i t s a k, O. The Polovtsians, 375—377.

⁶³ Р а с о в с к и й, Д. Роль половцев, 203—211; К о л а р о в, Х р. Цит. съч., 153—156. Обикновено куманите присъствували на юг от Дунав от октомври до началото на май, тъй като през лятото се придвижвали на север, осигурявайки пасбища за стадата си.

⁶⁴ P r i t s a k, O. The Polovtsians, p. 368.

⁶⁵ Никита Хоннат отбелязва изрично, че въстаниците не успели да овладеят старата столица в началото на освободителното движение — C h o n i a t e s, N. Historia, p. 486 (ГИБИ, 11, 27—28).

⁶⁶ Idem. Orationes, p. 8 (ГИБИ, 11, с. 95).

⁶⁷ Т о т е в, Т. За кумани в един надпис от Преслав. — В: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, 158—169, специално с. 168.

⁶⁸ Вж. бел. 65. Може би още тогава старата столица е била определена за резиденция на Петър в хармония с идеята за приемственост между Първото и Второто българско царство. Вж. К о л а р о в, С h r., J. A n d r e e v. Certaines questions ayant trait aux manifestations de continuité d'idées en Bulgarie médiévale. — Etudes historiques, 1979, № 9, p. 77 sq.

⁶⁹ C h o n i a t e s, N. Orationes, p. 8 (ГИБИ, 11, с. 95).

⁷⁰ За смисъла на тази демонстрация вж. П а в л о в, П. Към социално-психологическата характеристика на въстанието начело с Петър и Асен. — В: Юбилеен сборник на възпитаници на ИФ на ВТУ "Кирил и Методий" Т. 1, В. Търново, 1985, 205—206.

⁷¹ Нелокализиран, вероятно в района на Айтос.

⁷² C h o n i a t e s, N. Historia, 490(B), 493 (ГИБИ, 11, с. 30, 32).

⁷³ М о м ч и л о в, Д. Значение и местонахождение на средновековната крепост Лардея. — Истор. преглед, 1988, № 8, 58—64.

⁷⁴ Тази тактика била приложена и от монголотатарите, при това спрямо самите кумани и добре запознатите с нея руси, в битката при Калка (1223 г.).

⁷⁵ Ц а н к о в а-П е т к о в а, Г. България при Асеновци. 31—32.

⁷⁶ Общо за цялата кампания разказва C h o n i a t e s, N. Historia, 515—520 (ГИБИ, 11, 33—35).

⁷⁷ Б и б к о в, М. В. Византийские источники, с. 125.

⁷⁸ ПСРЛ, II, кол. 659; Р а с о в с к и й, Д. Роль половцев, 210—211.

⁷⁹ C h o n i a t e s, N. Orationes, p. 93 (ГИБИ, 11, с. 101); Л и т а в р и н, Г. Г. Новое исследование о восстании в Паристрионе и образовании Второго болгарского царства. — Византийский временник, 41, 1980, 110—111; П а в л о в, П. л. Древноруските бродници в българската история (XII—XIII в.) — Сб. Българо-украински

- връзки през вековете. С., 1983, 129 сл. Пръв обръща внимание на това известие
- Успенский, Ф. И. Образование, Приложение № 5, 35–36.
- ⁸⁰ Ansbert, Historia... — Monumenta Germ., SS, NS, 5, V., 1929, p. 202; Historia peregrinorum. — Ibidem, p. 149. (ЛИБИ, 3, с. 241, 279). Авторът на "История на кръстоносците" сочи само "40 хиляди кумани". Несъмнено трябва да предпочетем сведението на Псевдо-Ансберт пред това, както изглежда, съкратено известие.
- ⁸¹ Златарски, В. История, III, С., 1940,
- ⁸² Ansbert, Historia, p. 56, 63, 53–54; Historia peregr., p. 47. (ЛИБИ, 3, с. 277–278, 283–284, 239); Asdracha, C. La region des Rhodopes aux 13e et 14e s. Athen, 1976, p. 80.
- ⁸³ Петров, П. Възстановяване, 210–211.
- ⁸⁴ Вж. бел. 7
- ⁸⁵ Historia peregr., p. 47 (ЛИБИ, 3, с. 239).
- ⁸⁶ Choniates, N. Historia, p. 561 (ГИБИ, 11, с. 41).
- ⁸⁷ Вagnea, I. Sceaux des empereurs byzantins découverts en Roumanie. — Byzantina, 3(1971), 171–172; Din istoria Dobrogei, 3. Buc., 1970, p. 216; Diaconu, P. Les Coumans, p. 118.
- ⁸⁸ Успенский, Ф. Образование, 154–157; Златарски, В. История, Т. 3, 62–66; Петров, П. Възстановяване, 221–222. Правилно е подхотено към въпроса в коментарите на Н.-Ш. Танашока и М. Войнов (по Ван Дитен), съответно в: ИР, № 3, 349–355 и ГИБИ, 11, с. 102, бел. 49.
- ⁸⁹ Choniates, N. Orations, 3–6 (ГИБИ, 11, 102–105).
- ⁹⁰ Diaconu, P. Les Coumans, 118–119, note 558.
- ⁹¹ Както пише например Андреев, М. А. Очерки по культуре византийско-го двора в XIII в. Прага, 1927, с. 53. От своя страна Malingoudis, Ph. Op. cit., S. 103 отдава поражението на тактическа грешка на Исак Ангел, воден от желанието си да представи куманите като решаваща сила във въстанието. Критика на схващанията за доминиращата роля на куманите в събитията прави Литаврин, Г. Г. България — Византия (XI–XII в.). С., 1987, с. 342, 359–бел. 82; Новое исследование, 101–102.
- ⁹² Choniates, N. Historia, 568–569 (ГИБИ, 11, с. 43)
- ⁹³ ПСРЛ, II, кол. 670–672.
- ⁹⁴ Choniates, N. Historia, p. 569 (ГИБИ, 11, с. 43).
- ⁹⁵ Eustathius Opuscula, ed. T. Tafel. Frankfurt, 1832, p. 42 (= ИР, III, 178–179); Вачманн, М. Die Rede des J. Syropoulos an den Kaisers Isaak II. Angelas (1185–1195). München, 1935, S. 19; Златарски, В. История, Т. 3, 76–77; Бибиков, М. В. Византийские источники, 125–126.
- ⁹⁶ Choniates, N. Historia, p. 570 (ГИБИ, 11, 43–45).
- ⁹⁷ Každan, A. La date de la rupture entre Pierre et Asen (vers 1193). — Byzantion, 35, 1965, 167–174; Същият. Освобождение Болгарии из-под византийского ига. — Вопросы истории, 1973, № 11, 130–131.
- ⁹⁸ Regel, W. Fontes rerum Byzantinarum. 1/2. Petropoli, 1917, p. 294; Дуйчев, И. Проучвания върху българското средновековие. — Сб. на БАН, 41/1. С., 1945, с. 78; ИР, III, 376–377.
- ⁹⁹ Choniates, N. Historia, 572–573 (ГИБИ, 11, с. 45).
- ¹⁰⁰ Ibidem, 587–588 (ГИБИ, 11, с. 46).
- ¹⁰¹ Жизнь царицы цариц Тамар [Пер. В. Д. Дондуа]. Тбилиси, 1985, с. 39.
- ¹⁰² Мургулия, Н.-М. Куманы — кипчаки в грузинской историографии (XI–XIV вв.). — Actes du XIVe Congrès international des études byzantines, II. Buc., 1975, 397–406.
- ¹⁰³ Choniates, N. Historia, 616–617 (ГИБИ, 11, с. 49).
- ¹⁰⁴ Приемате корекцията на Лазаров, И. Царската власт в периода на възобновяване и укрепване на българската държава. — Военноисторически сборник, 1985, № 3, 23–24.

- ¹⁰⁵ Златарски, В. История, Т. 3, 94—101.
- ¹⁰⁶ Choniates, N. Historia, p. 622 (ГИБИ, 11, с. 52)
- ¹⁰⁷ Ibidem, 662—665 (ГИБИ, 11, 55—56).
- ¹⁰⁸ Ibidem, p. 673 (ГИБИ, 11, с. 61); Божилков, И. в. Цар Калоян (1197—1207 г.). — Военнистор. сборник, 1982, № 5, с. 135.
- ¹⁰⁹ Choniates, N. Historia, 691—692 (ГИБИ, 11, 65—66); ПСРЛ, II, кол. 705—706; Расовски, Д. Роль половцев, 210—211; Пашуто, В. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968, с. 201. В 1200 г. в Константинопол пребивавало галицко пратеничество начело с боярина Твердия Остромирич. Както изглежда, Алексей III взел страната на Роман в спора му с Рюрик Ростиславич за киевската великокняжеска титла. Рюрик бил в тесен съюз с куманите, които понесли нови удари от страна на Роман. Дали от тази ситуация, както и от връзките с русите-бродници, не трябва да се предполагаг приятелски връзки между Търново и Киев е трудно да се каже.
- ¹¹⁰ Mesarites, N. Die Palastrevolution des Johannes Comnenos. Ed. Heisenberg. Würzburg, 1907, s. 34; Бибииков, М. В. Древняя Русь и Византия, с. 300.
- ¹¹¹ Златарски, В. История, Т. 3, 149—151.
- ¹¹² Documente privitoare la istoria românilor (Cules de E. Hurmuzaki), I/1, Buc., 1887, p. 57.
- ¹¹³ ЛИБИ, 3, с. 335 (по изданието на Ив. Дуйчев).
- ¹¹⁴ Коледаров, П. Военноадминистративното устройство, 39—40.
- ¹¹⁵ Manteffei, F. Papistwo a cisterci. Warszawa, 1955, s. 29; Annalium Ordinis Praedicatorum, I. Ed. Mamachio. Romae, 1756, 644—645. Цит. по Пашуто, В. Т. Половецкое епископство. — Festschrift für E. Winter. В., 1966, 33—40.
- ¹¹⁶ Преглед на изворите у Данчева-Василева, А. България и Латинската империя (1204—1261 г.). С., 1985, 64—66.
- ¹¹⁷ Търновска книжовна школа. Антология [Съст. Г. Данчев и Н. Дончева-Панайотова]. В. Търново, 1987, 70—71.
- ¹¹⁸ Slati, R. La Conquête de Constantinople, ed. Ph. Lauer, P., 1924, p. 62; Примов, Б. Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя. — Годишник на Софийския университет (истор.-фил. ф-т), 43, 1946/1947, с. 7.
- ¹¹⁹ Някои ориентировъчни данни за числеността на средновековните армии вж. у Чернышевский, Д. В. "Придоша бесчислены, яко пружи". — Вопросы истории, 1989, № 2, 127—132. Жофроя дьо Вилардуен (Цит. съч., с. 129) разказва, че през пролетта на 1206 г. Калоян пристигнал в Тракия с "около 40 хиляди въоръжени мъже без пехотниците, чийто брой те (местните ромей — б. м., П. П.) не знаят..." Не ше и дума, че поставените в опасност местни гръцки първенци преувеличавали реалната численост на българни и кумани и все пак, без да сочат множество от рода на 100 хиляди.
- ¹²⁰ Slati, R. Op. cit., p. 63; Примов, Б. Цит. съч., с. 16.
- ¹²¹ Коларов, Хр. Един малко известен извор за битката при Одрин и селините от нея. — Известия на Българското истор. дружество, 1980, № 33, с. 263.
- ¹²² The Chronicle of Morea, ed. H. Lurier. New York—London, 1964, 97—98.
- ¹²³ Числото 10 хиляди срещаме още у Балдуин д'Авези и Андреа Дандоло (Цанкова-Петкова, Г. Българо-гръцки и българо-латински отношения при Калоян и Борил. — Известия на института за история, 1970, № 21, с. 52; Ангелов, Д. Италиански извор за българската средновековна история. — Истор. преглед, 1972, № 6, 96—97), докато в арагонския вариант на "Морейската хроника" са посочени 23 хиляди "алани" (Bозилон, I. La "Chronique de Morée" et l'histoire de Bulgarie au début de XIIIe s. — Bulgarien historical Review, 1977, n. 2, 43—44) Вж. и Вилардуен, Ж. Цит. съч., с. 105; Choniates, N. Historia, p. 810 (ГИБИ, 11, с. 74).
- ¹²⁴ Вилардуен, Ж. Цит. съч., с. 106. За участието на леки български части заедно с куманските съобщава анонимният хронист у Коларов, Хр. Един малко известен извор, 264—266, който се отличава с висока достоверност и е независим от Вилардуен.
- ¹²⁵ Пак там; същото и у анонимния хронист, с. 266: "Тогава императорът нареди да съобщят на войската, че каквото и да видят и да чуят, да не мърдат от огра-

дата [на лагера]". Що се отнася до твърденията на Акрополит и автора на "Морейската хроника" (Acropolites. Opera, I, 21—22; ГИБИ, 8, с. 155; The Chronicle of Morea, p. 100), то тези автори не са очевидци или съвременници на събитията. Освен това рицарите били професионални воени от висока класа, тръгнали за Близкия Изток, където (особено при селджуците) се е използвала сходна "тактика". Странно е, че и Данчев-Василева, А. Цит. съч., с. 64 приема обяснението на Акрополит.

¹²⁶ Clari, R. Op. cit., p. 105; Примов, Б. Цит. съч., 22—23.

¹²⁷ Acropolites, G. Opera, I, 21—22; Scutariotes, T. Chronica, 458—459 (ГИБИ, 8, с. 155, 265); Ephraemus. — IIR, III, p. 478 (Самият Търновоград ще разтърби победите. Средновековни поети за България. Съст. В. Гюзелев. С., 1981, с. 78); Roberti canonici Chronicon. — Monumenta Germ. hist., SS, 24, p. 270 (ЛИБИ, 3, с. 298); Chronique rimée de Ph. Mouskès, ed. Reiffenberg, II. Bruxelles, 1838, 308—309 (Превод на В. Гюзелев — Първи международ. конгрес по българистика. Доклади. С., 1982, с. 307; Самият Търновоград, с. 29).

¹²⁸ Choniates, N. Historia, p. 814, 847 (ГИБИ, 11, с. 76, 92).

¹²⁹ Ibidem, p. 848 (ГИБИ, 11, с. 93).

¹³⁰ Вилардуен, Ж. Цит. съч., 105—106.

¹³¹ Най-общо Андреева, М. А. Цит. съч., 53—54.

¹³² Choniates, N. Historia, p. 815 (ГИБИ, 11, с. 77).

¹³³ Божилков, И. Цар Калоян, 137—138. Допуска се, че този български боярин е бил от кумански произход. Литература в ГИБИ, 11, с. 78, бел. 2.

¹³⁴ Не е ясно дали куманите са участвували в тази акция, по-скоро Солун е бил овладян от местните български сили в Македония.

¹³⁵ Choniates, N. Historia, 818—824 (ГИБИ, 11, 78—83).

¹³⁶ Расовский, Д. Роль половцев, с. 203 сл.

¹³⁷ Пак там.

¹³⁸ Pritsak, O. The Polovcians, p. 375.

¹³⁹ Moravcsik, G. Byzantinoturcica, II, 126—127, 192.

¹⁴⁰ Choniates, N. Historia, 830—831 (ГИБИ, 11, с. 85).

¹⁴¹ Вилардуен, Ж. Цит. съч., 115—116.

¹⁴² Prinzling, G. Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jachr. 1204—1219 — Miscellanea Byzantina Monacensia, 12, 1972, 61—62.

¹⁴³ Вилардуен, Ж. Цит. съч., 115—125, 131—132.

¹⁴⁴ Пак там, с. 128.

¹⁴⁵ Choniates, N. Historia, p. 852 (ГИБИ, 11, с. 93). От друга страна, в една своя реч от началото на 1207 г. Никита Хониат заключава, че Латинската империя е "като змия, чиято глава е смачкана" от "скитските народи" (българи и кумани); пак там, с. 117.

¹⁴⁶ Така представя нещата Вилардуен, Ж. Цит. съч., с. 133.

¹⁴⁷ ГИБИ, 10, 128—132; срв. и старобългарския превод в "Рилския панегирик" на Владислав Граматик (1467 г.) у Златарски, В. История. Т. 8. Приложение № 4, 581—587. Ако се съди по някои различия в двата текста, българският превод е направен от изгубен, може би по-стар гръцки ръкопис в сравнение с днес съществуващите. Разбира се, преводачът осъвременява, като пише "татари" вместо "кумани" или както е у Ставракий, "скити", "дромати" вместо "дромити" (скитници, т. е. номади), но именно в превода стои правилното "алани" (в гръцкия текст "албани при русите", вероятно за да се разграничи Кавказка Албания от Албания на Балканите); също "от русите" (навярно т. нар. бродници) от ненужното "при русите", когато става дума за добре познатите във Византия алани. Вж. по-специално на с. 582. Що се отнася до хазарите, които са споменати и в двата текста, ако информацията на Ставракий е точна, то не е невъзможно българският цар да е разполагал с такива немници. Обикновено се мисли, че през XIII в. този народ бил вече изчезнал, но все пак и през XII—XIII в. хазарите продължавали да присъствуват в Крим, очевидно в зависимост от куманите (Плетнева, С. А. Хазары. М., 1986, с. 75).

¹⁴⁸ Златарски, В. История, Т. 3. 259—261. Критични бележки у Коларов, Х р. Средновековната българска държава, 150—152. Според нас тезата за

"куманската партия" може да бъде абсолютно отречена, що се отнася за времето след идването на власт на цар от кумански произход, какъвто бил Георги I Тертер (1280—1292 г.). Закономерно около царя и във висшите държавни среди навлезли негови роднини и частта негови сънародници. Таква "кумански партии", и то много изяви, упрямостта по същото време Мамлюкски Египет и Унгария (при Ладислав IV Куман). Бези групировки, в които участвували и представители на "националната" аристокрация, разбира се, не провеждали никаква особена "куманска" политическа линия.

¹⁴⁹ Св. разказа на Йоан Ставракий и характеристиката на протостратора у Андреева, М. Очерки, с. 36.

¹⁵⁰ Така би могла да бъде обяснена в някаква степен бързата кариера в България на личности от рода на Яков Святослав, Иван Русина и др.

¹⁵¹ Св. Божидаров, И. Фамилията, 94—95 (№ 10 "Витлеем"), където е и цитатът от писмото на архиепископ Василий до Инокентий III: едното дете било син на свещеника Константин, другото на царя. И тъй като първото дете по реда на изброяването им е Василий, а второто Витлеем, то Ив. Дуйчев "налага" личностите съвсем буквално. По-логично е обаче първи да бъде посочен синът на царя, който е и престолонаследник, ако се върва на абат Радулф (ЛИБИ, 4 С., 1981, с. 138). Едва ли в писмото е бил необходим "буквализъм" и "стриктна номерация" на синовете и бащите, при положение че двете момчета са се явили пред папата. Името "Витлеем" подхожда повече за син на свещеник, докато Василий би могъл да бъде кръщелик именно на архиепископа Василий, "великият човек" на "царство ми", както се изразява Калоян в писмата си.

¹⁵² *Asgorolites*, G. Opera, I, p. 24 (ГИБИ, 8, с. 156); *Ephraemus* — *PR*, III, 480—481 (Самият Търновград, с. 79). Ефрем казва буквално с "педагога" (= "възпитателя") им.

¹⁵³ Пак там.

¹⁵⁴ Обикновено се твърди, че синовете на Асен били в Галицкото княжество. Защо е невъзможно това вж. Павлов, П. л. Древноруските бродници, 226—228, където допускаме, че става дума именно за предшествениците на казачеството, тъй като в онези години Галиция преживявала (от 1205 до към 1219 г.) остра вътрешна нестабилност, съпроводена с унгарска намеса и окупация. Акрополит и др. византийски автори познават добре "Галиция", а под "руска земя" разбират именно Киевското княжество, стоящото най-високо в староруската "ранг-листа". В тази връзка приемаме предположението на Пашуто, В. Внешняя политика, с. 266, че Иван Асен е бил най-вероятно в Киев. Там отново дошъл на власт познатият ни Рюрик, поддържал тесни връзки с куманите.

¹⁵⁵ *Valenciennes*, H. Histoire de l'empereur Henri de Constantinople ed. J. Longnon. P., 1948, 28—33; Данчева-Василева, А. Цит. съч., 80—87.

¹⁵⁶ *Valenciennes*, H. Op. cit., 36—46; пак там с. 87

¹⁵⁷ *Prinzling*, G. Der Brief Neirichs von Constantinopel (12.I.1212) — *Byzantion*, 45, 1979, S. 395 ff. (ЛИБИ, 4, 21—23).

¹⁵⁸ *Prinzling*, G. Der Brief, S. 405 (ЛИБИ, 4, с. 23)

¹⁵⁹ Общо вж. Данчева-Василева, А. Цит. съч., 104—105.

¹⁶⁰ Никол, П. Цар Борил в светлината на един нов паметник. — Сп. на БАН, 1912, № 3, 121—134. Датировката е според Илев, Н. Относно времето на потушаване бунта срещу цар Борил във Видин. — Известия на музеите в Северозападна България 1984, № 9, 85—94.

¹⁶¹ Златарски, В. История, Т. 3, 304—305.

¹⁶² Да се търси връзка с Иван Асен II обаче е пресилено.

¹⁶³ *Chronique rimée*, II, 405—407 (Самият Търновград, с. 31).

¹⁶⁴ ПСРЛ, II, кол. 740.

¹⁶⁵ *Code diplomatique Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejer, III/1. Buda, 1829, 243—244; *Vetera Monumenta historica Hungariam* (= VMH), ed. A. Theiner, I. Romae, p. 17 (N. 27).

¹⁶⁶ Данчева-Василева, А. Цит. съч., 107—109.

- ¹⁶⁷ Цанкова-Петкова, Г. България при Асеневци, с. 109.
- ¹⁶⁸ Ephraem — IIR, III, p. 480 (Самият Търновград, с. 80). Възможно е "скити" да е логическа добавка на Ефрем.
- ¹⁶⁹ Павлов, П. Древноруските бродници, 226—228.
- ¹⁷⁰ Nisephorogri Gregorae Byzantina historia, I. Bonn., 1829, p. 29 (ГИБИ, 11, с. 128).
- ¹⁷¹ Васильевски Я, В. G. Epirotica saeculi XIII — Византийский временник, 1896, № 3, с. 285; Mercati, S. Jacobi Bulgariae archiepiscopi opuscula. — Collectanea byzantina, I, 1970, p. 86; Бибииков, М. В. Византийские источники, с. 128. Йоан Навпактски под "скити" разбира българите (срв. и за "скита" Иван Асен II — Златарски, В. История. Т. 3, с. 354), докато Яков Български явно загатва за преминаването на куманите при Йоан III Дука Ватаци, на когото е посветена речта.
- ¹⁷² Данчева-Василева, А. Цит. съч., с. 114 сл.
- ¹⁷³ Frachet, G. Vitae Fratrum Ordinis Praedicatorum nec non Chronica Ordinis ad anno 1203 usque ad 1254, ed. Reichert. Lovanii, 1896. Append., 305—306; Annalium Ordinis Praedicatorum, I. Romae, 1756, 646—647 (N. XV). — Цитирано по Пашуто, В. Т. Половецкое епископство, с. 36.
- ¹⁷⁴ Аниискии, С. А. Известия венгерских миссионеров XIII—XIV вв. о татарах и Восточной Европе. — Исторический архив, М.-Л., 1940, 84—85.
- ¹⁷⁵ Pritsak, O. The Polovcians, p. 338, 373.
- ¹⁷⁶ Новгородская летопись старшего и младшего изводов. [Под ред. А. Н. Насонова.] М.-Л., 1950, 61—63.
- ¹⁷⁷ Тизенгаузен, В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, Т. I. Спб., 1884, с. 532.
- ¹⁷⁸ Якубовский, А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судах, половцев и русских в начале XIII в. — Византийский временник, 25, 1928, 53—75, по-специално 55—58 и корекциите на А. П. Новоселцев в книгата на Пашуто, В. Т. Внешняя политика, 275—277 по последното турско издание на паметника.
- ¹⁷⁹ Пак там, с. 56; съответно — с. 276, разночетения.
- ¹⁸⁰ Според Якубовски в 1221—1222 г. Годината 1214 предлага Σ α β β ί δ η ς, A. Ο μεγάλος Κομνηνός του Ποντού και ος Σελτζούκου. — Αρχίειον Ποντού, 39, 1984, 169—193. За 1223 г. се изказва Zschariad, E. Trebizond and the Turks (1352—1402) — пак там, 35, 1979, 333—334. Най-приемливата 1227—1228 г. вж. у Parascostea, S. La Mer Noire: du monopole byzantin à la domination des Latins aux Détroits. — Revue Roumaine d'histoire, 1988, N. 1—2, 61—63. мнение, изказано още от Нoutsma. Über eine türkische Chronik zur Geschichte der Selguquen Klein-Asiens. — Actes de VIe Congrès inter. des orientalistes, I. Leiden, 1884, 367—384, но без достатъчно аргументи.
- ¹⁸¹ VMH, I, p. 58 (N. 157).
- ¹⁸² Така приема още Н. Йорга-Iorga, N. Imperiul cumanilor si domeniul lui Basrabă. — Annuariul Acad. Romaniei, Mem., Sect. istorica, serie III, III, Buc., 1927—1928, p. 101.
- ¹⁸³ VMH, I, p. 87 (N. 155), p. 90 (N. 161), 90—91 (N. 162).
- ¹⁸⁴ За "Куманската епископия" вж. напоследък Князький, И. О. О половецких епископиях в Карпато-Дунайских землях. — Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.). Кишинев, 1980, 244—251 и посочената литература.
- ¹⁸⁵ ПСРЛ, II, кол. 761. В помощ на русите бил хан Котян.
- ¹⁸⁶ Pfeiffer, N. Die ungarische Dominikanerordenprovinz von inner Gründung (1221) bis Tatarenverwüstung (1241—42). Zürich, 1913, 178—179 Шушарин, В. П. Свидетельства, 44—49, където са коментирани и сведенията за "Борц".
- ¹⁸⁷ Пак там, с. 48.
- ¹⁸⁸ VMH, I, 130—131 (N. 224). Theodorescu, R. Bizant, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (sec. X—XIV). Buc., 1974, 171—174.
- ¹⁸⁹ Вж. общо Данчева-Василева, А. Цит. съч., 142—148.

¹⁹⁰ *Diasconi*, P. Les Coumans, p. 28, който приема името "Борч" ("Борци") за кумански антропоним.

¹⁹¹ Голубовски Я, П. Половци, 55—58.

¹⁹² ЛИБИ, 4, с. 154, където това сведение е издадено за първи път.

¹⁹³ *Asgorolites*, G. Opera, I, 42—43 (ГИБИ, 8, с. 167).

¹⁹⁴ *Chronique rimée*, II, p. 613, 630; Самият Търновград, с. 35, 40 — Тук се говори за някакви действия на българи и кумани за завземане на Пловдив в 1237 г., което не се потвърждава от други извори. Все пак Пловдив, който не е бил във владенията на Теодор Ангел Комнин (съответно и в български ръце от 1230 г.), би трябвало наистина да бъде под латинска власт. В тази връзка възраженията на Данчева-Василева, А. Цит. съч., с. 146 не са убедителни.

¹⁹⁵ Вж. бел. 170.

¹⁹⁶ *Asgorolites*, G. Opera, I, 51—52 (ГИБИ, 8, 165—166), повторено без съществени изменения от Скутарниот и Ефрем.

¹⁹⁷ Тизенгаузен, В. Сборник, I, с. 542. Както обикновено в румънската историография и тук виждаме "влахо-български цар" — Spinei, V. Op. cit., p. 110.

¹⁹⁸ Някои предварителни бележки у Павлов, П. По въпроса за заселванията на кумани в България, с. 629 сл. и пос. литература.

¹⁹⁹ Вж. ориентировъчно Москов, М. Българо-тюркски езикови контакти (езикови остатъци, състояние, проблеми). — Съпоставително езикознание, 1981, № 6, с. 96 сл.

²⁰⁰ Златарски, В. История, I, 3, 388—389.

²⁰¹ *Asgorolites*, G. Opera, I, 53—54 (ГИБИ, 8, с. 167).

²⁰² Joinville. Op. cit., 495—496; Xénoroi, A.-D. Histoire des Romains, I. P., 1896, 161—162; Alberici monachi Trium Fontium Chronica. — Monumenta Germ. hist., SS, 23, p. 946; Du Cange, Ch. Histoire de l'Empire de Constantinople sous les empereurs français (ed. Buchon), IV, P., 1848, 272—273.

²⁰³ Произхождащ от графството Ено. Вж. за него като пратеник при монголо-татарите в: Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука (Пер. А. Маленина, ком. Н. П. Шастиной). М., 1957, 228—229, бел. 99. Коментарът на М. Петрова в ЛИБИ, 4, с. 218, бел. 87 е погрешен.

²⁰⁴ Срв. анализа на Юхас, П. Цит. съч., с. 351 и сл.

²⁰⁵ Du Sange, Ch. Op. cit., 284—285. Данчева-Василева, А. Цит. съч., с. 150 визира антикнейската насока на съюза с куманите.

²⁰⁶ Очевидно в пряка връзка с латинско-куманския съюз, вж. *Albericus Chronica*, p. 949 (ЛИБИ, 4, с. 185). Такава интерпретация е по-убедителна в сравнение с предложената от нас в статията "По въпроса за заселванията..." (с. 634), където свързваме пророчеството с преселението на Котяновите кумани от Унгария в България през пролетта на 1241 г.

²⁰⁷ Божилков, И. Фамилията, 84—85.

²⁰⁸ Gregoras, N. Historia, T. I. 36—37.

²⁰⁹ *Asgorolites*, G. Opera, I, 65, 158, 169; Успенски Я, Ф. К истории крестьянского землевладения... — Журнал Министерства нар. просвещения, № 225, II, 1883, с. 339; Georgii Pachymeris de Michaela et Andronico Palaeologis, I. Bonn., 1835, 15—16.

²¹⁰ *Asgorolites*, G. Opera, I, p. 65 (ГИБИ, 8, с. 171).

²¹¹ Angold, M. Byzantine Government in exile (1204—1261). Oxford, 1975, 104—105, 188—190.

²¹² При похода си срещу Солун в 1242 г. никейската армия се движела по беломорското крайбрежие, което очевидно не било в българска територия. В 1246 г., без да е имало никакви спорни проблеми между Търново и Никея, се оказва, че и областта Архида била с никейска администрация. Вж. по-подробно Златарски, В. История. Т. 3, 422—432, който обаче не коментира тези факти. Така постъпва и Цанкова-Петкова, Г. България при Асеновци, с. 42 и сл.; Дербеєв, Б. Архида — непозната земя. С., 1982, с. 75, коментира писменото известие на управи-

теля на Ахрида до Йоан III Дука Ватаци (по Акрополит — *Acropolites*, Opera, I, p. 72; ГИБИ, 8, 172—173) в 1246 г. като "първото сведение за връзки на българските наместници в южните земи с византийците". Авторът съпоставя действията на този управител с тези на "българина Драгота" в Сяр, скоро след това. Такова решение буди интерес, но от контекста на разказа на Акрополит е ясно, че става дума за никейски служител. Вж. също и *Asdracha*, С. Op. cit., p. 93 sq.; 151—154.

²¹³ Всъщност развитието на събитията след 1235 г. показва, че Одрин и Димотика независимо от споменаването им в т. нар. Дубровнишка грамота на Иван Асен II скоро след битката при Клокотница в 1230 г. (Ду й ч е в, И в. Из старата българска книжина, II, с. 578) вече не били в български ръце. Известно е, че след победата си над Теодор Ангел Комнин царят поставил в едни от овладените градове български гарнизони и администрация, докато други останали автономни и под контрола на местната ромейска аристокрация (*Asropolites*, G. Opera, I, 42—43; ГИБИ, 8, 161—162; Бо ж и л о в, И в. Фамилията. с. 80). Възможно е по-късно някои от тези градове и територии, на първо място Одрин и Димотика, да са "отпаднали" от България и преминали на никейска страна. Не бива да се изключва също и възможността, колкото и да е хипотетична, някои територии да са били отстъпени като зестра на българската принцеса Елена, която именно в 1235 г. била омъжена за никейския престолонаследник Теодор II Дука Ласкарис. В историографията единодушно се приема, че по този път Иван Асен II успял да си възвърне Белград и Браничево от страна на Унгария, но дори и под формата на предположение не се допуска подобни "зестри" да са предоставяни и от българска страна.

²¹⁴ Именно към времето на Петър, Асен и Калоян се отбелязва сътрудничеството с куманите и в някои по-бедни откъм информация извори, например у Псевдо-Кодин, в една византийска кратка хроника и др. (*Pseudo-Kodinos*. — IIR, III, 530—531; *Georgii Codini Excerpta*., Bonn., 1843, 160—162; *Schreiner*, P. Die byzantinischen Kleinchroniken, I. Einleitung und Text. Wien, 1975, 121—122; *Chronicon fratris Francisci Pipini*, ed. Muratori. — *Rerum Italicarum scriptores*. Mediolani, 1726, № 9, p. 662; *Andrea Danduli Chronicon Venetum*.—*ibidem*, XII, p. 338; вж. за последните два извора П р и м о в, Б. Роберт дьо Клари, с. 32. Сведенията на Пипин и Дандоло vizират договора на Борил и Анри Фландърски като финал на българо-куманското настъпление от времето на Калоян. За участието на куманите в битката при Одрин в 1205 г. се споменава и в едно неизползвано сведение на абат Алберт Безански (XIV в.), на което ми обърна внимание колегатата Ив. Лазаров, Вж. *Alberti de Bezanis abbas S. Laurentii cremonensis cronica pontificum et imperatorum*, ed. O. Holder-Egger. Hannoverae-Lipsiae, 1908, p. 51 ("... congregatis Cumanis...")

Косвено отражение на активните българо-кумански военнополитически връзки откриваме в т. нар. Унгарски Аноним (*Gesta Hungarorum*), създаден от анонимния "Магистър II.", кралски нотариус при Бела III (1172—1196 г.) Повлиян от съвременното му положение, авторът разказва за българския комит от X в. Глад, който действувал срещу маджарите "с много добри конници и пехотинци, подобрани от кумани, българи и власи"; в една битка загинали "двама кумански вождове и трима български дукове" и пр., все в областта на Видин и най-вече в отвъддунавските български земи. Вж. *Scriptores rerum Hungaricarum*, I. Вр., 1937, p. 49, гл. 11. За събитията срв. напоследък Д и м и т р о в, Х р. България и номадите, 19—21; В ъ л о в, В. Седалището и териториалният обхват на Бдинската област от средата на IX до началото на XI в. — Изв. на музеите в Северозап. България, 1987, № 13, 23—45; К р и ш т о, Д. К вопросу о болгарском владичестве на Альфельде в IX в. — Втори междунар. конгрес по българистика. Доклади, С., 1987, 265—272. Въобще за куманите в Анонима вж. Ш у ш а р и н, В. П. Русско-венгерские отношения, с. 141 и сл. Несъмнено когато казва, че "Глад, преминал от крепостта Будин (Видин), подкрепен от куманите..." (В ъ л о в, В. Цит. съч., с. 36), авторът се влияе от съвременния му българо-унгарски конфликт за земите на т. нар. Северозапад. Анонимният автор смята куманската подкрепа за нещо естествено и едва ли не извечно — каква по-висока оценка за успехите на българската "степна политика" при първите Асеневи?

СРЕДНЕВЕКОВАЯ БОЛГАРИЯ И КУМАНЫ (ПОЛОВЦЫ) ВОЕННОПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ (1186—1241 гг.)

Пламен Павлов

(Резюме)

Рассматриваются проблемы болгаро-половецкого политического и военного сотрудничества. Сделана попытка указать периоды взаимных связей. Указаны предпосылки для создания союза с половцами, оценивая его как самый большой успех болгарской дипломатии в XII—XIV вв. На основании разных исторических источников прослеживается участие половцев в войнах Болгарии с Византией, Венгрией и Латинской империей.

LA BULGARIE MEDIEVALE ET LES COUMANS. L'ASPECT
MILITAIRE DES RELATIONS POLITIQUES (1186—1241)

Plamen Pavlov

(Résumé)

Dans l'étude on examine les problèmes de la collaboration bulgaro-coumane politique et militaire, en faisant une tentative à diviser en périodes les rapports mutuels. On détermine les conditions de créer l'union avec les Coumans, considérée comme le plus grand succès de la diplomatie bulgare au XIIe—XIVes. La participation des Coumans aux guerres que la Bulgarie mène contre Byzance, la Hongrie et l'Empire latin est examinée à la base de différentes sources historiques.

WILLIAM D. ...

Die ...

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том 27, кн. 3

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1989

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "ST. ST. CYRILLE ET MÉTHODE"

DE V. TIRNOVO

Tome 27, livre 3

FACULTÉ D'HISTOIRE

1989

БЪЛГАРСКАТА ХРОНИКА ОТ XV ВЕК В ИСТОРИОГРАФСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ

ИВАН ТЮТЮНДЖИЕВ

Рецензент и редактор: доц. д-р и.н. *Йордан Андреев*

Велико Търново, 1992

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

TO THE PRESIDENT

OF THE UNIVERSITY OF CHICAGO

IN CONNECTION WITH THE

REPORT OF THE

COMMISSION ON THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1962

CHICAGO, ILLINOIS

В научната литература оповестяването на Българската анонимна хроника се свързва с името на основоположника на румънската научна славистика Йоан Богдан. През 1891 г. той публикува в едно от най-авторитетните за времето списания за славистични изследвания "Архив за славянска филология" няколко исторически съчинения, между които и летопис със сведения за средновековната българска история. Издателят му дава името "Българска хроника", което се приема от научната критика¹.

Всъщност известията на летописа вече се познавали и били използвани в изследванията на някои учени, тъй като се съдържаха в публикуваната през 1859 г. от В. Григорович хроника на влашкия монах Михаил Мокса от 1620 г.² Тази творба представлява пръв опит във влашката историография да се напише световна история на влашки език. Хронографът на М. Мокса е бил обект на задълбочени историко-литературни проучвания в редица трудове³. Установено е, че по своя състав това е компилативно произведение, изградено на основата на запазените в манастира Бистрица оригинални и преводни славянски съчинения. Към уточнените извори на М. Мокса се отнасят съкратена преработка на хрониката на патриарх Никифор (806—815 г.), продължена по славянски извор до 1425 г., сръбските летописи (Нов сръбски летопис за времето 1355—1490) и др.⁴

Историографският труд на М. Мокса съдържа редица сведения от средновековната българска история. Това се отбелязва още от В. Григорович, който изрично подчертава, че това е "една компилация от славянски ръкописи"⁵. В този смисъл руският славист я ползва като извор за историята на България и Балканите в края на XIV и началото на XV век. Част от сведенията на българската история са вплетени в общия преглед на световната история. Необходимо е да се отбележи, че в първата част на хрониката на М. Мокса е включено извлечение от среднобългарския превод на хрониката на Константин Манасий, но във версия, различна от познатата по Ватиканския препис⁶. В изложението по-нататък се срещат български летописни известия от края на XII и началото на XIII век, които се идентифицират в руските летописи и т. нар. Бранковичев летопис⁷. В глава под наслов "Царствването на Кантакузин" са поместени сведения за българската история, тематично обединени в цикъл, проследяващи турското завоевание на Балканите и в частност на България за периода 1296—1413 година. Григорович счита, че летописните бележки, свързани с България, са почерпани от неизвестен български

книжовен паметник. Това становище се споделя и от други учени⁸. То се затвърждава след оповестяването на откритото от Й. Богдан българско летописно съчинение, включено в състава на сборник със смесено съдържание от XVI век. Както вече споменах, то получава от издателя условното наименование Българска хроника. В научните среди с отношение към паметниците на старобългарската култура се приема, че Българската хроника на Й. Богдан е един от изворите на М. Мокса. Към такова разбиране насочва самият румънски славист: "Българската хроника е преведена цяла и е включена в компилацията му (на М. Мокса — б. м., И. Т.), а някои пасажии от библията са прескочени."⁹

В състава на сборника от XVI век историческото съчинение, наречено от Й. Богдан Българска хроника, се намира в последната (историческа) част на сборника сред група летописи. Тук са поместени в последователен ред следните съчинения: 1) световна хроника от Адам до 1425 година (Мануил Палеолог); 2) сръбски летопис от смъртта на Стефан Душан (1355) до 1490 г. — най-старият в сръбската историография (според Й. Богдан преписът е направен по български извод, като "писачът се е стараел да превежда от сръбски на български, но не винаги успешно" (с. 486)); 3) летописно съчинение, проследяващо османското нашествие от 1296 до 1413 г.; 4) три молдавски хроники на среднобългарски език за историята на Молдавия в периода 1359—1554 година с по-късни продължения на скоропис, където има дата 1561 г.

Богдан отчита значението, което имат тези исторически съчинения за изясняването на пътищата и достиженията на балканската историографска традиция и ги публикува в споменатото списание на В. Ягич под заглавие "Принос към българската и сръбска историопис". Сред тях особено внимание авторът отделя на хрониката за времето 1296—1413 г. Тъй като в центъра на нейното повествование стои съдбата на българската държава, Й. Богдан с основание я нарича Българска хроника. Той отбелязва, че тя макар и включена към общата група на южнославянски летописи има характер на отделно произведение. Копието в Киевския сборник според него е направено от старобългарски вариант на цялата летопис. Критичното издание уточнява времето на написването, езика, заемките, направени от нея в хрониката на монах М. Мокса. В подробна встъпителна статия към текста е отбелязано, че хрониката "без съмнение е писана в България и от българин и същевременно е запазена в среднобългарска редакция"¹⁰. Румънският славист разглежда хрониката като съставна част на средновековната българска летописна традиция: "Тя обогатява нашите представи за среднобългарската литература с един изключителен документ на българската историография, неизвестен и до сега. А от различни позовавания, съдържащи се в среднобългарски, средноруски и румънски текстове, се правеше заключението, че в

България имало хроники и летописи, но никой не бе сполучил досега да ги разкрие в разпилените останки от писмената българска литература" (с. 490). Богдан разглежда летописа като всеобща история на Ориента през XIV и началото на XV век. Ето защо "в хода на изложението на втори план остава историята на малките християнски народи, които паднаха като жертва на османците. Никак не е чудно, че нашата хроника се е оформила като едно почти систематично изложение на възходящата власт на турците от Осман до Мехмед (1296—1413 г.), наред с това хрониката описва и гибелта на балканските народи — България, Сърбия, Гърция, Румъния, Албания. Хрониката, както казах, е написана изцяло от становището на българин" (с. 490). Според Й. Богдан авторът не е използвал писмени източници. Неговият разказ от самото начало е бил предаван устно. Отчита се известна неточност при първите сведения, като същевременно се отбелязва, че от битката при Марица (1371 г.) до битката при Космидия (1409 г.) "хрониката дава точни и много правилни сведения". При коментара на сведението за пратеничеството на Йоан Кантакузин до българския цар Иван Александър от 1351 година се прави съпоставка с аналогичната информация от мемоарите на самия Й. Кантакузин. Й. Богдан констатира, че "версията на хрониката се различава от разказа на Кантакузин и се явява характерен пример за възприятието на народа, който нищо не е знаел за интригите на Душан и безрезултатните преговори ги приписвал на действителното политическо късогледство на владетелите" (494—495). От цитата е видно в кои обществени среди се търси авторът на летописа. В хода на коментара Й. Богдан прави и опити да уточни кои от сведенията на хрониката се потвърждават от други източници и кои са уникални. По-специално внимание е отделено на смъртта на Иван Александър, битката при Марица, брака на Кератамар с Мурат, битките при Косово поле и Ровине, убийството на Дан войвода от Шишман, смъртта на синовете на Иван Александър — Асен и Михаил, обсадата на Константинопол и др. В направените разсъждения са налице редица точни оценки, останали незабелязани при по-късните интерпретации на летописните известия. Особено интересна е констатацията, че хрониката потвърждава считаните за единствени сведения на византийски и сръбски автори например: за пратеничеството на Кантакузин от 1351 г., залавянето на Срацимир през 1397/1398 г. и др. Богдан обръща внимание, че някои от сведенията имат уникален характер — смъртта на Иван Александър и неговите синове Асен и Михаил, убийството на Дан войвода от Шишман и др. Внимание заслужава бележката на автора, че синът на Иван Александър — Асен, е цар Ясен, известен от преданията от Софийско, загинал в борба срещу турците.

Богдан допуска някои грешки в своя коментар. Обявява за неточни първите сведения, описанието на битката при Ровине, неправилно

вилно хронологизира някои събития (битката при София, смъртта на Шишман и др.). При съпоставка на неговия сегментиран текст с оригинала на ръкописа от Киевския сборник се откриват някои несъответствия и пропуски. Всичко това обаче не хвърля сянка върху цялостния труд на румънския славист. Допуснатите слабости са обективен резултат на творческото дирене и са в съответствие с етапа на развитие на историко-филологическите проучвания за епохата. Не случайно публикацията на Й. Богдан получава висока оценка сред учените слависти. Ватрослав Ягич я превежда на латински в същия брой на списанието, в което е публикувана, като продължение на работата на румънския изследовател. Така тя става достъпна за широк кръг проучватели на проблемите на османската експанзия на Балканите¹¹.

Особено ласкави са оценките, които работата на Й. Богдан получава сред българските учени. Така например Беньо Цонев заявява, че с това си дело Й. Богдан оставя безсмъртно името си за България. В някои от българските списания се появяват положителни рецензии за изследването¹². Дори в сравнително нови изследвания на български учени проучването на Й. Богдан е характеризирано като "великолепен анализ на Анонимната хроника"¹³.

Високата научна стойност на изданието се доказва от факта, че то е включено в някои от най-авторитетните съвременни извороведчески справочници¹⁴.

Без да счита, че работата по хрониката е завършена, Й. Богдан дава оценка за паметника, която се превръща в изходна база за понататъшни проучвания: "Хрониката трябва да се смята като капитален извор за историята на турците през XIV и XV век и най-вече за времето на падане на българи, сърби и румъни под тяхна власт. Като паметник на българската историографска литература, тя е най-забележителното оригинално дело на старите българи и едно от най-забележителните на славяните в цялост." (с. 493)

Една година след отпечатването на летописа чешкият учен Константин Иречек прави първия и за съжаление единствен в това отношение опит да коментира от историческа гледна точка сведенията¹⁵. Работата си над хрониката К. Иречек извършва под впечатление на написаното от Й. Богдан, като заявява на В. Ягич, че този труд прави чест на румънския учен¹⁶. Самият К. Иречек вече е използвал някои от сведенията, познати по варианта от хронографа на М. Мокса. В новото си изследване, написано под формата на рецензия към труда на Й. Богдан, той отчита, че откриването на неизвестната до тогава българска хроника е особено явление в сравнително бедната на исторически съчинения старобългарска литература. Приема, че хрониката е дело на съвременник на Константин Костенечки. За К. Иречек сведенията на летописа дават информация, която липсва дори и в богатата гръцка литература. Хрониката според него се явява свое-

образен посредник между Никифор Григора (довел своето изложение малко след 1355 г.) и Йоан Кантакузин (отразил в мемоарите си събитията до есента на 1364 г.), от една страна, и Л. Халкокондил, Дука и Г. Францес, писали вече след падането на Източноримската империя. В конкретния анализ на някои сведения К. Иречек прави обширни екскурси из политическата история на България през XIV и XV век, при което привлича нов изворов материал, главно от италианските архиви, останал неусвоен и до днес от българската историческа наука. Особено важни са наблюденията му за ранните турски и татарски набези в българските земи. При изясняването им се привличат като извори житията на Григорий Синаит, Теодосий Търновски и Ромил. Така се подсказва една възможност за историческо изследване — анализиране на агиографската литература и използване на данните ѝ в историческите търсения. При анализа на първите сведения на хрониката К. Иречек прави опит да установи степента на историческата достоверност, като ги разполага и тълкува с оглед на познатите му исторически известия. Така например битката на Иван-Александровите синове Михаил и Асен се разглежда в контекста на събитията, свързани с мисията на Йоан Кантакузин от 1351 г. и преминаването на Галиполи от османците през 1354 г. При това се привличат изворовите податки за биографията на царските синове. Иречек приема, че Михаил загива преди Асен. Като съпоставя известието в хрониката с данните от фолклора, счита, че цар Ясен, споменаван в народните песни, и цар Шишман, известен от преданията в Софийско, се уеднаквяват в народната памет. Интерес представляват изводите на автора при характеризиране на политическото състояние в България през 60-те години на XIV век. Споменава се, че някои събития (военните походи на Йоан Палеолог от 1364 г., завземането на Видин от крал Лудвиг през май 1365 г., заробването на българските градове в Бургаския залив от граф Амадей VI Савойски и др.) остават извън полезрението на българския хронист, за което главната цел е проследяването на турската инвазия. Като съпоставя данните на нашата хроника със сведенията на Д. Кидон, авторът отбелязва, че вън от вниманието на хрониста е останало "превземането на Едрене, както и многобройните градове южно от Хем в българските земи, за които Д. Кидон съобщава, че са покорени от турците" (с. 398). За разлика от византийския писател летописецът не отбелязва укрепяването на Търново и подготовката му за обсада. Търново е споменат само като столица на българските царе. В хрониката от големите български градове и крепости са споменати още Никопол и Средец. Иречек подчертава осведомеността на хрониста относно повторното заемане на Галиполи от османците през 1371 г., факт, намиращ потвърждение у Д. Кидон. За битката при Марица е отбелязана грешката на летописеца от една година. Във връзка със страничната бележка към текста за убийството на Урош от Угlesh

се доказва, че тази информация, позната и по някои сръбски извори, е исторически неправдоподобна. За датировката на смъртта на цар Иван Александър е записано: "по всяка вероятност датата е точна, а при изписването на годината може да е изпаднала последната цифра; може да са били четири цифри" (с. 402). За Иречек податките за турските походи 1371 — 1389 г. "не са без основа". Градовете Валона, Драч, областта Далмация и албанската земя действително са били обект на турската експанзия. Не подлежи на съмнение достоверността на сведението за боя при Косово поле. За прозвището Скилойоан чешкият учен коригира Йоан Богдан, който приема разчитането на името като Силванус, и отбелязва, че така — "кучи Иван", са наричали гърците цар Калоян. В хода на своя коментар К. Иречек обръща внимание на обективността на сведенията за битките при Ровине и Никопол: "Датите и хода на похода на крал Сигизмунд са отбелязани у хрониката с детайли, които знае само съвременник" (с. 406). Датировката за края на Иван Шишман се приема без възражения. Текстът за покоряването на Срацимир обаче се счита за неправдоподобен с оглед на поставената там година (1397 — 1398 г.): "Годината 1398 като дата, когато Срацимир е заробен, е в очевидно противоречие с целия разказ — може би е само късна интерполация, под влияние на кратките сръбски летописи, където тази година също се среща" (с. 408). В разказа за обсадата на Цариград К. Иречек вижда в лицето на хрониста съвременник на събитията, който живее далеч от града на Босфора. Авторът обръща внимание, че на хрониста остават неизвестни някои важни факти и събития от византийската история: Йоан Палеолог умира на 16 февруари 1391 г., а не през 1372 г., както е в хрониката; летописецът не различава Мануил от Йоан, не знае нищо за френската експедиция на маршал Буйко, за Мануиловото пътуване на Запад и очакваната татарска помощ, смъртта на Калоян Палеолог е поставена с две години по-късно от действителната — 1408 г. вместо 1410 г. и др. За сведенията след обсадата на Цариград К. Иречек допуска, че са късни добавки (с. 396). Хрониката остава незавършена. Годината 1417, която е записана след идването на Мехмед I "Крисчи", се отнася към страничната бележка за превземането на Солун, обсаден през декември 1416 г. (с. 409). При характеристиката на хрониката К. Иречек изтъква, че към имената на цар Иван Александър и неговите синове липсват обичайните хвалебствени епитети, познати от други средновековни паметници. Тук само Андрониковия син Калоян бил наречен "благочестив". Това чешкият славист обяснява с факта, че за хрониста българското царство с неговите владетели са прекратили самостоятелното си съществуване. Териториалният обхват на хрониката е определен така: "първо България, Влашко и Цариград с Византийска Тракия" (с. 409 — 410). Като особеност на хрониката е посочено, че тя не споменава никакви събития от местен характер, така често срещани в сръбските летописи.

си. Според Иречек цитатите от псалмите подсказват, че авторът е духовник, но не споменава никъде българската църква. Като особено интересни са отбелязани културно-историческите термини в езика на хрониста (ствъл, самострълъ). В края на своето изследване К. Иречек пише, че Българската хроника е била съвсем забравена и остава непозната като извор за "История славянобългарская" на светогорския монах Паисий.

Като цяло работата на К. Иречек е най-сериозното изследване върху анонимната българска хроника от историографска позиция. То не е загубило своята научна стойност и до ден днешен. За съжаление фактографските приноси на чешкия учен не се използват цялостно от никой учен, работил след него. Днес, 95 години след публикацията на К. Иречек, могат да се констатират някои слабости и известна непълнота на изследването. Допуснати са и някои фактически неточности. Необходимо е да се отчита обаче, че проучването е извършено на най-високо за времето си равнище от позициите на учен с висока професионална подготовка и критичен подход към изворовата база. Изследването на К. Иречек остава най-системното и аналитично проучване на този книжовен паметник. То е преведено на сръбохърватски и включено в сборник с избрани от него трудове. К. Иречек показва единствено възможния начин за изучаването на Българската хроника и съпоставка на сведенията и с възможно най-широк кръг исторически извори. Авторът отчита, че езиково-литературните особености на летописа му отреждат особено място в състава на българското летописание. Макар и да не се изказва определено за авторството на летописа, той не поставя на съмнение установеното от Й. Богдан в това отношение. Напротив, изрично отбелязва, че в нея българите са поставени в центъра на повествованието. Работата на К. Иречек, макар и да получава висока оценка в българската историография, не се превръща в отправна точка за по-нататъшни изследвания. Така например Ив. Дуйчев заявява: "Към текста на хрониката са дадени обстоятелни пояснения от Богдан и Иречек, тъй че той може да се смята за достатъчно проучен" (с. 406).

След публикацията на Й. Богдан и К. Иречек сведенията на Българската хроника са обект на внимание в класическите монографии за културата на България през XIV век на руските слависти К. Радченко, А. Яцимирски, П. Сирку и др.¹⁷

Макар и встрани от основната тема на своето изследване, на хрониката се спира и Е. Калужнятски¹⁸. Той обръща внимание на факта, че в текста за обсадата на Константинопол от Баязид е проявена нескрита симпатия от автора към съдбата на жителите на византийската столица. Същевременно се отбелязва, че интересът към българската столица и средище на патриаршията Търново е минимален. Това дава основание на Е. Калужнятски да допусне, че историческата компилация, издадена от Й. Богдан, е превод от гръцки текст.

Литературно-историческите качества на летописа предизвикват изследователските търсения на редица учени, занимаващи се със старобългарската литература и проблемите на османската експанзия през XIV—XV век.

Информацията на хрониката се използва в изследванията на Ст. Новакович, Н. Йорга, Ф. Бабингер, Г. Острогорски, Й. Баркър и др.¹⁹

Мястото и ролята на този паметник в историческата книжнина на Балканите се подчертава от редица видни изследвачи на литературния процес от периода — Х. Хунгер, Г. Вайс, Й. Караянопулос и др.²⁰

На влиянието и на влахо-молдавската хронографска традиция в началния период от нейното формиране и по-специално на дифузията на отделни сведения във влахо-молдавските хронографи обръщат внимание в отделни студии и книги Е. Турдеану, П. Панаитеску, Г. Михаила, Д. Замфиреску, М. Берза, А. Янку, С. Стефанеску и др.²¹

Хрониката е издавана и превеждана в Румъния и Югославия.²²

Сред изследванията на чуждите учени се открояват няколко работи, написани в последното десетилетие и посветени изцяло на българската анонимна хроника. Макар и да разглеждат различни аспекти на анонимното произведение, в тях се очертава една обща тенденция — да се промени утвърдената в литературата представа за тази хроника като българска и да се изведе тя от състава на българското средновековно летописание.

Съветският славист Е. П. Наумов посвещава три отделни изследвания на нашата хроника. Първото от тях е написано във връзка с дискусиата, повдигната по повод авторството на летописа²³. Тук Е. П. Наумов изказва мисълта, че хрониката е "български превод на някоя византийска кратка хроника, дело на гръцки автор, близък по своето латинофобство и възпяване заслугите на Кантакузин до византийски историк Дука, живял възможно във византийския Черноморски деспотат" (с. 42). В изследването е направен опит да се датира времето на написването на хрониката. Изхожда се от обстоятелството, че в текста за битката при Косово името на сърбина, убил Баязид, е отбелязано като Милош. В същото време Бертрандон де ла Брокиер и Константин Костенечки, както и Дука говорят за безименен герой. Името на Милош се появява у авторите от втората половина на XV век (Л. Халкокондил и Константин от Островице). Ето защо създаването на летописа се отнася към 1450—1452 г." и тази дата обяснява множеството грешки в хронологията на този паметник на старобългарската литература" (с. 42).

В по-късна работа Е. П. Наумов частично променя и допълва тезата си²⁴. В хрониката, според него, била засвидетелствувана симпатия към византийския император Йоан Кантакузин. Изводът е направен въз основа на текста за мисията на Й. Кантакузин в България от 1351 г. и твърдението, че неточността на хрониста е съзнателна.

Летописът представя, че управлението на византийския император траело 25 години, а не както в действителност — 13. Такова отношение, счита Е. П. Наумов, е типично за книжовниците от XV век от рода на Кантакузините, емигранти в съседните на Византия балкански страни. Е. П. Наумов намира типологично сходство между Българската хроника (не се отказва от възприетата терминология) и произведенията на Димитър Кантакузин. Доказателствата, които привежда в защита на тази постановка, са следните: разпръсването на рода Кантакузин в балканските страни и запазването на симпатия към неговото управление, демонстрирана и в Българската хроника. По-специално се обръща внимание на Кантакузините в Сърбия, Северна Македония и причерноморската ивица на България като някои от техните потомци от последния регион се поселили по-късно в Молдавия и Влахия и станали даже господари на княжествата. Към тях принадлежи и Д. Кантакузин. Наумов открива общи моменти в неговото творчество и хрониката, открива споменаването на убийството на Урош от Угlesh. Друго доказателство Наумов вижда в това, че хрониката на монах Мокса, която включва и част от Българската хроника, представя Кантакузин в благоприятна светлина, като законен владетел, а не узурпатор. По аналогичен на хрониката начин (положително) бил представен Кантакузин в други писмени източници — Дука и т. нар. Епирска хроника. Наумов обобщава: "нема-ловажната особеност на хрониката се заключава в съзнателно отстояваната политика на Кантакузин, в нейна защита — даже с цената на обвинение на българските и други южнославянски владетели в недалновидност и неблагодарност. Авторът (или авторите) заемат провизантийска позиция, възлагайки вината за появата на турците в Югоизточна Европа не на Кантакузин, охотно използвал турска войска, а на феодалните южнославянски владетели" (с. 255).

Искусствената постройка на тази концепция е очевидна. Не издържат на критиката нито един от приведените аргументи. Неточността в бележката за годините на управление на Й. Кантакузин съвсем не е съзнателна, продиктувана от някакъв "Кантакузинизъм". Това е очевидна грешка, показателна за осведомеността на автора относно събитията във византийския императорски двор. По аналогичен начин са объркани и други сведения за византийските владетели. Така например летописецът посочва, че Йоан V Палеолог заел престола в 1337 г., а не в 1354 или 1341 г., както е доказано. В случая едва ли можем да му припишем симпатията на късните Кантакузини към личността на Йоан Палеолог — съперник на Й. Кантакузин в борбата за престола. Още по-неудачно е фрагментарното сравнение между Д. Кантакузин и автора на нашата хроника по повод на едно-единствено сведение — убийството на Урош от Угlesh, споменато в легендата за св. Иван Рилски и в странична бележка на хрониката. Това исторически невярно сведение се появява в балкан-

ската книжовност вероятно под влияние на сръбските летописи. Димитър Кантакузин, пребивавал дълго време в Ново Бърдо и работил в най-големия книжовен център по онова време — Рилския манастир, е имал възможност да попадне на него. Но в Българската хроника сведението е внесено допълнително като прибавка на преписвача към основния текст на хрониката. Ето защо констатацията на Е. П. Наумов за "идейна близост и несъмнено доказателство за типологическо сходство" (с. 254) е най-малко пресиленна.

Внимателната съпоставка на Българската хроника с произведенията, излезли под перото на Д. Кантакузин, съвсем не доказва "явното съвпадение на тези отговори, които се дават на въпроса за историческата отговорност за победата на османците" (с. 254). Причините за османското завоевание авторът на нашата хроника вижда в егонистичната политика на балканските владетели, предпочели самостоятелната борба пред единоедействието. Тази причина е изведена като резултат на един освободен от емоционални пристрастия разказ — коментар на главните политически събития на епохата. От своя страна Д. Кантакузин търси причините в посока на традиционната библейска греховност, нюансирана от последиците на османското завоевание. Като очертава злоещата съдба на всички балкански народи, той търси греха в политическите отношения на балканските народи. Укорява гърците за тяхната "гордост и високоумие", българите за тяхната "суровост и безчовечие", подобно е отношението му и към сърбите²⁵. Главната причина за него е изначалната борба между езичниците българи и ромеите, продължила и в християнско време. В "Послание до Исая" Д. Кантакузин твърди, че всички страдат "заради нашите беззакония, защото няма грех, към който да не се приобшим". Подтискащото чувство за греховност го кара в "Молитва към Богородица" навсякъде и във всичко да търси греха. Много съществена особеност в творчеството на Д. Кантакузин е, че дори когато надмогва религиозната си нравственост и прави опити за помашабни обобщения, той ги довежда до вината на народите, а не на владетелите. Тази позиция е характерна за част от представителите на балканската интелигенция от втората половина на XV век, но е чужда за автора на Българската хроника. Различията в позициите впрочем са лесно обясними. Двамата автори живеят в различни времена. Българският хронист пише под впечатлението на устоялия на османската обсада Константинопол и разгрома на османците при Ангора. Вярата му в един благоприятен изход на събитията е прикрита под формата на критика към политиката на разединението на балканските владетели и подсказва пътя за успех — единството в борбата срещу завоевателя. Оттук и спокойният и овладян тон на повествование. Кантакузин пише в епоха, когато християнските царства са загубили своята самостоятелност, владетелите им са избити и пръсна-

ти, интелигенцията е подложена на унищожение. Ето защо основни характеристики на творчеството му стават песимизмът, самобичуването и липсата на перспективи, диренето на греха у човешката природа.

Що се отнася до твърдението на Е. П. Наумов, че в хрониката на М. Мокса е представен в благоприятна светлина византийският император Й. Кантакузин, то този пример остава някак си изолирано от концепцията на съветския славист. В случая обяснението не може да се търси по посока на присъствието във Влахия на представители на Кантакузините или с доброжелателно отношение на хрониста към Й. Кантакузин, а е във връзка с принципите на композиране на самия Хронограф. Вече отбелязах, тази хроника има свободен характер — обединява различни по произход и съдържание сведения. М. Мокса има за цел да отбележи най-важните събития от историята на балканските страни (Византия, България и Сърбия) и на техния фон да изведе историята на Дунавските княжества. При подреждането на събитията той спазва хронологическия принцип, като преписва и на места частично допълва своите извори. Цитираното от Е. П. Наумов сведение от Хронографа, което отразявало желанието на М. Мокса да представи Й. Кантакузин като законен император, е заето от гръцки извор. Самият Е. П. Наумов отбелязва, че то се съдържа в Епирската хроника и у Дука. В случая трябва да се има предвид оценката, която дава за хрониката на М. Мокса един от най-добрите познавачи на румънската хронография Г. Михаила: "Този компедиум бил съставен на основата на византийско-славянски източници... известни в славяно-румънски копия от XVI в., а може би и от края на XV век."²⁶

Констатираните слабости в изследването на Е. П. Наумов правят неприемлива хипотезата му относно авторството на Анонимната хроника. Наред с това обаче е нужно да се отчетат и редица приносни моменти на проучването. Така например в него се очертава като задача за бъдещи научни търсения установяването на източниците на хрониката, достоверността на съобщенията в съотношение с други балкански съчинения от времето на османското нашествие и пр. От друга страна, самият паметник се разглежда като "един от най-важните за разбирането процесите на развитие в обществено-политическата и историческа мисловност" (с. 240) на Балканите през XV век.

В последната си работа, посветена на хрониката, Е. П. Наумов изхожда от постановката, че въпреки поредицата от статии, посветени на летописното произведение, то "като цяло е малко изучено и много спорно в европейската историография"²⁷. Това според него е следствие на обстоятелствата, че някои изводи са направени на основата на частичен и изолиран анализ на отделни епитети или стилистически места от хрониката, а не на конкретна разработка на важ-

ни текстологически и терминологически въпроси. Наумов поставя и търси решение на няколко проблема: 1) какви са хронологическите рамки на летописа и кога е завършен той?; 2) какви социални термини се употребяват в хрониката и изводите, които могат да се направят относно структурата на текста в езиков план?

Авторът изказва мнението, че хрониката е създадена в периода 1450—1452 г. "до завладяването на Константинопол и византийските владения на Българското причерноморие от османците" (с. 105). Тук, макар и не категорично, се отстоява старият му възглед за мястото на създаване на летописа. При търсенето на научно обосновано решение на първия проблем Е. П. Наумов отбелязва две важни според него особености. Хрониката завършва на л. 447 от Киевския сборник, а л. 448 и 449 са неизписани. Освен това последното съобщение от нея споменава гибелта на султан Муса в 1414 г. и идването на Крисчи (Мехмед) с неточната година 1417 г. Следва констатацията-предположение, че годината 1417 трябва да се свърже със събития, нанесени на празните листи поради незавършеността на текста, от който се преписва. Наумов счита, че липсващият текст възхожда към данните на два сръбски летописа — "Верковичев и Остичев в които, както и в Анонимната българска хроника, възцаряването на Мехмед I се датира в 1414 г." (с. 105). Това предположение се мотивира още и с факта, че поредното сведение в сръбските летописи е за смъртта на Мирчо Стари от 1418 г., а в Българската хроника се споменава за борбата на Мирчо против Баязид I в края на XIV век.

За съжаление тези предположения са неудачни. Археографското изследване на Киевския сборник показва, че празни са не само листите 448 и 449 след хрониката, но и л. 439 преди нейното начало. Обяснението трябва да се свърже с начина на подготовката и включването на колата, съдържаща летописа в състава на Киевския сборник. Още по-неправилно е свързването на последното сведение със сръбските летописи. Не само защото има разминаване в годините (1417 в Българската хроника и 1418 в тях, но и поради очевидното наивно установяване на общност в изложението за Мирчо воевода през два различни по време и съдържание момента от политическата му дейност (битката при Ровине — 1395 и смъртта му в 1407 г.). При това не е без значение и обстоятелството, че сръбските летописи (Верковичев и Остичев) принадлежат към т. нар. Млади сръбски летописи (III група по класификацията на Л. Стоянович), а за тях е установено, че са допълвани непрекъснато до XVII век²⁸.

При разглеждането на втория въпрос Е. П. Наумов подхожда твърде оригинално. Направен е опит на основата на част от социално-политическата терминология на хрониката да се осветли въпросът за нейния състав. Анализират се термините "властел" и "велможи" (106—107). Авторът достига до извода за разнородност на текста в езиково отношение и използването на различни извори от хро-

ниста. Като отчита, че разглежданата терминология намира паралели в други средновековни български паметници Е. П. Наумов достига до следното заключение: "Разгледаните свидетелства на хрониката, както ни се струва, позволяват да се изкаже предположение, че в този извор е намерила своето отражение характерната черта на съсловната система на феодалната класа в България, която била свързана, както може да се съди, с обозначение на висшата знат с термините "властели" и "велможи" (с. 107).

От направения преглед на творчеството на Е. П. Наумов, свързано с Българската хроника, личи, че в последното си изследване, макар и да не се изказва определено за авторството на хрониката, е налице известна промяна във възгледите. Личи еволюцията от тезата за небългарската ѝ принадлежност към становището, че тя е част от състава на българското летописание. Основание за такова твърдение се открива в изразеното разбиране, че хрониката е част от българските източници на петнадесетото столетие и заема особено място сред тях. Показателно в това отношение е обстоятелството, че Е. П. Наумов се дистанцира от изследванията на Д. Настасе и П. Шрайнер, категорично отричащи българския характер на летописа. Отличителна черта на работите на съветския славист е стремежът да се изследва тя в различни посоки, да се проникне в идейно-смысловото и художествено съдържание на паметника, да се подложи на щателен анализ нейната структура при отчитане на общобалканската политическа обстановка в края на XIV и началото на XV век. Въпреки някои недостатъчно обосновани хипотези и изводи, като цяло неговите проучвания подсказват нуждата от комплексен подход и системно изучаване на всички извороведски въпроси, свързани с "този извънредно ценен и интересен паметник" на българското средновековие.

В студия, посветена на хрониката при южните славяни, немският византолог П. Шрайнер отделя внимание и на Българската хроника²⁹. В преценката си за жанровата определеност на паметника той е категоричен: "Хрониката няма нищо общо със сръбските летописи и византийските кратки хроники. Тя е един разказвателен, описателен паметник, в противоположност на стихотворния строеж на повечето от летописите и кратките хроники" (с. 52). Шрайнер счита, че данните на хрониката не заслужават внимание като хронологическо указание. Според него те "почти без изключение са грешни. Редът им е често хаотично объркан" (с. 52). Като доказателство привежда няколко пункта от съдържанието на летописа: Приписаните на Осман завоевания над Караманидите и Филадельфия, докато всъщност според проф. П. Шрайнер емиратът на Караманидите бил покорен едва през 1386 г. Погрешно било посочването на Мурад като противник на Й. Кантакузин, защото Кантакузин абдикирал в 1354 г., а Мурад идва на власт в 1362 г.; хрониката споменавала Осман в 1296 г., до-

като във византийските извори племето на Осман е названо за пръв път в 1302 г. Шрайнер уверено заключава: "Годините на управление на византийските императори и султаните са без изключение погрешни" (с. 52). Авторът се спира най-общо на съобщението за обсадата на Константинопол и констатира, че то стилистически почти не се различава от предходната част. Известно отклонение се забелязвало само по отношение увеличените цитати от Стария завет. Макар и да посочва, че това описание се доближава до вече известни описания на паметници от византийската литература (Анонима на Готие, кратка византийска хроника), Шрайнер недвусмислено отбелязва: "Този откъс в славянската хроника не показва подобие на познатите текстове... По някакъв начин би могло да се види тук един византийски първообразец, но за директно ползуване е трудно да се твърди" (с. 33). Именно в текста за обсадата Шрайнер вижда доказателство, че хрониката няма нищо общо с произхода на летописите. Той оспорва тезата на Й. Богдан за българско авторство на летописа, като се позовава на чисто количествен критерий — споменаването на българите "само на 5 места". При това счита, че летописецът и тук е допуснал неточности. Например преминаването на Мурад и войната му с българите били поставени твърде рано, а би трябвало да се отнесат между 1360—1370 г. Във връзка с това първо съобщение отрича възгледа на К. Иречек за прабългарска гледна точка на хрониста. При коментарирането на текста за посолството на Й. Кантакузин в България от 1351 г., Шрайнер счита, че грубото отношение към гръцкото пратеничество не представя в добра светлина българите. По-нататък австрийският учен фиксира още три момента, в които се визуирало българското присъствие в хрониката — битката, в която загиват Иван Асен и Михаил Асен, смъртта на Иван Александър и на Иван Шишман. Следва уверението, че "всички останали свидетелства, които са 2/3 от хрониката, касаят византийска, османска или влашка история. Хрониката е работа на един късен компилатор, който използвал сръбски, византийски или може би османски извори" (с. 52). За Шрайнер тя предавала късното ехо на отдавна отминали събития. В заключението на своята работа той оспорва твърдението на К. Иречек, че става дума за творба на съвременник на Константин Философ-Костенечки.

От представените, макар и тезисно, възгледи на П. Шрайнер се вижда, че той няма концепция за разглеждането и тълкуването на паметника. Наблюденията му до голяма степен носят белега на повърхностното и незадълбочено отношение към този автор и са в разрез с претенциите му да даде "указания" как да бъде изследван той. Налице са и видими противоречия: От една страна, се отбелязва, че разказът за обсадата на Константинопол няма аналог във византийската литература, а хрониката като цяло се отличава от т. нар. византийски кратки хроники и сръбски летописи, а от друга страна, за осно-

ва на хрониста са посочени византийски и сръбски извори. П. Шрайнер не сочи категорично становище за автора на летописа, но явно изключва това да е българин. Робуването на чисто количествения подход довежда до неправилни заключения. В интерес на точността трябва да отбележим, че българите се споменават не на 5, а на 11 места в текста на хрониката, макар това съвсем да не е определящ белег за нейното авторство. В случая въпросът опира до принципите на композиране на летописа и неговата идейна същност. Твърде неубедително е посочването за грешна годината 1298 за появата на Осман само защото във византийските извори той бил известен едва в 1307 г. Неприемливи са и твърденията, че Филадельфия и Караманидите са превзети по времето на Осман. Всъщност хронистът представя най-общо борбите и първите политически успехи на османците. Колкото до окончателното покоряване на независимото княжество на Караманидите, то това не става и в посочените от Шрайнер години, а далеч по-късно³⁰. Доброто познаване на особеностите на византийската хронография е позволило на П. Шрайнер да достигне до важния и верен извод за специфичното място на нашата хроника в балканската историческа книжнина.

Най-краен в своите констатации за небългарското авторство на хрониката е Д. Настасе. Усилията му в тази насока са намерили израз в обширна студия, посветена на летописа³¹. Тъй като от нейното публикуване до сега са изминали 12 години, а в историографията липсва оценка за изследването, налага се по-обстойно да се спрем на научните му достойнства. Още повече че изводите на Д. Настасе са в противоречие с изследванията на по-голямата част от учените, занимавали се с хрониката³². Самото изследване е разделено на 8 части: 1) Слатинския сборник (100—102), 2) Една антибългарска хроника (102—109), 3) Поучителният характер на хрониката: нейният скрит смисъл (109—124), 4) Хрониката и "ортодоксалната опозиция" (124—125), 5) Византийският оригинал и неговият автор. Хрониката на Йоан Хортасменос (125—144), 6) Хрониката на Хортасменос, последната позната византийска хроника от преди падането на Константинопол (144—145), 7) Славянорумънската версия: хрониката на Тисмана (145—160), 8) Византийската църква и Влахия срещу османското настъпление (1359—1413)—(160—168).

В първата част Слатинският сборник е определен като "ръкописен кодекс на старославянски в молдавска редакция" (с. 100). Настасе приема, че сборникът е започнат от Роман от Бая и завършен от Исай в Слатина в периода между 1554—1561 г. Авторът привежда съдържанието по описанието на Й. Богдан. Повърхностното запознаване с този паметник, както и пропуските в цитираната литература показват, че Д. Настасе не познава другите описания на сборника и коментара, който те съдържат относно неговите палеографски и езикови особености.

Втората част разкрива главната цел на изследването: да се докаже на всяка цена, че хрониката не е българска и даже има антибългарски характер. Тук се открояват някои от основните похвати на Д. Настасе — отхвърля се всичко, което противоречи на тезата му и целенасочено се подбира онова, което я подкрепя. Така е постъпил той в направения кратък историографски преглед на темата. Отрича констатациите на Й. Богдан (102—103), обявява за "смущаващи" наблюденията на К. Иречек, а двете кратки бележки под линия на Е. Калужняци определя като първи опит в историографията да се оспори установеното от Й. Богдан. Основните автори възгледи и доказателства към тях могат да се групират така: 1) Хрониката не е българска "по простата причина, че във времето, в което той (хронистът — б. м., И. Т.) трябва да го направи, нито българската държава... нито българската църква не са съществували вече от много години" (с. 103). Не се приема за вярно нито едно от сведенията за българската история с мотивировката — "грешки в хронологията". Липсата на хвалебствени епитети към имената на българските владетели (познати от други средновековни български паметници) се приема за указание, че тези владетели са чужди за автора (с. 105). Това се доказвало и от обидното прозвище, дадено на цар Калоян — Скилойоан (с. 105). Особено показателно Д. Настасе счита началото на летописа, което отразявало "злонамереността на летописеца към българите и сърбите, неотвърнали на последния зов за солидарност на изпълнилия докрай свой дълг Йоан Кантакузин" (с. 107). Те били представени като виновни за османската експанзия на Балканите, а борбите и неуспехите им срещу завоевателя като "изкупление за престъпленията им" (с. 108); 2) Интересът на хрониста бил насочен към Византия и Влахия, които за Настасе стоят в центъра на повествованието, и са представени в най-голям текстови обем. За главна цел на летописеца е определен стремежът да се хвърли върху южните славяни и най-вече върху българите отговорността за османското нашествие на Балканите и да убеди читателя, че тяхната участ е наказание за престъпленията им.

Видимо е, че не само подходът, но и конкретните доказателства на Д. Настасе не притежават особена научна стойност. Едва ли е необходимо да се спираме обстойно на първото от тях, отричащо възможността да се създават български литературни произведения при отсъствието на самостоятелна държава и църква. То по същество отрича интереса на българските книжовници в емиграция към собствената им история и съвременност. Необходимо е обаче да припомним, че именно Дунавските княжества след османското завоевание се превръщат в убежище за част от дейците на Търновската книжовна школа и тук се създава огромна по обем книжовна продукция, намерила прием в целия Балкански регион и Русия³³. Констатацията за "грешки в среднобългарския език на хрониката" не почива на ези-

ков анализ, а се явява произволно твърдение. Учудващ е подходът на Д. Настасе, демонстриран по отношение на известията пряко представящи българската история. Те са обявени за недостоверни без каквото и да било исторически анализ и само въз основа на грешки в хронологията. Показателно за "успеха" в този случай е обявеното за невярно сведение на хрониката, според което Иван Шишман умира в 1395 година (с. 104). Що се отнася до липсата на хвалебствени епитети към имената на българските владетели, обяснението може да се потърси в общия критичен план на хрониката към владетелите, ненамерили средство за противопоставяне на завоевателя. И все пак трябва да посоча, че имената им са придружени с титлите, определящи пълнотата на патримоналната им власт и владетелско достойнство. За сравнение ще отбележа, че ако за българския хронист Иван Александър е "търновски цар", Шишман и Срацимир също са "царе", Кератамар — "царица", то в аналогичен текст у М. Мокса Александър е "господар на българите и градовете", а името и титлата на Кератамар изобщо не се споменава³⁴. Настасе противопоставя на отношението към българските владетели позицията на хрониста спрямо византийските императори. За Йоан VIII Палеолог е отбелязано, че името му е придружено с епитета "благочестив". В случая едва ли е уместно подобно противопоставяне. В условията на отсъствие на собствена държава и владетел, за всеки ортодоксален християнин Византия и нейният владетел са "крепители на благочестието" и последна надежда срещу османската заплаха. Нека да припомним, че Йоан VIII Палеолог е внук на цар Иван Александър и роднина на българския царски двор. Що се отнася до "аргументите" за злонамереността на летописеца към българите, по-обстойно на този въпрос ще се спра в друго изследване, което разглежда политическата ситуация и атмосферата в духовния живот на Балканите от края на XIV и началото на XV век.

Третата част от изследването има за цел да разкрие поучителния характер на хрониката, заложен в един своеобразен "втори план" на разказа. Именно в този "скрит смисъл" (с. 109) на хрониката Настасе открива, че интересът към Византия е траен (често летописецът се връщал към Галиполи (с. 110) и го противопоставя на дезинтересоваността му към успехите на южните славяни и латинците. Антилатинският характер на хрониката се извежда от описанието на Никополската битка и обсадата на Константинопол. Според него летописецът знае за похода на Амадей Савойски (1366 — 1367) и маршал Бусико (1399), но съзнателно ги премълчава. С откъса, представящ навлизането на османците в Европа, Д. Настасе смята, че се цели да се покаже борбата на Византия срещу завоевателя. Убийството по-късно на Мурат при Косово поле се тълкува като "дискретно приписване тази заслуга на Византия заради нарушаване на договора от страна на турците" (с. 111). В случая става смесване и наслагване на

изразеното на места антилатинско настроение на хрониста с разкритото само от Д. Настасе антибългарско чувство на летописеца. Да се обяви липсващ текст в хрониката за "престорено незнание" и въз основа на това да се гради хипотеза за авторството е тенденциозно. В помощта за обсадения Цариград от Кафа Амастро и Митилен Д. Настасе вижда помощта на маршал Бусико, чието начинание било премълчано поради антилатинските настроения на автора. Всъщност разказа за обсадата на Цариград издава известно туширане на антилатинското авторово чувство, изявено преди това в описанието на битката при Никопол. Причината е ясна и посочена от самия летописец: градът е спасен именно в резултат на взаимопомощта между гърци и франки. В случая по-вероятно е летописецът да не знае за намесата на маршал Бусико. Към такъв извод навежда обстоятелството, че с негова помощ император Мануил тръгва на запад в 1389 г., за да търси подкрепа за обсадения град. Този факт е бил широко известен на константинополските жители и ако авторът е византиец, "очевидец на събитията", както твърди Д. Настасе, не би го премълчал. Така или иначе той отбелязва венецианската и генуезка помощ по море, както и сътрудничеството между гърци и генуезци от Галата, а това доказва мисълта, че в случая верските пристрастия отстъпват, за да се утвърди основната авторова идея за необходимостта от единство в борбата срещу нашествениците. Некоректно спрямо текста е да се твърди, че хронистът извежда на преден план борбата на Византия срещу турците и проявява незаинтересованост към съпротивата на южните славяни (с. 108). Напротив, представени са най-големите битки на южнославянските християнски коалиции срещу завоевателя (Марица — 1371 г. и Косово поле — 1389 г.). Вярно е, че те завършват с поражение на християните, но в тяхното представяне не бива да се вижда съзнателен подбор, целящ да докаже безмилетието на славяните. По-скоро тук е отразен обективният ход на завоеванието. Частичният успех на славяните при Плочник не е отразен, защото от гледна точка на хрониста той не влияе на общия ход и резултатите от османската експанзия. За сравнение ще посоча, че в някои сръбски летописи от епохата не е отбелязана дори Косовската битка³⁵. Нещо повече, като изключим откъса за обсадата на Цариград, хрониката съвсем не представя обширна панорама на борбите на Византия срещу османските турци, при все че именно нейните територии в Европа са пръв обект на завоевание. Във връзка с убийството на Мурат трябва да се подчертае, че това е исторически факт, обективно отразен в хрониката, имащ своето логично място в общия ход на събитията. Да се търси зад това скрит смисъл в полза на Византия е неоправдано. По-скоро тук е представен един малък успех на християнската коалиция под водачеството на сръбския княз Лазар.

В хода на своите разсъждения Д. Настасе достига до редица не-

приемливи изводи. Така например за него в центъра на повествованието стоят битките при Ровине и Цариград. Турско-влашкият конфликт е обявен за централен, а успехът на битката при Ровине (такъв е нейният изход според Д. Настасе) се противопоставя на славянските неуспехи и смъртта на Лазар и Шишман. От тази позиция се твърди, че хронистът "величаел победите при Ровине и Константинопол" (с. 115), за да ги противопостави на неуспеха при Никопол. На събитията от българската история било определено "точно толкова, колкото трябва на читателя, за да разбере правилно хода на събитията, свързани с историята на турско-влашките отношения от периода" (с. 116). Противоречащите на тезата на Д. Настасе събития (напр., че след битката при Ровине Баязид оставя стражи по Дунавските бродове) са обявени за неточни (с. 117). Хрониката само на два пъти споменава за власите и Мирчо воевода, но това не пречи на Д. Настасе да счита, че премълчаването на други събития от влашката история показвало "позитивния интерес, с който хронистът се отнасял към тях" (с. 121). Маргиналиите към хрониката за Д. Настасе не поясняват и допълват отделни моменти, свързани със съдбата на сръбските и българските владетели, а представят тяхната съдба като изкупление за грешките им" (с. 122). В този смисъл смъртта на Константин Драгаш и Крали Марко са показани като резултат от сгрешаването им пред влашкия воевода (с. 119).

В тази част от изследването си Д. Настасе достига до извода за влашко или византийско авторство на текста. Въз основа на текстовия обем на отделните сведения се заключава, че става дума за "византийски исторически текст, преведен във Влахия и циркулирал там през XV и XVI век, написан в едно значение, благоприятно към тази страна и нейния владетел Мирчо Стари" (с. 124).

Четвъртата част утвърждава идеята, че с противопоставянето на Влахия на южнославянските народи се целяло свързването в бъдеще на Румънските княжества с Константинопол. Обща политическа платформа се търси по линията на латинофобските настроения в тези страни. Настасе открива антилатински настроения в самото представяне на "светия град като столица на ортодоксията и център на екуменическата патриаршия, а не като столица на василевса, опетнен от унияството" (с. 125). В случая заслужава да се отбележи, че отношението, което е засвидетелствувано от автора на хрониката към Цариград като столица и духовен център на източното християнство, е присъщо и обяснимо за всеки православен християнин³⁶. Още по-присъщо би било такова чувство за представители на онези православни страни, лишени от собствена църковна институция.

В петата част от своя труд Д. Настасе формулира окончателната си версия относно авторството на хрониката. Определени са задължителните условия за автора: да е очевидец на събитията, които описва (по-конкретно се визира битката при Константинопол), и да

принадлежи към кръга на патриаршеската опозиция в столицата. По метода на изключването от евентуалните кандидати отпадат видните за онова време писатели Мануил Хризолор и Мануил Калека (унати), Йосиф Бриений (отсъствава от града), Димитър Хризолор (пише на език твърде различен от този на хрониста (с. 126)). Най-подходящ се оказва Йоан Хортасменос (ок. 1370—ок. 1436). Висш сановник от Патриаршията, митрополит на Селимврия под името Игнаций, с изявено антилатинско отношение и енергичен защитник на ортодоксията, Хортасменос преживява трудностите на обсадата от Баязид (с. 127). Всичко това сякаш напълно задоволява Д. Настасе при търсенето на възможния автор на хрониката. Първото затруднение идва, когато се разглежда творчеството на Хортасменос. Макар и твърде разнообразно по своя характер, свързано с проблемите на риториката, философията, космографията, поезията, точните науки, то не включва един важен клон на знанието — историята³⁷. Този факт се обявява за "доста учудващ" (с. 128) от Настасе и той се заема старателно да попълни интелектуалните занимания на византийския автор. Основания се търсят в няколко труда, обявени за част от творчеството на Хортасменос: 1) Странични бележки към сборник с историческо съдържание от библиотеката на Хортасменос, 2) Реч на Хортасменос за Тимур по повод победоносната битка при Търтъмъш от 1391 г., 3) Реч на Мануил II във връзка с успешния край на обсадата на Константинопол от Баязид, 4) Разказ за обсадата на Константинопол, 5) Страничните бележки, които Хортасменос води във връзка с текстовете на Георги Акрополит и Никита Хониат. Тук Настасе акцентува върху някои маргиналии, изразяващи според него антибългарското и антилатинско чувство на Хортасменос: по повод заемаването на Анхиало, София и Варна от българите при Калоян Хортасменос изразил своето съжаление, а след това и задоволство от смъртта на Скилоанис (с. 131). В друга бележка при описание на българо-латинската война при Калоян Хортасменос бил дал израз на отношението си към латинците, наричайки ги "арогантни" (с. 131). Тези така търсени особености в творчеството на Йоан Хортасменос всъщност съвсем не му отреждат някакво особено място и не го открояват от общия поток на византийската литература в отношението ѝ към съседна България и латинските завоеватели на Константинопол. В една от бележките по полето на сборника се изразява възхвала към русите, помогнали на Византия в борбата ѝ срещу България и куманите. Настасе обвързва тази бележка с известията на други извори, споменаващи за очакваната помощ от обсадения град от руските княжества и записаното в Българската хроника "задължение на децата да спасят града тяхна майка" (с. 132). Този момент е особено показателен за това, как се защитава една предпоставена теза — произволно се оперира с исторически събития от различни периоди, приписва се недомъкзаност и прекалена илюзорност на разказа от

Българската хроника без каквито и да било сериозни основания. Авторската теза става особено уязвима когато се направи текстова съпоставка на бележките от сборника със съобщенията на хрониката. Показателно е сравнението между описанието на обсадата на Константинопол в една от страницните бележки към сборника и аналогичното описание в Българската хроника. Текстът в сборника издава тревогите на човек, за когото тези събития са най-близка реалност: "Докато аз пиша тези думи на оплакване, турците обсаждат Константинопол и хелеполите, които са донесли, са толкова близо, че са само на десет стъпки разстояние от рова. И те удрят стената без прекъсване с тези уреди. Хвърлят камъни достатъчно големи, за да напълнят каруца. И са изработили стълби и кули, и се очаква да го превземат всеки момент" (с. 128). Един поглед върху текста на Българската хроника би ни уверил, че става дума за две различни описания на едно и също събитие. Разликата в съдържанието и в литературната техника е очевидна.

Двете речи на Хортасменос за Тимур и във връзка с щастливия изход на обсадата не дават никакъв значим фактически материал, който да доказва интересите на писателя към летописанието и в частност към съдбата на Константинопол в историческия план. Те по-скоро трябва да се причислят към риторичното му наследство, издаващо будното гражданско чувство на Хортасменос към тревожните проблеми на съвременността. Подобна реч в чест на щастливия изход от обсадата произнася и Димитрий Хризолор, но за него Настасе пише, че "не прави никакви алюзии за миналото" (с. 138)³⁸.

Най-сериозно място като доказателство в конструираната от Д. Настасе теза за авторството заема разказът за обсадата на Константинопол, включен в сборник с разнообразно съдържание. Усилията му по отношение на този разказ са насочени в две посоки. От една страна, да докаже, че разказът съдържа доста точки на сближение с версията, която дава Българската хроника. От друга страна, че той е написан от Йоан Хортасменос. Своята концепция за близост между този анонимен разказ и творчеството на Хортасменос Настасе изгражда върху основата на едно ранно предположение на Х. Хунгер³⁹. По-късно обаче след обнародването на едно изследване на Ф. Халкин⁴⁰ и особено след публикуването на анонимния разказ за обсадата със съответния коментар към него от П. Готие⁴¹ в научните среди всички приемат (включително и Х. Хунгер)⁴², че става дума за разказ, който е извлечен от сборник с чудеса на св. Богородица в полза на Константинопол. Самият П. Готие като посочва, че в миналото този разказ е бил приписван на Йоан Хортасменос, уточнява, че разказът е бил написан в периода между 1405—1411 г. и "по жанр наподобява Димитър Хризолор" (с. 143).

Въпреки установеното в историографията становище относно "Анонима на Готие" Д. Настасе се заема с непосилната задача да доказва една вече отречена хипотеза. Той намира "цели пасажки, които

са, общо взето, едни и същи" в Българската хроника и разказа с чудесата на Богородица. Без да съпоставя текстовете, той настоява, че има общност в началото на Българската хроника и Анонима. Тъй като в случая Настасе избягва да преведе съответните текстове за улеснение и илюстрация на "доказателствеността", цитирам част от началото на Анонима: "Когато нечестивите агаряни се размножили толкова много и водени от алчността си завладели всичко по море и суша, Римската империя била много бедна — загубила своите градове, територии и доходи, всичко, що можело да ѝ даде сигурност... Но след като мощта на римляните беше напълно сломена от атакуващите от всички страни врагове, тогава тези варвари, като се възползваха от липсата на всякакво препятствие, се нахвърлиха от Ориента след падането на града и като напредваха бързо, те стигнаха до Европа. Завзеха цяла Тракия и Македония, поробиха Българското царство, което беше много голямо и гъсто населено, и понеже илирите и трибалите не можаха да им устоят те ги подчиниха заедно с пионите"⁴³. Да се твърди, че този текст е близък с конкретната и доста обширна информация на Българската хроника, е неприемливо. Още повече в Анонима съвсем не личи никаква антибългарска позиция, която Настасе определя като задължителна за Хортасменос. По-скоро тук личи тревогата и грижата, че такова "голямо и гъсто населено царство" не е успяло в борбата срещу нашественика, заплашващ византийската столица. Особено настоятелно Д. Настасе търси текстовото покритие в бележката, представляваща Баязид в очакване на скорошното превземане на града: "Баязид не се уплаши, напротив, той заплаши, че ще завземе града за една нощ и че ще превърне в муски за агаряните всичките ни свети места и най-напред църквата Света София, че ще принуди целия християнски народ да се откаже от Господа... Застанал на една височина, той съзърцавал църквите ни, интересувал се за имената им, а после ги разпределял между синовете си и сатрапите си, като за себе си оставил единствено Св. София."⁴⁴ Мисля, че в този случай и в двата текста е използвано едно литературно клише от добре познатия разказ за чудесата на Св. Димитър Солунски, намерило отражение и във фолклора⁴⁵. Този разказ бил преведен на старобългарски и използван от българските писатели в съчиненията им. Ние го откриваме в панегирик от 1479 г. на Вл. Граматик: "И след като владетелят на това безчислено войнство пристигнал откъм тамошните по-северни високи хълмове, отгдето му се разкривал целият град, той почнал да го разглежда от височината. Той наблюдавал и за великолепието и красотата на къщите, разпитвал и за пречистите църкви и ги разглеждал. Той съзрял също и храма на великия Димитрий, запитал за него и щом научил, че това е църквата на мъченик Димитрий, веднага слязъл от коня, поклонил се и рекъл: "Свети Димитре, ако превзема този град, ще ти построя прекрасен манастир." Прочее той замислял нещо лу-

каво за този прочут град, обаче бог от небесата не утвърдил това..."⁴⁶.

Настасе твърди, че съществувала аналогия в текста от Българската хроника за договора, сключен между Й. Кантакузин и Мурад I за преминаването на Галиполи и откъса от "Анонима на Готие", който отбелязва, че "преди обсадата мирният договор между Цариград и агаряните беше прекратен" (с. 107). В случая обаче отново става дума за две различни по време събития. В Българската хроника нарушаването на договора се поставя преди смъртта на Йоан V Палеолог и възкачването на престола на Мануил II, а в Анонима се визира конкретно събитие — нарушаването през 1391 г. на мирния договор, сключен от Йоан V Палеолог с Мурад I и продължен при Мануил II.

Понякога твърденията на Д. Настасе предизвикват недоумение. Той убеждава читателя, че в цитираните по-долу текстове има покритие:

Българската хроника:

"...се вдигна от източните страни, от планината назована Ефтра, някой си Отман".

Аноним на Готие:

"...скитския Тимур вървял от гълбините на Истока от Суза и Екбатан..." (с. 108)

Ако приликите, търсени от Настасе, се откриват твърде трудно, то разликите в двата текста са очебийни: Анонимът разказва за предателство на "по-голямата част от гражданите тайно или явно избягали при врага"⁴⁷. В Българската хроника се акцентира върху солидарността и взаимопомощта на защитниците. Този възглед е заложен и в целия контекст на Хрониката, критикуваща разединението и утвърждаваща идеята за обединяване на усилията в борбата против завоевателя. В Анонима се разказва за голям град, като последица от това "нашите врагове бяха завзели морето ни, откъдето можехме да получим зърно"⁴⁸. В Българската хроника се описва подробно помощта, която получават обсадените от Трапезунд, Кафа и Амастро. В двата текста се разказва за събития, които нямат никакви допирни точки. В Анонима се предават описания от византийската история преди и след обсадата (1394—1402 г.). Внимателното съпоставяне на двата текста подсказва възможността те да описват различни етапи от продължителната (1394—1402 г.) обсада на града, защото според Българската хроника императорът присъства в града по време на обсадата, а в Анонима изрично се отбелязва, че той отплавал с корабите си да търси помощ на Запад. В Българската хроника епитетът "благочестив" придружава името на император Йоан V Палеолог (1341—1393 г.), а в Анонима така е наречен видният униятски деец — императорът Мануил II (1391—1425 г.). За анонимния автор на Готие той е "приятел на Христос" и търси помощ от "галите", които имаха мирен договор с нас"⁴⁹. Тези моменти от изложението в

Анонима правят логично допускането, че той е написан в среди от византийското общество, които не са чужди на униятската идея. Това още веднъж доказва колко различни са гледните точки на авторите в двата паметника и колко неудачно е те да се приписват на Йоан Хортасменос.

В шестата част от изследването на Д. Настасе е изказано предположението, че хрониката заема междинно място във византийската историческа книжнина, като запълва празнината между мемоарите на Кантакузин и последните представители на византийската историография. Това място Д. Настасе определя за летописца, като изхожда от позицията, че в началото на XV век се появява интересът на византийците към турците, засвидетелствуван в някои от кратките византийски хроники. Последвалият период е относително тъмен в историографско отношение за Византия и поради това тук е разположена нашата хроника, като ѝ е отредена ролята на свързващо звено във византийската историческа литература.

Направените разсъждения са крайно субективни и не отчитат особеностите в типологията, модела и формата на историческите произведения, принадлежащи на отделните балкански страни, което би позволило ясното им разграничаване и обособяване по народностен признак.

В седмата част се обобщават и допълват постулираните до този момент автори концепции. Според Д. Настасе Й. Хортасменос е написал обширен исторически труд, чийто оригинал е изгубен. Нашата хроника е обявена за част от труда на Хортасменос, запазен в превод на славянорумънски. Тук авторът поставя въпроса: "На кой трябва да се припише този превод?" (с. 146). Необходимите условия отново се формулират от вече познатата позиция (с лека модификация). Предполагаемият автор трябва да владее гръцки и славянски (изразът е на Д. Настасе — с. 147) и да е в позитивно отношение към Константинополската патриаршия. На тези изисквания отговарял поп Никодим, дошъл през 1376 година във Влахия от земите на юг от Дунава. Той основал големите културни и книжовни центрове — манастирите Водица (1370 г.) и Тисмана (1357 г.). Провизантийската позиция на Никодим е установена във връзка с участието му в сръбската делегация, която през 1375 г. осъществила примирието между сръбската църква и Константинополската патриаршия. Освен това Никодим бил издигнат в духовен сан архимандрит от патриарх Филотей. Настасе се включва в историографския спор относно произхода на Никодим и отстоява възгледа за гръцко потекло на своя избранник. В случая той е принуден да оспорва тезата на някои изследвачи за полусръбски и полубългарски произход като неудобна за него, тъй като вече е открил и антисръбски настроения в хрониката⁵⁰. Тук и дума не става, че преди емиграцията си във Влахия Никодим е бил виден деец на Видинската митрополия през 1365 г.⁵¹.

Но това не е единствената пречка, която среща Настасе в хода на своето изложение. Известно е, че Никодим умира през 1406 г., а според Настасе гръцкият оригинал на хрониката е написан в 1411 година. Тази трудност ловко се преодолява, като сега авторът приема, че славянорумънската версия е написана след 1411 година от сподвижниците и последователите на Никодим Тисмански. Доказателствата се търсят в две посоки: изхожда се от състава на Киевския сборник, който съдържа отговора на патриарх Евтимий до Никодим Тисмански по въпроси от църковната практика. Според Настасе този текст би могъл да бъде включен само от "антуража или наследниците на човека, за който е предназначен" (с. 152). Среднобългарският език, на който е написана стигналата до нас хроника, се обяснява с обстоятелството, че това е официалният език на църквата във Влахия и Молдавия, без да се дават допълнителни пояснения. Струва ми се уместно да се отбележи още тук, че запазената част от кореспонденцията между патриарх Евтимий и Никодим Тисмански е поставена сред словата на видни църковни дейци като Теофил Александрийски, Симеон Нови Богослов, Йоан Златоуст и др. Следователно самото място и съдържание на ответното послание има за цел да покаже авторитета на българския патриарх като вещ познавач на църковната догматика и риторика сред най-видните каноници. Така поставен, въпросът отвежда в посока, различна от предлаганата от Настасе за онези среди, в които е съставен сборникът като цяло и в частност нашата хроника.

Другото доказателство за тезата си авторът вижда в страничната бележка към летописа за Мирчо воевода. Той изказва предположението, че поднесена в този вид, формулата за титлата и името на влашкия владетел (Мирчо воевода) е заимствана от дарствените грамоти на Мирчо за манастира Тисмана, известни още от 1378 г. Тук, както и на други места в изследването, се приписва някакво преднамерено величаене на влашкия воевода от страна на хрониста. Такова твърдение е в противоречие с обективното изложение на събитията в хрониката и предизвиква скептицизъм към подобна теза у всеки непредубеден читател.

Пътят, по който стига хрониката от Константинопол до манастира Тисмана, се обосновава така: митрополитите на Влахия и Молдавия се назначавали от Константинополската патриаршия, за да утвърждават нейния авторитет в този регион и като бариера на православието против стремежите на католическа Унгария. След окупирането на областта Северин от унгарците през 1369 година манастирът Тисмана се превръща в митрополитско средище на областта Северин. Кореспонденцията на Тисманските прелати с Константинополската патриаршия през периода 1391 – 1407 г. преминавала през Й. Хортасменос, като нотариус на Синода. Така двете версии за гръцкия оригинал на Хортасменос и неговия превод на славянорумънски

се обвързват и добиват относително завършен вид в общата постройка на проучването на Д. Настасе, макар че не става ясно защо хрониката на Хортасменос се оказва в Тисмана. За автора на превода се твърди, че е оставил настрана някои събития, "които не го интересували, но за сметка на това копистът от Тисмана е интерполирал други сведения — например за Видинското царство". В случая Настасе е избрал твърде неудачен пример. От една страна, твърди, че преводачът целял да засили интереса към влашката история, а доказателството се търси в бележка за Видинското царство и по-конкретно за края на Срацимир, т. е. в сведение за българската история.

Твърде наивно грешките в хрониката се обясняват пак с провлашката позиция на преписвача. Например сведението, че Йоан V Палеолог умира в 6880 (1371/1372 г.), т. е. почти 20 години по-рано, отколкото е в действителност, е окачествено като грешка, породена от неяснота в оригинала. Всъщност преводачът искал да посочи годината 1373, в която Йоан V Палеолог станал съимператор на баща си Мануил. Такова обяснение издава объркване не само на преводача, но и на неговия защитник. Налице е видимо разминаване в хронологията на събитията. На другите грешки, свързани с византийската история Д. Настасе не се спира, но това не му пречи да обобща: "Тези модификации са твърде незначителни, а намерението им е по-добре да изтъкнат влашката страна на тезата, която се съдържа вече в оригинала" (с. 160).

По-нататък в изследването се търсят общи страни във фактологията и логиката на събитията от нашата хроника и тези в работите на късните византийски историци Дука, Халкокондил, Псевдосфранцис, Хроника Майос и др. Подходът е съвсем безкритичен. Не се правят цялостни съпоставки, а въз основа на отделни фрагменти, издаващи общност, се разсъждава в най-едър план. Различията се подминават и обявяват за късни натрупвания и влияния.

В заключителната, осма част от труда на Д. Настасе е направен опит сведенията на хрониката въз основа на неговата интерпретация да се разположат на фона на конкретната историческа действителност на Балканите от края XIV и началото на XV. Историческата информация на летописа е проектирана по посока на двата основни, според автора, центъра на повествованието — Цариград и Дунавските княжества. Изводите се основават на постановката, че първите резултати от османската инвазия се отлагат в две направления — от една страна, разпадането на балканските държави и, от друга страна, укрепването и политическото издигане на Влахия и Молдавия. В тези условия сериозността на османската опасност и общите интереси в борбата срещу нея правят естествена връзката между Константинопол и Дунавските княжества. Основа за тези контакти става Константинополската патриаршия, която от средата на XV век утвърждавала своето влияние във Влахия и Молдавия посредством назна-

чаваните от нея гърци-прелати. На воеводите от Трансилвания и Влахия се гледало като съюзници и защитници на ортодоксалната идея. Тяхното благоприятно отношение към Византия било доказано още през 1368 и 1369 г., когато Владислав Влайко воювал съответно срещу унгарците и турците, съюзени с българите на Иван Шишман. Още по-категорично тези отношения били затвърдени при Мирчо Стари (с. 165), обявен от Д. Настасе за "арбитър на ситуацията на Балканите" (с. 165). Подчертават се неговите победи при Ровине и в две битки от 1397 и 1401 г., срещу османците, както и завземането на Добруджа през 1404 г., участието му в борбите между наследниците на Баязид за престола. Цялата тази поредица от събития, свързани с Мирчо воевода според Д. Настасе, са намерили отражение в хрониката. За него славяно-румънската версия е написана в десетилетието след смъртта на Баязид и по-точно между 17.II.1411 г. и 15.VI.1413 г. (периодът на управление на Муса), когато успехите на влашкия принц достигнали своя апогей и когато новият султан заплашвал Константинопол. Ето защо авторът на румъно-славянската версия бил в подкрепа на Патриаршията и засвидетелствувал в същото време доказателства за "божествената протекция над Влахия и по-точно над Мирчо Стария" (с. 167). Настасе заключава: "след като наказало българите и сърбите, провидението спряло османското настъпление пред стените на Дунав" (с. 169).

В тази последна част от изследването на Д. Настасе се пренебрегва обективният ход на събитията, очертан в хронологията на летописа. На нейния автор се приписват несъществуващи пристрастия. Изложението не дава никакви основания да се счита, че на преден план са изнесени борбите на власи и византийци в противовес на славянските неуспехи. Тъкмо напротив, дори при липсата на самостоятелна политическа държава се представя участието на сърби и българи в политическия живот по дунавския бряг и стените на Константинопол не за да се илюстрира безсилието на българи и сърби, а защото в хронологията на разказа това са последните събития, които се коментират. Едва ли от двукратното споменаване на Мирчо (веднъж в основния текст и втори път в странична бележка към него) може да се прави извод за "божествената протекция над него".

Критичният преглед върху проучването на Д. Настасе доказва, че то не е изпълнило предназначението си. Не може да се приеме за научно обоснована тезата, че Българската хроника е "фрагмент в славяно-румънската версия на най-важната част от историческия труд на византийския писател Йоан Хортасменос" (с. 138). Неубедително е становището, че хрониката е "една поучителна творба, пронизана изцяло от идеята за съдбата на Византия и Дунавските княжества" (с. 138). Неправилно е изместен нейният композиционен център — от грижата за съдбата на балканските народи и в частност на България към Византия и Влахо-Молдавия. Подценява се нейната идейна

насоченост, свързана с отговора на въпросите за причините, вината и последиците от завоеванието. Категорично неприемлива е оценката на хрониката като "капитален документ за цялата крайна фаза на византийската историография, както и за румънската средновековна историография в нейната цялост" (с. 169).

Неубедителността на своите съждения, изглежда, разбира и самият автор, защото в последните редове от изследването си допуска, че могат да бъдат изразени съмнения относно прокарания тезис за автора на това летописно произведение. Предлаганата вариантност на избора обаче неминуемо свързва с онези среди от византийското общество, чийто най-ярък представител счита Йоан Хортасменос.

Като цяло изследването на Д. Настасе не допринася за по-задълбоченото и системно изследване на паметника. Погрешно избраната методология и методика на работа довеждат до погрешна ориентация при проучването на паметника. Анализът на отделните сведения е подменен с общи разсъждения и наблюдения върху литературно-историческия процес на епохата. Авторите възгледи не са резултат на обективно анализиране на паметника, а следствие на примиряването на изворите данни с предпоставени възгледи. Всичко това дава основание трудът на Д. Настасе да се разглежда като отстъпление от равнището на европейската историография по проблемите на Българската анонимна хроника от XV век.

В хронологически ред последната работа на европейски учен, посветена на Българската хроника, е съобщението на западногерманския славист Бауман, изнесено като работна хипотеза на Втория конгрес по българистика (София, 1986 г.). В него се разглеждат някои особености на категориите цялостност и частичност в българската историография на основата на примери от Българската хроника⁵². За съжаление по-късно то не бе предоставено и включено в материалите на конгреса поради което не може да бъде разгледано по-обстойно.

В изследванията на чуждите учени върху Българската хроника могат да се открият две основни тенденции. Първата е свързана с утвърждаването на концепцията, че хрониката е продукт на средновековната българска литература, има особено място в историческата книжнина на XV век и е важен извор за изясняването на османското завоевание на Балканите от средата на XIV век до началото на XV век. Тази тенденция се проявява в историографията на творбата от нейното публикуване през 1891 г. и се изяснява на приливи и отливи до днес.

Втората тенденция е свързана с отричането на българското авторство на хрониката и включването ѝ в състава на летописните творби на съседните балкански страни (Византия, Сърбия, Влахо-Молдавия). Тя се проявява за първи път в началото на XX век в изследванията на Е. Калужняцки и след дълго прекъсване от 70-те години се защитава от Д. Настасе, П. Шрайнер и Е. Наумов.

Като цяло изследванията на чуждите учени имат важно значение за разширяване и задълбочаване на кръга на научната проблематика, свързана с хрониката в езиковедски, литературен и исторически аспект. От друга страна, летописът се превръща в отправна точка за насочване на учените слависти към българска проблематика от епохата на средновековието, което обективно съдейства за приобщаването към нея и трайното задържане на творческите им търсения в областта на българистиката.

Научната общественост у нас, макар и да дава висока оценка на публикацията на Й. Богдан, сравнително късно се ориентира към системно проучване на Българската хроника. Едва през 1922 г., т. е. повече от тридесет години след обнародването ѝ, тя е издадена и преведена фрагментарно от М. Генов и Б. Ангелов под заглавие "Молдавска хроника"⁵³.

През 1935 година голяма част от хрониката е издадена и преведена от Й. Иванов⁵⁴. Изданието съдържа кратки коментарни бележки за отделни събития. При по-късните хрестоматийни издания на летописа работата на Й. Иванов незаслужено е пренебрегвана, макар че неговият превод е сравнително точен и отговаря на изданието на Й. Богдан.

За първи път Българската анонимна хроника е преведена изцяло на съвременен български език (частично е издаден оригиналният текст по Й. Богдан) от Ив. Дуйчев⁵⁵. Всъщност интересът на бележития български медиевист към този паметник има по-ранна дата. През 1938 г. на страниците на югославското списание *Istoriski časopis* се появява неговата обзорна статия "Преглед на българската историография", която може да се окачестви като първи опит за системно изследване на българската историопис от епохата на средновековието да съвремие на автора⁵⁶. Тук Ив. Дуйчев определя хрониката като "Най-ценната и любопитна историографска творба на средновековната българска книжнина" (с. 49). Към характеристиката на паметника той добавя: "отличава се със систематичност, писана е на прост, достъпен език, без риторизъм и е свободна от византийско влияние. Писачът проявява забележително безпристрастие и обективност при излагане на събитията. Може да се предполага, че ще да е бил някой българин с видно положение в църковната йерархия" (с. 49). Определено е времето на написването — "първите години от царуването на Мохамеда I (1413—1421 г.)", като се подчертава, че макар и разказвачът да се основава предимно на устни съобщения "е изобщо добре осведомен" (с. 49). Като подчертава българския характер на летописа, Ив. Дуйчев отбелязва мнението на Й. Богдан, че преписът на сръбската летопис от Киевския сборник "е направен по български извод" (с. 50).

В "Стара българска книжнина" историографските бележки на Ив. Дуйчев са допълнени с кратък исторически коментар на сведенията.

Уточнени са географските понятия, някои специфични термини, анализирани са бегло някои събития (смъртта на Орхан, завземането на Бруса, внесени са уточнения за времето на управление на Йоан Кантакузин, Йоан V Палеолог, смъртта на Иван Александър, царуването на Мануил Палеолог, Йоан VII Палеолог, междуособиците през 1402—1413 г. и др.). Тук Ив. Дуйчев, като акцентира върху безпристрастието на летописеца при излагане на събитията, изказва мнението, че: "Би могло да изникне съмнение дали тя (хрониката — б. м., И. Т.) действително е дело на български книжовник, или е превод из византийската книжнина" (с. 410).

Коментарът на Ив. Дуйчев, както и неговият превод получават добра оценка от научната критика⁵⁷. Изказаното становище относно авторството на хрониката обаче, макар и коригирано в по-късни работи, се цитира и използва като допълнителен аргумент от учените, отричащи българския произход на летописа⁵⁸.

Известията на хрониката се използват от Ив. Дуйчев в редица изследвания, посветени на османското завоевание и борбата на балканските народи. Част от тях са обстойно коментирани в съответствие с други извори на епохата, като авторът ги счита за сигурно историческо градиво⁵⁹.

Обобщената преценка на Ив. Дуйчев за българската хроника откриваме в обширната му студия, посветена на паметниците на старобългарската литература, отразяваща османското завоевание и съдбата на Константинопол⁶⁰. Тук се подчертава, че хрониката "дава голям брой твърде интересни сведения, които липсват в другите исторически извори, даже и византийски" (с. 360). Отново се обръща внимание на обективизма и безпристрастието на хрониста, доведени до примирение и общо униние — настроения, господстващи сред българите в първите години след отнемане на политическата им самостоятелност. Основната идея, развита от анонимния автор според Ив. Дуйчев, е осъждането на раздорите и междуособните борби на християнските страни от Балканския полуостров. В същото време на моменти било показано положително отношение към османците, като разказвачът целял да засили внушението за несъгласието и децентрализма като причина за неуспеха на балканските страни в противовес на единството и силата на завоевателя. Дуйчев стига до извода, че резервираността на хрониста при представянето на българското участие е продиктувана от самата обстановка на Балканите в началото на XV век. Тогава, според него, "вече се е стигнало до обяснение на причините за турско завоевание в балканските земи и това обяснение съвсем не е в полза на християнските народи от Полуострова. Да се говори за историята на балканските народи през този период, това просто значи да се изброи цяла една поредица от политически грешки, взаимни борби, поражения и нещастия" (с. 366). Може би най-съществената част от това изследване отразява промене-

ната авторова позиция относно народностната принадлежност на хрониката. От една страна, както и преди, се отбелязва, че безпристрастният тон на описание на българските събития подтиква към заключението, че "тя съвсем не е дело на български писател, а трябва по-скоро да се разбира като български вариант на неизвестен византийски оригинал" (с. 362). От друга страна обаче, се прокарва и един нов момент в авторовата теза: "ние познаваме голям брой византийски хроники от тази епоха, но е невъзможно да се посочи сред тях някоя, която може да се разглежда като прототип на нашата хроника. Следователно трябва да заключим, че разполагаме с оригинална творба, съставена от неизвестен български духовник през първата четвърт на XIV век" (с. 362).

Дуйчев е от малцината български учени, в чиито изследвания на няколко пъти се отделя внимание на Българската хроника. На него дължим цялостен превод на произведението, който макар и да не е лишен от слабости, е най-често използван от българските учени. Известна непоследователност се открива при проследяване на възгледа относно авторството на хрониката, но както вече посочих, след период на колебание той достига до извода за характера ѝ на оригинално българско книжовно произведение.

Сред трудовете на български учени, свързани с хрониката, особено място заема студията на Ал. Бурмов, публикувана в списание "Сердика" през 1942 година⁶¹. Задачата, която той си поставя, е критично разглеждане на едно от сведенията в Българската хроника, отразяващо съпротивата на турците, оказана от синовете на цар Иван Александър — Иван Асен и Михаил Асен. Авторът отбелязва важноста на това съобщение, като посочва, че за този период византийските извори са твърде оскъдни, западните, сръбските и руски летописи дават откъслечни вести, а турските хроники са доста объркани. Същинската част от изследването на Бурмов представлява анализ на отделни съставки на съобщението. Тук се прави опит да бъде уточнен жизненият път и съдбата на синовете на Иван Александър във връзка с хода на турското завоевание. Основните изводи на Бурмов могат да се групират така: Иван Асен е роден към 1327/8 г. и умира към 1337/8 г. т. е. на 11—12 години. Тази възраст изключва да е бил предводител на царска войска срещу турците. В Българската анонимна хроника е отбелязано, че Асен умира преди Михаил, което за Бурмов е в противоречие с документалния характер на миниатюрата в Манасиевата хроника. Иван Асен и Михаил Асен умират в различни години, отдалечени доста една от друга. Иван Асен умира много преди Михаил, като дете. Неговата смърт, както и тази на брат му Михаил, не може да се свърже с битката срещу турците, защото, когато "Михаил беше жив, турските походи в Европа и част от Тракия се предвождаха от по-големия син на Орхан — Сюлейман, а не от Мурат, чието име не се среща в никой извор" (с. 295). Бурмов счи-

та, че е "недопустимо да се мисли, че навлизайки в българските земи преди или след завземането на Галиполи, турците са могли да стигнат до околностите на София, пък били те и само един отряд" (с. 291). Описаните събития не могат да се свържат с името на Иван Асен — синът на Иван Александър от втория му брак с еврейката Теодора. Годината 1326 е неточна. В крайна сметка Бурмов определя съобщението за вътрешно противоречиво и забъркано, поради което заключава: "Това ни дава право да му отречем всякаква историческа стойност" (с. 296). Този извод се приема в науката и за дълго господства в нея. През 1968 година издателят на избраните произведения на Ал. Бурмов — П. Петров, отбелязва за изследването на Бурмов, че то доказва, че "по времето на Иван Александър не е имало никакво сражение с турците при София" (с. 16).

Самият Бурмов обяснява наличието на съобщението в Българската хроника с народната традиция. Летописецът, според него, е записал това, което е чул. В подкрепа на това съждение се привежда аргументът, че името Средец липсва във влашката хроника на монах Мокса. В нашата хроника "то е поставено — заявява Бурмов — под влияние на преданията и песните от Софийско за цар Ясен" (с. 296).

Работата на Ал. Бурмов предизвиква противоречиви оценки. От една страна, е посочен правилен път за осветляване на проблемите на османското завоевание — чрез задълбоченото анализиране и изучаване на домашните извори. Направени са и някои конкретни уточнения (във връзка с годината 1326, изключването на Иван Асен V като възможен участник в тези събития и др.) Достойнство на изследването е посочването на връзката между Българската хроника и тази на влашкия монах Михаил Мокса. Ал. Бурмов изказва предположение, че съществува посредник между двете хроники, т. е. първоизвор, от който те черпят информацията си. За основа на този извод служи фактът, че името Средец липсва във влашкия хронограф.

Наред с тези положителни моменти в изследването на Бурмов се виждат и редица слабости, които натежават при оформяне на крайната оценка за неговата работа. От историографския преглед личи, че той не използва работите на М. Орбини, Й. Раич, Н. Хилендарски, В. Априлов, С. Табаков, Г. Баласчев и др. Твърде субективно и превратно се тълкуват миниатюрите в Манасиевата летопис и Лондонското четвороевангелие. Това има за последици грешки в изчисляване на времето на втория брак на Иван Александър, годините на Иван Асен IV при неговата смърт, брака на Кератамар и т. н.

Допуснатите слабости в тази сравнително ранна работа в научното творчество на Ал. Бурмов се дължат на някои обективни и субективни причини. Към първата категория могат да се отнесат непълнената изворова база, имаща отношение към съобщението, липсата на солидно издание на византийските кратки хроники, османските извори и много важният за случая Търновски царски надгробен

надпис. Едновременно с това обаче е необходимо да се подчертае липсата на правилен методологически подход при изследването на сведението. Бурмов разглежда съобщението само за себе си, изолирано от останалите бележки в Българската хроника. Самата хроника не се разглежда като цяло, съобразно мястото ѝ сред другите съчинения на Киевския сборник. Така поради откъсване от общия контекст на събитията от българската история, отразени в Анонимната хроника от XV век, без яснота по въпроса за нейната структура и композиция, начина на съставяне Ал. Бурмов достига до погрешни изводи относно информативната стойност на този важен паметник на българската книжовност. Сведенията ѝ макар и използвани от почти всички изследвачи на османската експанзия в българските земи се поставят под съмнение или уговорка, а понякога се обявяват за легендарни. Преодоляването на тази инерция в оценката на хрониката, продиктувана от строгата, но несправедлива научна присъда на Ал. Бурмов се извършва в някои съвсем нови изследвания на В. Гюзелев, Й. Андреев, М. Каймаканова и др.

В проучванията си, посветени на книжовните паметници от Второто българско царство, П. Динеков отделя специално място на Българската анонимна хроника⁶². За него тя отразява настроението на българската общественост в началото на XV век, "свидетелствува за насочването на българската литература към теми и проблеми на съвременната действителност" (с. 138). П. Динеков спира погледа си на няколко момента от текста: образното описание на уменията на разказвача да рисува баталистични картини, неприязненото чувство на автора към завоевателя, критицизма към "феодално-монархическата върхушка, исторически отговорна за разгрома на Балканските държави" (с. 137) и др. Според П. Динеков "авторът не е имал напълно ясна представа за всички исторически събития" (с. 137), което личало от бележката на българския цар Калоян и описанието на битката при Никопол, представяща в неблагоприятна светлина кръстоносците и унгарския крал. Отбелязва се един важен момент от съдържанието на хрониката — отказът на цар Иван Шишман да даде сестра си Кератамар за жена на Мурад. Тук П. Динеков се опира на превода на Й. Иванов, но поставя под въпрос констатираното — "дали патриотична тенденция или верен факт" (с. 136). Любопитно е, че в няколко издания на Христоматия по стара българска литература, чийто съставител е и П. Динеков, намира място и преводът на Ив. Дуйчев, където този момент е предаден неточно⁶³.

Изследването на П. Динеков има описателен характер. Направените верни наблюдения относно художествените достойнства на летописа и мястото му в българската книжнина от XV век, не са изведени до равнището на задълбочено разкрита авторова теза. Преценката на паметника от съвременен гледище прави безпомощно тълку-

ването на някои факти (сведенията за Калоян, събитията при Никопол и др.).

Към работите на П. Динеков, свързани с хрониката, може да се причисли краткият очерк в т. 1 на Академичното издание на История на българската литература⁶⁴. Направеният тук разбор е несъразмерен и недостатъчен с оглед значението на хрониката като исторически извор и литературен паметник.

В средата на 60-те години в литературните среди възниква дискусията относно авторството на хрониката. Нейното начало се поставя в 1967 г. с публикуваната от К. Мечев статия, в която се прави опит за нова интерпретация на документалния материал в Летописи⁶⁵. Тук за първи път в литературата се прави опит анонимното произведение да се свърже с творчеството на конкретна личност, в случая с Исая Серски. Авторът идентифицира Исая Серски със старец Исая, църковен деятел по времето на Стефан Душан. Посочват се и някои стилово-езикови паралели между летописната бележка на Исая Серски за Черноменското сражение и Българската хроника. Правят се и наблюдения от по-общ характер, свързани с историко-културния и обществено-политическия живот на Балканите от края на XIV и началото на XV век.

Аргументите на К. Мечев са основно коментирани от Б. Ст. Ангелов и Е. П. Наумов, поради което не е необходимо да се спирам по-обстойно на тях. Ще отбележа, че тезата на К. Мечев не придобива гражданственост и не се приема безрезервно от научната критика. Наред с това обаче е необходимо да се подчертае, че К. Мечев разглежда не само авторството в конкретния смисъл, но опира до големата тема за пътищата на развитие, постиженията и влиянието на българската книжнина от първите столетия на робството върху съседните балкански литератури. Той призовава изследователите към по-обстоен анализ на хрониката, като се проучат по-подробно историческото ѝ съдържание, идейно-художественият ѝ облик при паралелното разглеждане със сходни произведения на епохата. Част от тези проблеми самият К. Мечев поставя и разглежда в отделно изследване върху едно от съобщенията на хрониката, в което българският цар Калоян се споменава с прозвището "Скилойан"⁶⁶. Тук се оспорва и отхвърля мнението на изследователите, които въз основа на този момент отричат българското авторство на хрониката. Приема се, че летописецът прави "една изключителна по историческо значение и смисъл отстъпка на гърците : да укори с обидно прозвище именития и прославен български цар Калоян, включил обаче в него ново историческо съдържание : стремеж да бъде заличена враждата между двата народа". Според К. Мечев става дума за "идеологически български опортюнизъм, сам по себе си прогресивно явление в еоциалната балканска мисъл от началото на XV век". (с. 222). Авторът правилно отбелязва, че характерна черта на балканската полити-

ческа обстановка от края на XIV век е липсата на народностен антагонизъм и приведените от него примери в това отношение са убедителни. Налице е обаче известно увлечение — едва ли е уместно в обидния укор към цар Калоян да се вижда пример на "отстъпка от българска страна в името на бъдещето" (с. 224). Такъв подход остава без конкретен практически смисъл и не обслужва идеята за балканско единство. В това изследване Българската хроника е определена като "най-обемистата, достигнала до ново време българската историческа повест от епохата на Средновековието" (с. 223), едно от "най-ярките документални свидетелства" за културното и историческо развитие на Балканите, безспорно достижение на Търновската книжовна школа.

Закономерен резултат от проучванията на К. Мечев върху хрониката е повдигането на редица дискуссионни въпроси около авторството и идейно-историческите достойнства на летописа. Неговите трудове съдействат за привличането на широк кръг учени за комплексното изучаване на този паметник на българската литература от средновековието.

В дискусията относно авторството на хрониката се включва и известният наш учен Б. Ст. Ангелов⁶⁷. Работата му в композиционно отношение е разделена на две части: в първата се оспорва тезата на К. Мечев за авторството, свързано с Исая Серски, а във втората част се правят някои бележки от археографски характер във връзка със състава на сборника, в който е включена нашата хроника. Ангелов доказва убедително, че монах Исая и Исая Серски са две различни лица. Макар и да отрича тезата, че Исая Серски е автор на Българската хроника, той не изключва възможността анонимният автор да е заел от него при съставяне на своето произведение (с. 227). Във втората част на своя труд Б. Ст. Ангелов посочва някои важни археографски особености на летописа, останали встрани от вниманието на изследвачите. Уточнява се, че в състава на Киевския сборник нашата хроника е част от обширно историографско съчинение на Балканските народи. Нейният прототип би могъл да бъде самостоятелно българско историческо съчинение, което се подсказва от факта, че в Хронографа на Михаил Мокса от 1620 г. се намира текст, който на места се различава от този в Киевския сборник. А "това показва, че Мокса не е заемал от Почаевския сборник, по който хрониката е позната, а от друг, сега неизвестен ръкопис" (с. 229). Като допълнителни доказателства за тази теза се привеждат особеностите на ръкописа: хрониката е разположена на л. 440—447 в сборника, а л. 448—449 са оставени неизписани, т. е. тук би могъл да се намира част от текста на хрониката, недостигнал до нас, а съществуващ в хронографа на М. Мокса.

Изследването на Б. Ст. Ангелов утвърждава разбирането, че анонимното произведение има българско авторство⁶⁸, че хрониката ве-

роятно е имала по-широко разпространение, особено във влахо-молдавската книжнина. Авторът подсказва едно задължително условие за бъдещи проучвания — работа с оригинала и цялостно кодикографско експониране на ръкописа.

В работа, разглеждаща типологията на хрониките в балканската книжнина, вниманието си върху Българската хроника спира Н. Драгова⁶⁹. За първи път в нашата литература се поставя въпросът за взаимовръзката и взаимовлиянието между нашата хроника и тази на Михаил Мокса. В този аспект Българската хроника е посочена като един от изворите на Михаил Мокса. Акцентът, оправдан от целите на изследването, е поставен върху изясняване на идейните позиции и литературни функции на влашката хроника. Направен е опит за типологична характеристика на Българската хроника, но тук се допускат някои непрецизирани оценки. Така напр. се твърди, че "среднобългарската анонимна хроника по жанр също е хронограф" (с. 111). От друга страна, Н. Драгова ни убеждава, че "Хронографът не е летопис. Хронографите са средновековната художествена литература на историческа тема... хронографът не търси критично да установи историческия факт или пък да открие пристрастно дейността на отделен владетел с цел да защити политиката му" (с. 109). Видно е, че нашата хроника не се вместила в тези характеристики.

В изследването на Н. Драгова се отчита, че до момента (1978 г.) са анализирани отделни откъси от хрониката "или е била използвана за хипотези в страни от същината ѝ" ето защо е належащо едно монографично проучване на този уникален средновековен книжовен паметник (с. 110).

Отправна точка за цялостна типологична характеристика на Българската хроника е изказаното от В. Гюзелев мнение, че "по форма" тя се доближава до кратките хроники, разпространени през XIV—XV век във византийската историческа традиция⁷⁰. На друго място авторът допълва характеристиките на Летописа. Според него тя бележи нов етап в развитието на историколетописното творчество и свидетелства за постепенното налагане на жанра кратка летопис у нас през XIII—XV век⁷¹. Като изхожда от съображенията на някои изследвачи, че тя представлява част от по-голяма хроника, В. Гюзелев определя, че "Българската хроника от XV век може да се характеризира като продължение и допълнение на летописните бележки — добавки от българската история в Манасиевата летопис."⁷² Оценката, която В. Гюзелев дава за историческата стойност на летописа, а именно, че някои от нейните сведения имат уникален характер и коригират известията на византийските и сръбски автори, показва, че негативното отношение към историческата стойност на извора, насадено от Ал. Бурмов и за дълги години определящо в подхода към нея, сега вече е преодоляно. Подсказва се пътят за по-нататъшното

й проучване и за конкретен исторически анализ на всяко сведение с оглед на извличането на максимална историческа информация.

С важно методологическо значение за изясняване на типологията на летописа и жанровата му специфика са бележките на И. Божилов⁷³. В уводната статия на т. 3 от поредицата "Стара българска литература" той я дефинира като "кратка хроника" и отбелязва, че тя е "сравнително подробна за този тип съчинения". Според Божилов не е изключено нашата хроника да има свой византийски прототип⁷⁴. Към изданието в тази поредица са направени кратки коментарни бележки, като е посочена и литературата във връзка с хрониката.

Българската анонимна хроника е предмет на проучване в отделна глава от монографичното изследване на Й. Андреев, посветено на общественно-политическия живот на българската държава през втората четвърт на XIV век с оглед на жизнения път и съдбата на Иван-Александровия син — Иван Асен⁷⁵. При общата характеристика на паметника Й. Андреев обръща внимание на някои негови особености: Според него авторът на летописа е заделил само една десета част от своите сведения за историята на българите. Това се обяснява с позицията на хрониста при търсене на причините за нещастиято, сполетяло балканските народи. Гледната точка в случая се определя от идеята за балканско-християнско единство, поставено под лозунга "борба за вяра" (с. 93). От друга страна, обяснението е потърсено с оглед "Ценностната система на автора на хрониката" (с. 94) — той отбелязва "онези събития с български адрес, които според него се оказали с решаващо значение за съдбата на Балканите" (с. 94).

Андреев прави частичен анализ на българските сведения на летописа. В сведението за пратеничеството на Кантакузин до Иван Александър той вижда упрека на хрониста към късогледата политика на балканските владетели, издаващ неговото "политическо кредо" (с. 95). В съобщенията за смъртта на Иван Александър и битката при Марица е посочено, че грешките в хрониката се дължат вероятно на преписвачите като "подобни грешки са чести при изписването на буквени комплекси с три или четири букви" (с. 96) като "датирането по дни и месеци почти винаги отговаря на истината" (с. 96). Във връзка с текста за смъртта на Иван Шишман авторът привлича и други извори, като доказва достоверността на годината 1395, посочена в хрониката. Тук е отбелязано, че въпросът за точната дата на смъртта на българския владетел остава открит, но на друго място авторът приема за достоверна и датата 3.VI., фиксирана в хрониката⁷⁶.

За годината, бележеща края на цар Срацимир — 1397/1398, са посочени паралели в сръбските летописи. Основание за верността ѝ се извлича от съчинението на Григорий Цамблак за пренасяне мощите на св. Петка от Търново във Видин. Авторът интерпретира по нов начин един момент от текста (обещанието на Баязид пред Срацимир преди падането на Видин под властта на кръстоносците, което се

свързва с възможността статутът му да е запазен известно време след Никополската битка). Краят на Видинското царство се поставя след месец септември 1397 г.

Най-обстойно Й. Андреев изяснява въпроса за смъртта на Иван Асен IV във връзка с едно от съобщенията на хрониката. Като се привличат и анализират всички изворови податки с отношение към събитието, се опровергава тезата на Ал. Бурмов за недостоверност на събитието и по убедителен начин се доказва верността на съобщението в Българската хроника: "Иван Асен IV загива в битка с турците при едно от нахлуванията им в българските земи" (от контекста на изследването личи, че това събитие се отнася към втората половина на 1349 г.).

Изводите на автора отвеждат към тезата за правдиво предаване на събитията от българската история, а оттук и към българското авторство на летописа.

От съвременните изследователи най-обстойно Хрониката се разглежда от М. Каймакамова⁷⁷. Като търси една относително неутрална среда, от позициите на която се прави оценка на османската инвазия с оглед съдбата на балканските християнски народи, авторката допуска, че тя е създадена в някои от Светогорските манастири. Българското авторство се защитава с различни доказателства и логични допускания: според М. Каймакамова българите са поставени в центъра на повествованието още в самото начало на Летописа. Основната цел на летописеца се определя във връзка с желанието му да представи онези събития, които довеждат до унищожаването на политическата и църковна независимост на балканските народи. Каймакамова допуска конкретния повод за написването на хрониката да е обсадата на Цариград — събитие с важно значение за своите съвременници, заемащо една трета от целия разказ. Акцентира се върху критичния тон на разказвача, обстоятелство, което я отдалечава от другите сведения на епохата с подобно съдържание. В конкретния частичен анализ на някои от сведенията авторката споделя изказаните в историографията за летописа становища, като ги допълва успешно със свои наблюдения. За първите сведения се допуска възможността да са изградени върху писмени известия. Българската гледна точка в тази част на летописа се доказва с конкретното фактологическо съдържание — пропусната е дейността на Сюлейман, вниманието е насочено към Мурад, обвързан с политическата съдба на българите. Като централно събитие са определени преговорите, които балканските държави водят с оглед на възпирането на османската инвазия. Използваните епически похвати при описанието на пратеничеството при сърбите са определени като една позната формула, типична за българската фолклорна среда. Тук М. Каймакамова допълва тезата на Е. П. Наумов. Според нея тази част от хрониката има "отзвук на отдавна отминали събития" (с. 73), защото "услови-

ята за изграждането на една толкова трезва и правдива оценка възникват едва в края на XIV—началото на XV век" (с. 74). Като се противопоставя на възгледа за византийския произход, авторката изхожда от характера и посоките на османското завоевание. След неуспешните преговори на Кантакузин не се споменава нито дума за краткотрайната османска обсада на Константинопол от 1359 г., когато турците настъпили в Тракия. Нищо не се отбелязва и за възхода на османците, осъществен за сметка на Византия през периода 1359—1364 г. Тъкмо напротив, "противно на това авторът се отделя от общия поток на събитията и се насочва към разоряването на Средец като област, извършено през 1363/1364 г." (с. 75). Сведението за битката при Ровине е с голяма историческа стойност, "защото коригира сръбските сведения, според които влашкият воевода излязъл победител" (с. 77). За М. Каймакамова тук личат следите на късна преработка, но историческата му информация се засилва от съобщението за окупацията на дунавските бродове от турска военна стража. Подчертава се, че сведението за битката при Никопол решава окончателно въпроса за това, къде се е състояло решителното сражение.

При краткия коментар на българските сведения се отбелязва изселването на българи в Мала Азия след сражението при Средец, даването на сестрата на Иван Шишман за съпруга на Мурад, въпреки нежеланието му (тук авторката е подведена от неточния превод на Ив. Дуйчев), отбелязаната царска титла на Срацимир, както и свързането на края на българската държава със смъртта на Иван Шишман. Прегледът на известията за българската история довеждат М. Каймакамова до извода, че летописецът е носител на българско народностно съзнание. За нея Българската хроника е написана "в стила и образеца на оригиналното българско летописание", като маниерът на повествование генетически я свързва с "Българския апокрифен летопис от XI век" и с "Българската кратка хроника" към "Манасиевата летопис" (с. 68). Този извод е твърде важен с оглед на изясняване на въпроса за приемствеността в българското средновековно летописание, но се нуждае от повече доказателственост.

Каймакамова взема отношение и по въпроса за жанровата определеност на летописа, като допълва изказаните в историографията мнения, че става дума за историческо съчинение от типа "Кратка хроника". За нея Българската анонимна хроника по форма и съдържание се доближава до императорските кратки хроники, възникнали и разпространени като един от основните историографски жанрове през XIV—XV век. Посочва се обаче, че в нея присъстват белезите на типичното историческо повествование: изложението е по-богато и по-разширено, освен хронологическа съществува и прагматична връзка между нейните сведения. Поради това хрониката бележи един нов етап на летописание, свързан с утвърждаване на кратката форма на летописание.

Като цяло работата на М. Каймакамова затвърждава представата за българския характер на летописа и насочва към идеята да се търси приемственост и развитие в българското летописание, чийто най-значителен образец се явява нашата хроника.

На втория конгрес по българистика съобщение за хрониката като паметник с подчертана патриотична насоченост, отразяващ борбите на балканските народи срещу завоевателя, изнесе Архимандрит Горазд⁷⁸. Работата му има популяризаторски характер и не се нуждае от критично представяне.

Наред с разглежданите трудове, посветени специално на хрониката, е необходимо да се отбележи, че нейните сведения се използват от почти всички български учени, разглеждащи проблемите на османската инвазия и съпротивата на българския народ. По-специално внимание в това отношение заслужават изследванията на Д. Ангелов, Б. Цветкова, Ив. Божилов и др.⁷⁹ Прави впечатление, че в най-новите издания на летописа се използва преводът на Ив. Дуйчев, който е предпочетен пред този на Йордан Иванов⁸⁰.

Внимание на хрониката се отделя и в някои по-обща съчинения, отразяващи особеностите на книжовния живот през Средновековието⁸¹.

Летописното произведение се изучава в университетските курсове по средновековна българска история, история на българския народ през XV—XVIII век и историография на България в Софийския и Великотърновския университети.

Направеният исторически преглед показва, че в досегашните изследвания могат да се открият няколко направления в проучването на хрониката: 1) публикация и преводи, 2) цялостни изследвания, 3) изследвания върху отделни сведения и определящи елементи.

Независимо от факта, че близо сто години хрониката е обект на научен интерес, в нейното изучаване не са постигнати никакви особени резултати, които да прекратят дискусиите около нея. Като изключим работите на Й. Богдан, К. Иречек и отчасти на Ив. Дуйчев, другите проучвания се отличават с фрагментарност и описателност. Все още липсва задълбочен исторически коментар на всички сведения. Не са издържани оценките за нейната жанрова и типологична характеристика. Липсва становище за принципа на композиране на сведенията и техния произход. Някои учени подценяват стойността ѝ като исторически извор. Не е определено мястото ѝ в българската и балканската книжовност и историческа мисловност от XV век. Не са изяснени напълно въпросите за авторския метод на описание, богатството от използваните литературни средства. Незадълбоченото проникване в структурата, езика, съдържанието и формата на летописа води някои изследователи към неправилни изводи относно нейното авторство. Хрониката се нуждае от ново издание на основата на оригиналния текст от Киевския сборник, като се включат всички маргинални бележки към нея, както и от нов превод на съвременен български език.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Bogdan, I. Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsreibung. — Archiv für slavische Philologie, Bd. XIII, 4, Leipzig, 1891, 481 — 543. Изследването е преведено на румънски в: Bogdan, I. Scrieri alese, Bucureşti, 1969, 255 — 269.

² Григорович, В. О Сербии в ее отношениях к соседним державам, преимущественно в XIV и XV столетиях. Казань, 1859, Прибавления, 1 — 45. Издателят отбелязва: "Эта рукопись приобретена в Влахи в монастыре Бистрицком" (с. 1). Оригиналът на хрониката, написан от самия Михаил Мокса, се съхранява в библиотеката В. И. Ленин в Москва (фонд 87 — Собрание В. И. Григоровича, № 64, 156 л., 40). За съжаление титулният лист, а така също и първият лист от текста са загубени, поради което остава неизвестно оригиналното название на съчинението. Други две непълни копия (също без названиее) преписи от XVIII в. се пазят съответно в Музея на Олтония (Крайова) под № 52 и Университетската библиотека в Яш под № 320. За тях вж. Mihăilă, G. О некоторых произведениях византийской литературы в славянорумынских сборниках. — Cyrillomethodianum, V, 1981, s. 102.

³ Преглед на литературата, посветена на Михаил Мокса, вж. Тютюнджиев, Ив. Българската хроника от XV в. и хрониката на влашкия монах Михаил Мокса (1620 г.), ИПР., 1987, 4, с. 68. От българските автори най-обстойно за хрониката на Михаил Мокса пише Драгова, Н. Към типологията на хрониките в балканската книжнина през епохата на османското владичество. — Проблеми на сравнителното езикознание, С., 1978, с. 99 и сл. Виж също и Тъпкова, В., П. Боячев а, Към въпроса за хронографията в средновековна България и двете Дунавски княжества, — Studia Balcanica, 18, 1985, 134 — 142.

⁴ За изворите на Михаил Мокса вж. Mihăilă, G. Istoriografia română veche (sec. AL. XV-lea. Începutul sec. AL. XVII-lea) În raport cu istoriografia bisantină şi slavă. — Romanoslavica, 1967, № 15, 170 — 198; I d e m. Cultura şi literatură română veche în context European, Bucureşti, 1979, 380 — 404; Същия О некоторых произведениях византийской литературы в славянорумынских сборниках. — Cyrillomethodianum, 1981, № 5, 90 — 103.

⁵ Григорович, В. Цит. съч., 1 — 18. Начинът на композиране на този летопис е посочен от неговия автор: "... досега аз извлечах от други славянски книги на наш език житията и деянията на императорите... тъй като едните от светите отци летописци са писали за едни събития, други за други, едни за известни места и известни царствувания по-подробно, а други са писали по-съкратено, то тук аз съм събрал накратко и въобще (всичко написано)", 5 — 6.

⁶ На този факт обръща внимание още Й. Богдан, вж. Scieie alese..., p. 269. По-късно П. Сирку уточнява, че: "Михаил Мокса е имал подръка такъв ръкопис на българския превод на Манасий, при който сведенията не са в такъв порядък, както е известен от преписите на Манасиевата хроника, а са представлявали свързан разказ, а така също и такива известия, които в тези преписи липсват", вж. Сырку, П. А., К истории исправления книг в Болгарии XIV века., Т. 1, Время и жизнь патриарха Евтимия Тернавского, СПб., 1898, 423 — 424. Тази теза бе потвърдена от Г. Михаила на основата на конкретна текстова съпоставка на двете хроники, вж. Mihăilă, G. О некоторых..., 90 — 102. Че български летописни известия са съществували се доказва от съдържанието на така нареч. "Сборник на митрополит Михаил". Част от историческите бележки в него отговарят или са по-обстойни на текста на приписките в Манасиевата хроника, вж. Срећковић, П. Неколико српских споменика. — Споменик, XV, 1892, с. 35.

⁷ Тютюнджиев, И. Сведения за Асеневи във влашките, сръбските и руски летописи. — Векове, 1986, № 4, 15 — 22.

⁸ Григорович, В. Цит. съч., 1 — 18. Сырку, П. А. Цит. съч., 9, 330, 423 — 424. Яцимирски и Я. А. И. Славянские и русские рукописи румынских библиотек. — В: Сб. отделение рус. яз. и словесности, Т. LXXII, 1905, 195 — 196. Качановски Я, В. В. Сербския жития и летописи, как источник для истории южных славян. — В: Слав. сб., СПб, 1876, с. 220.

- ⁹ Bogdan, I. Ein Beitrag..., S., 528; Радченко, К. Религиозно и литературно движение в България в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898, с. 35.
- ¹⁰ Bogdan, I. Ein Beitrag..., S., 490.
- ¹¹ Jagić, V. Archiv für slavische Philologie. Bd. XIII, 1891, 536–543.
- ¹² Летописи и хроники. М., 1976, с. 46. Работата на Й. Богдан получава признание и сред румънските слависти, вж. Pănaiteșcu, P. Ioan Bogdan și studiile de istorici slavă români, Văleni de Munte, 1928, p. 16. Дани, М. Румънският славист Й. Богдан и българите. — Славяни, XV, 7, С., 1959, 10–11.
- ¹³ Драгова, Н. Цит. съч., с. 107. В творчеството на Й. Богдан българската проблематика заема широко място. Достатъчно е да се посочи, че той подготвя издание на Манасиевата хроника по всички известни нему преписи още през 1896 г. За това начинание потърсил и получил чрез съдействието на Л. Милетич финансова помощ от Министерството на просветата в България на 10.VII.1898 г., вж. Дани, М. Два писма на Л. Милетича Йоану Богдану. — RESEE, 1963, № 1; 1–2, 159–165; I d e m În legătură cu editarea de către Ioan Bogdan a traducerii mediobugare a Cronicii lui Manasses. — Sub semnul lui Clío, 1974, 566–568. За творчеството на Й. Богдан вж. по-подробно Z a m f i r e s c u, D. Contribuții la istoria literaturii române vechi. București, 1981, 179–183, 275–282.
- ¹⁴ K a r a y a n n o p u l o s, I., G. W e i s s. Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324–1453). Wiesbaden, 1982, s. 529.
- ¹⁵ J i r e š e k, C. Zur Würdigung der neuentdeckten bulgar. Chronik. — ASIPh, Bd. XIV, 1892, 255–277. Тук цитираме по сръбския превод на М. Йорчевић Јуречек, К. Прилог за оцену скоро пронађене Бугарске хронике. — В: Зборник Константина Јуречка. Т. 1, Београд, 1959, 395–410.
- ¹⁶ Летописи и хроники. М., 1976, с. 35.
- ¹⁷ Сырку, П. А. Цит. съч., с. 423; Радченко, К. Цит. съч., с. 35; Яцимирский, А. И., Цит. съч., с. 195.
- ¹⁸ K a l u ž n i a c k i, E. Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven. Wien, 1901, s. 18, n. 1; I d e m. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393) nach den besten Handschriften, Wien, 1901, S.CIX, n. 1.
- ¹⁹ Новаковић, Ст. Срби и турци XIV и XV века. Београд, 1960, 142–143. B a b i n g e r, Fr. Byzantinisch-osmanische Grenzstudien. — BZ, 1929/1930, XXX, s. 413, n. 2; J o r g a, N. Geschichte des osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt, t. I, Gotha, 1908, s. 211. В друго изследване Н. Йорга разглежда сведенията на Българската хроника, засагащи румънската история: Вж. J o r g a, N. Studii și documente. Т. 3, 24–62; B a r k e r, J. Manuel II Paleologus (1391–1425). — Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick, New Jersey, 1969, p. 141, n. 29; Острогорский, Г. Серска област после Душанове Смрти. Београд, 1965, с. 139. Същия. История Византије, Београд, 1959, с. 440; Д ж у р е с к у, Д. Преемство государства у румын. — Румынния страници истории. Т. 3, № III–IV, с. 34.
- ²⁰ H u n g e r, H. Byzantische Ceisteswelt von Konstantin dem Grossen bis zum Fall Konstantinopels. Baden-Baden, 1958, s. 280. Хунгер счита, че Българската хроника е част от загубена по-голяма хроника (s. 482.); K a r a y a n n o p u l o s, J., G. W e i s s. Op. cit., 528–529.
- ²¹ T u r d e a n u, E. La littérature bulgare du XIV-e siècle et sa diffusion dans les pays roumain. Paris, 1947, 159–161; P a n a i t e ș c u, P. P., Op. cit., p. 16; M i h a i l a, G. Istoriografia..., 193–199., I d e m. Cultura și literatura..., 400–401; Z a m f i r e s c u, D. Contribuții..., p. 249; В е р з а, М. Turcs, Empire ottoman et relation roumano-turces dans l'histoire moldave des XVe–XVIIe siècles. — RESEE, 1972, № 3, 598–604; I a n c u, A. Stiri despre români în izvoare istoriografice sîrbești (secolele XV–XVII). — SHSEE, 1, București, 1974, 36–37; Ș t e f a n e s c u, Șt. Io Mircea voievod. — МН, 9, (234), 1986, p. 4. По общо за влиянието на славяно-византийската хронография върху тази на румънските княжества вж. S t a n c i v l e s c u - B i r d a, A. The chronographs aspects of byzantine influence on the romanians. Balkan studies, 1984, 3–20 и пос. лит.
- ²² M a n t a s h, H. Scriere alese..., 255–269; Угринова-Скаловска, Р. Записи и летописи. Скопје, 1975, 150–152.

²³ Наумов, Е. П. Об авторстве Анонимной болгарской хроники XV века. — Советское славяноведение, 1969, № 3, 41—42.

²⁴ Наумов, Е. П. Анонимная болгарская хроника и проблемы балканской общественно-политической мысли (XIV—XV вв.). — В: Балканские исследования. М., 1978, вып. 3, 41—42.

²⁵ Петганова-Тотева, Д. Хилядолетна литература. С., 1974, 180—186; Същата. Димитър Кантакузин — жизнена съдба и поетическо откровение. — Стара българска литература, 1971, 1, 24—35; Даничев, Г. Димитър Кантакузин. С., 1979, с. 107 и сл.

²⁶ Mihaïla, G. О некоторых..., с. 102.

²⁷ Наумов, Е. П. Анонимная болгарская хроника XV века (Некоторые вопросы текстологии и терминологии). — В: Сборник в чест на проф. д-р Христо Гандев. Сл., 1985, 103—108.

²⁸ Стојановић, Л. Стари српски родослови и летописи. Ср. Карловиц, 1927, VIII—XXXIII; Богдановић, Д. Истори старе српске књижевности. Београд, 1980, 190—213; Ангелов, П. Болгарская история в сербских родословных текстах и летописях (IX—XIV вв.). — Старобългаристика, V, 1981, № 2, с. 20.

²⁹ Shreiner, P. Die byzantinischen Kleinchroniken und die Annalistik bei Süd-slaven. — BHR, 1978, 2, 45—53.

³⁰ Нешри Мехмед. Огледало на света (съставителство, превод и коментар Мария Калицин), С., 1984, с. 297 и сл.

³¹ Nastase, D. Une chronique byzantine perdue et sa version slavo-roumaine (la chronique de Tismana 1411—1413). — Cyrillometodiana, 1977, № 4, 100—171.

³² Румънският учен Г. Михаила напоследък възприема становището на Д. Настасе и пише за "късновизантийска хроника", вж: Mihaïla, G. О некоторых..., с. 99. Опитите на Д. Настасе да се отрече нейната принадлежност към българската книжнина са охарактеризирани като "неполучливи и фактологически неиздържани", вж: Guzelev, V., H. Hunger, Die Hochsprachliche profane Literature der Byzantiner. München, 1978; — BHR, 1980, 7, 1, 102—110, Idem. Уч ли ш а, скриптории, библиотеки и знания в България XIII—XIV век. С., 1985, с. 218.

³³ Гюзелев, В. Училища..., 79—97.

³⁴ Григорович, В. Цит. съч., с. 8, 13, 18.

³⁵ Яцимирский, А. И. Из славянских рукописей. М., 1898, 76—77.

³⁶ Когато султан Баязид обсажда Константинопол, московският велик княз изпратил в помощ на византийския император "много милостина". Същото направил и тверският княз Михаил, подчертавайки солидарността на руските земи с Византия. Вж: Тихомиров, М. Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией. М., 1969, с. 20. По молба на византийския император и константинополския патриарх българинът Киприан в качеството си на Всеруски митрополит събрал в Русия голяма помощ в пари за обсадения Константинопол. Вж: Снегоров, И. К истории культурных связей между Болгарией и Россией в конце XIV—начале XV вв. — В: Международные связи России до XVII в. М., 1961, с. 264. През 1400 г. патриарх Матей I (1397—1410) в писмо до Григорий Цамблак, "митрополит на Киев и цяла Русия", го призовава да повика руските князе в помощ на Константинопол: "Помощта принесена на Константинопол е по-добра от каквото ѝ дарение за манастир" — пише той. Вж: Miklosich, F., J. Müller. Acta et diplomatika Graeca Medii Aevi sacra et profana. T. 2, Vienne, 1862, p. 361.

³⁷ Hunger, H. Joannes Chortasmenos (ca 1370 — ca 1436/37). Vienne, 1969.

³⁸ Gautier, P. Action de graeces de Demetrius Chrysoloras a la Theotokos pour L'anniversaire de la bataille d'Ankara (28 juillet 1403). — REB, 1961, № 19, 344—345.

³⁹ Hunger, H. Byzantinische Geisteswelt. Baden-Baden, 1958, 282—286.

⁴⁰ Halkin, F. Suppléments ambrosiens à la Bibliotheca Hagiographica Graeca, 3e ed... t. III, Bruxelles, 1957, p. 134.

⁴¹ Gautier, P. Un récit inédit du siège de Constantinople par les Turcs (1394—1402). — REB, 1965, № 23, 100—117.

- ⁴² Hunger, H. Joanes Chortasmenos... p. 60, n. 16.
- ⁴³ Gautier, P. Un récit..., p. 100.
- ⁴⁴ Ibidem, p. 109.
- ⁴⁵ История Византии. Т. III, 1967, с. 168.
- ⁴⁶ Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. II, С., 1978, с. 82. За култа към св. Димитър Солунски вж. ГИБИ, Т. XXII, С., 1980, с. 126–131, 244. Тъпкова-Займова, В. Култът към св. Димитър Солунски и някои въпроси, свързани с византийското културно влияние в балканските и славянските страни – Studia balcanica, 1979, № 15, 5–19; Новооткрити славянски (български) преводи на похвални слова на св. Димитър Солунски. – В: Сборник в чест на Ив. Дуйчев. С., 1980, 263–264; Еволюцията на една легенда [смъртта на цар Калоян и "Чудеса" на св. Димитър между Солун и Търново.] – В: Велико Търново, 1983, с. 13.
- ⁴⁷ Gautier, P. Un récit..., p. 107.
- ⁴⁸ Ibidem, p. 107.
- ⁴⁹ Ibidem, p. 107.
- ⁵⁰ Radojčić, D. j. Sp. Bulgaralbanitoblahos et Serbalbanitobulgaroblahos. – Romanoslavica, 1966, № 3, 78–79.
- ⁵¹ Lazarescu, E. Nicodim de la Tismana și roeul sau in veche romaneasca, I (pina la 1385). – Romanoslavica, 1963, № 11, 237–282. Бойчева, П. За някои аспекти на църковно-културните отношения между Видинското царство и Угровлахия от 1365 до 1370 г. – Studia Balcanica, № 14, 1979, 41–48.
- ⁵² Томова, Е., Д. Караджова, Проблеми на старата българска литература на Втория международен конгрес по българистика. – СБЛ, 1986, № 4, с. 92.
- ⁵³ Ангелов, Б., М. Генев. Стара българска литература. Т. II, С., 1922, 466–470.
- ⁵⁴ Иванов, Й. Старобългарски разкази. С., 1935, 66–71, 223–227.
- ⁵⁵ Дуйчев, И. Стара българска книжнина. Т. 2, С., 1944, 266–275, 406–411. Константин Мечев характеризира превода като "точен и, общо взето, адекватен спрямо старобългарския текст". Вж. Мечев, К. Търновската книжовна школа и произието "Скилойоан" в безименната българска хроника от началото на XV в. – В: ТКШ, С., 1980, Т. 2, с. 220.
- ⁵⁶ Дуйчев, И. Преглед на българската историография – Jugoslovenski istoriski časopis, IV, 1938, № 1–2, 40–74.
- ⁵⁷ Мечев, К. Търновската книжовна школа..., с. 220. По този превод Българската хроника е публикувана в редица христоматийни издания. Вж.: Бурмов, А., П. Петров. Христоматия по история на България. С., 1965, 368–373; Петров, П., Гюзелев, В. Христоматия..., 180–185; Стара българска литература, т. 3, Исторически съчинения, С., 1983, 85–91.
- ⁵⁸ Nastase, D. Une chronique..., p. 105.
- ⁵⁹ Дуйчев, И. От Черномен до Косово поле. Към историята на турското завоевание на Тракия през последните десетилетия на XIV век. – ИТрНИ, 1970, № 2, с. 554, 555, 560, 563.
- ⁶⁰ Dujev, I. La conquête turque et la prise de Constantinople dans la literature-slave de L'époque, – Medioevo bizantino-slavo, III, Roma, 1971, 360–366.
- ⁶¹ Бурмов, А. Критични бележки върху съобщението на "Българска хроника" за битка при София през царуването на Иван Александър. – Сердика, VI, № 5–6, 1942, 3–9. Тук цитирам работата по Бурмов, А. Избрани произведения, т. 1, С., 1968, 287–297.
- ⁶² Динев, П. Стара българска литература. Т. 2, С., 1953, 136–138.
- ⁶³ Динев, П., К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1967, 1974, 1976.
- ⁶⁴ История на българската литература. Т. 1, С., 1963, 354–355.

⁶⁵ Мечев, К. Българската хроника от началото на XV в. — ИИИ, XIX, 1967, 219–240.

⁶⁶ Мечев, К. Търновската книжовна школа..., 215–224.

⁶⁷ Ангелов, Б. За автора на "Българската хроника" от началото на XV в. — В: Страници из историята на старобългарската литература, С., 1974, 224–230.

⁶⁸ Като българско произведение е характеризирана хрониката и в други изследвания на автора. Вж: Ангелов, Б. Старобългарско книжовно наследство. С., 1983, с. 202.

⁶⁹ Драгова, Н. Към типологията..., с. 106–111.

⁷⁰ Гюзелев, В. Духовната култура на средновековна България през XIII–XIV в. — В: Теория и практика на обучението по история. Т. 1, С., 1977, с. 34.

⁷¹ Гюзелев, В. Училища..., с. 218.

⁷² Пак там, с. 217.

⁷³ Божилов, И. Българската средновековна историопис. — В: Стара българска литература. Т. 3, Исторически съчинения, С., 1983, с. 19.

⁷⁴ Такова мнение авторът изказва на Симпозиум в памет на Ив. Дуйчев, София — 18.IV.1987 г.

⁷⁵ Андреев, Й. България през втората четвърт на XIV в. (Цар Иван Асен IV — синът на Иван Александър). В. Търново, 1987 (докт. дисерт).

⁷⁶ Andreiev, J. La mort du tsar Ivan Šišman d'après les sources historiques et la tradition populaire, — Etudes Balkaniques, 1987, 4, 56–72.

⁷⁷ Каямакамова, М. Българската средновековна историопис (VII–XIV в.). С., 1990, 65–75.

⁷⁸ Съобщението не бе включено в сборника с материали от конгреса.

⁷⁹ Вж: Цветкова, Б. Паметна битка на народите, Варна, 1979, с. 26, 113; Ангелов, Д. Българо-византийски отношения при Иван Александър. Трети период (1347–1352), — ВИС, 1976, № 4, с. 31. Тук авторът отбелязва важноста на сведенията за пратеничеството на Йоан Кантакузин до цар Иван Александър. Отчетени са и някои неточности на хрониста: отнасянето на пратеничеството към времето на Мурад, обръщението към Вълкашин и Углеш, появили се много след Йоан Кантакузин, циничният отказ на българския владетел пр. Д. Ангелов допуска основателно, че споразумение между Йоан Кантакузин и османците е имало, но то съзнателно е премълчано в мемоарите на византийския писател; Божилов, И. Фамилията..., с. 167, 194, 210–212, 216, 218, 230–232.

⁸⁰ Вж: бел. 57. Също и: Писахме да се знае. Приписки и летописи. Съставителство, коментар и бележки В. Начев, Н. Ферманджиев. Превод В. Начев, С., 1984, 270–274.

⁸¹ Ангелов, Б. Старобългарско книжовно наследство, С., 1983, с. 203; Дачев, Г. Страници из историята на Търновската книжовна школа, С., 1983, с. 203; Петканова, Д. Старобългарска литература. Т. 2, С., 1987, 180–183.

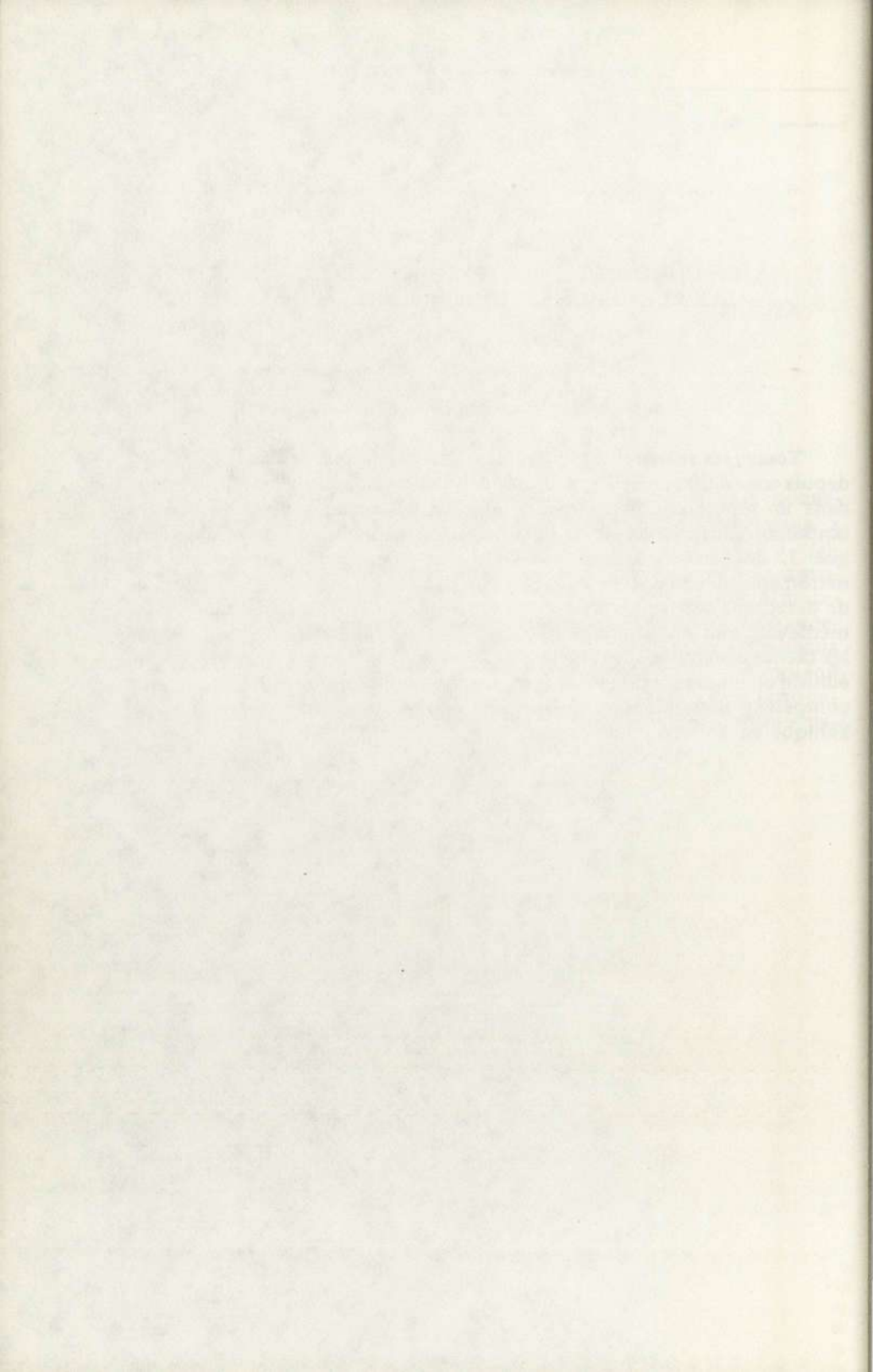
**БОЛГАРСКАЯ ХРОНИКА XV ВЕКА В ИСТОРИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЯХ***Иван ТЮТЮНДЖИЕВ**(Резюме)*

В критическом плане представлены все исследования, посвященные Болгарской хронике XV в. со времени ее публикации в 1891 году Й. Богданом до наших дней. Отмечены достижения и пропуски в исследовании этого памятника. Доказан вклад таких авторов, как Й. Богдан, К. Иречек, Ив. Дуйчев, Б. Ангелов и др. Специальное внимание отдлено попыткам вывести анонимное произведение из состава болгарской средневековой историографии. Показана несостоятельность этих взглядов. В будущей работе с хроникой нужны: новое издание и перевод, подходящий литературно-исторический комментарий, указание на ее место в болгарской историографии XV века.

LA CHRONIQUE BULGARE DU XV S. DANS
LES RECHERCHES HISTORIOGRAPHIQUES*Ivan TJUTJUNDŽIEV*

(R é s u m é)

Toutes les recherches consacrées à la Chronique bulgare du XVes., depuis son édition en 1891 par J. Bogdan jusqu'à nos jours sont présentées dans un aspect critique. On fait ressortir les succès de même que les omissions dans l'étude de ce document. La contribution de tels auteurs que J. Bogdan, K. Irecek, Ivan Dujcev, B. Angelov et d'autres est nettement soulignée. Une attention particulière est attestée aux tentatives de détacher l'oeuvre anonyme de l'ensemble de l'historiographie bulgare médiévale tout en montrant l'absurdité de ces conceptions. On désigne les tâches devant les savants dans leur futur travail sur la Chronique: une édition et une traduction nouvelles, un commentaire littéraire et historique compétent, détermination de sa place dans la littérature historique balkanique du XVes.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том 27, кн. 3

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1989

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "ST. ST. CYRILLE ET MÉTHODE"
DE V. TIRNOVO

Tome 27, livre 3

FACULTÉ D'HISTOIRE

1989

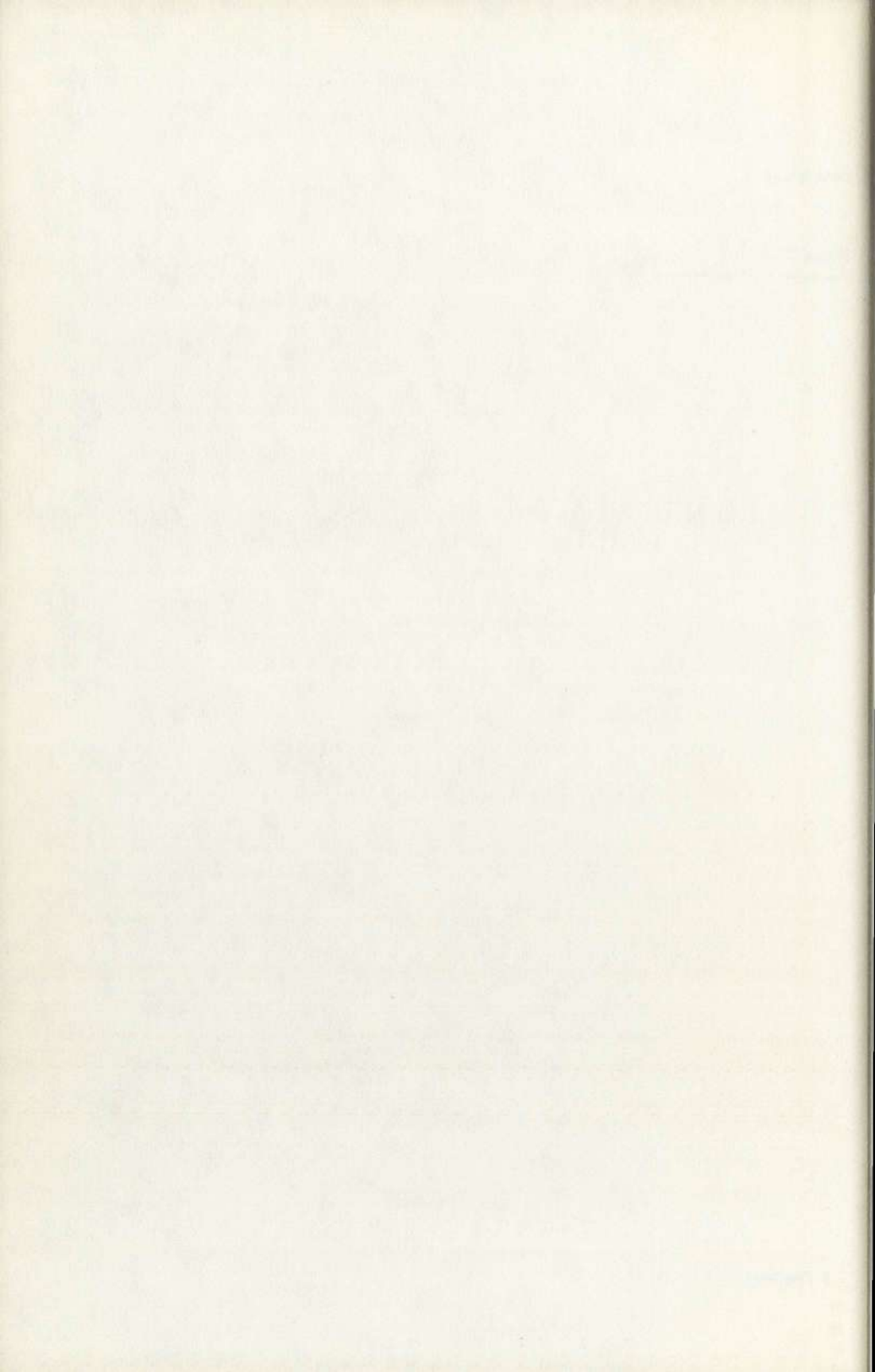

ПО НЯКОИ АСПЕКТИ НА ПРОБЛЕМА ЗА НАЦИИТЕ НА БАЛКАНИТЕ

МАРИАНА ЙОВЕВСКА

Рецензент и редактор: доц. к.и.н. *Иван СТОЯНОВ*

Велико Търново, 1992

Въпросът за нациите на Балканите е сложен и труден за проучване. Разнообразието от подходи, критерии и принципи за изследване на отделните нации не предразполага към съпоставка и сравнение на балканските нации. Различия, прерастващи във взаимоизключващи оценки, съществуват както между учените на отделните балкански държави, така и между изследователите от една националност, раздалечени във времето или от вида на научната специализация — политика, икономика, литература, психология, история и други. Това разнообразие от постановки затруднява изследователите в съпоставителния анализ на балканските нации, въздържа ги от обобщаващи оценки за общото и специфичното в национално-образуващите процеси на Балканите, предпазва ги да определят особеностите, съпътствували формирането и развитието на всяка балканска нация.

Настоящата разработка разглежда няколко момента, изясняващи общо балканските нации. Първият от тях е историографски обзор върху темата за нациите на Балканите. Илюстрирани са разнообразието от мнения за началото на нациите и националното съзнание. Направен е преглед върху интереса към темата в съветската и западната историография.

Отсъствието и на най-малкото обзорно съпоставително проучване за балканските нации се обяснява с обективните трудности, съпътствували едно такова изследване — отсъствието на единни критерии за изследване на отделните балкански нации и задълбочени познания върху общия ход и разновидности на политическото, икономическото и културно развитие в балканските провинции на Османската империя.

На второ място е очертана необходимостта от общо сравнително проучване на балканските нации. Мотивира се мястото и ролята на националното самосъзнание за националното самоопределение и отграничаване през Възраждането.

Друг момент е ролята и мястото на историческото минало при формирането на националното съзнание за отделните балкански нации. В досегашните изследвания се констатира присъствието на историзма в културната история през Възраждането, без да се определя националната специфика в интереса към историческото минало и специфичните последиствия върху националното консолидиране и съзнание.

Ако в началния етап на обединение на американската нация като фактор се проявяват единствено и предимно политическите цели

и интереси, а историческото минало не съществува като формиращо условие, на Балканите политическите задачи са неотделими от широкото пропагандиране на историческото минало. Нещо повече, извоюването на независимостта, борбата за национална държавност се популяризират най-достъпно под формата за миналото историческо величие и самостоятелност.

Пропагандиране на историческото минало се осъществява посредством всички форми на образование и култура. Възможностите на изобразителното изкуство за разпространение на историческото самопознание на всяка цена са сведени до: 1) Патриотично-героични моменти от Античността и Средновековието. 2) Фолклорни и битови изображения. 3) Изобразяване на персонаж, свързан с движението за национално самоопределение.

Присъщ за балканското просвещение, историзмът не винаги отразява обективния ход на историческото развитие, а в повечето случаи е повлиян от политическите условия и икономическото развитие през Възраждането. Той е продиктуван и съобразен с конкретните политически цели и задачи на балканските буржоазии — национална самостоятелност, политическа обособеност, собствена държавност. Достига се до така наречената "етногенетическа теория", която заляга в националното съзнание на отделните балкански нации, но не съответства на обективния процес като цяло.

Направен е опит да се разкрие механизъмът на формиране на отделните етногенетически теории, застъпени в просветата и културата през Възраждането, да се очертаят политическите последици от присъствието на етногенетическите теории в националното съзнание.

***

В българската научна литература и публицистика от началото на XX век се оформят различни мнения за хронологичните граници на възникване на нациите. В периода 1939—1940 г. постановката за съществуването на нациите през Средновековието бе отхвърлена от историците Петър Бицилли и доцент Христо Гандев¹. Независимо от това през 1987 г. излезе от печат книга, с която становището за средновековна нация отново спечели поддръжници и в нашето съвремие. Монографичното изследване на професор д-р Димитър Филипов "За нацията" възобнови мнението на доцент Н. Благоев, преподавател в юридическия факултет в началото на XX век, за съществуването на българско национално съзнание през Средновековието; подкрепи Антон Страшимиров, че българската нация съществува и през средните векове².

Нацията не е философска категория, нито литературно-поетично понятие. Тя, най-общо определена, е исторически термин за свързано с епохата на капитализма явление, което търпи развитие и в

следващата общественно-икономическа формация³. Нацията не е феномен, който се появява в човешката цивилизация. Това явление има свой архитип или първообраз в Средновековието — народността⁴. Отъждествяването на народност с нация през средновековието правят само неспециалисти — историци, които не разграничават стокано-паричните отношения през Средновековието с общия национален пазар от епохата на Възраждането; народностното съзнание от националното.

Най-актуален е примерът с лауреата на Ленинска награда, член на Съветската академия по астронавтика Борис Викторович Раушенбах, който се занимава и с изследване на пространствените структури на старата руска живопис и иконографията като средство за изразяване на философски идеи. Една от последните му статии "Покръстването на Киевска Русия" носи подзаглавие "Раждането на една нация."⁵

В епохата на феодализма определящи за линията на поведение и начин на живот за мнозинството от населението се явява принадлежността към феодалното имение и зависимостта от феодала, а не принадлежността към държавата. В народностното съзнание съществуващата представа за общ произход и историческо развитие няма доминираща роля за общественно-политическия живот. Само народностно съзнание, принадлежащо на феодалната класа, може да придобие някакво значение във вътрешнополитическия живот на феодалната държава. Националното съзнание се свързва с буржоазните идеи и държавност и преди всичко с принципа за равенство пред законите и обща принадлежност към една държавност.

Много буржоазни учени, без да бъдат професионални историци, схващат разликата между народност и нация, като например професорът по класическа филология Александър Балабанов, професорът по философия Димитър Михалчев⁶. Българските историци, които се занимават с епохата и въпросите на нацията без оглед на определеното буржоазни или марксистки, са категорични, че нацията се формира и изявява през Възраждането. Дискусии между тях се оказаха въпросите за наличието на народностното съзнание и чувство непосредствено преди създаването на нацията, спецификата на следосвободенската епоха за национална консолидация и други.

Постановката на Петър Мутафчиев, че българите са загубили народностното си съзнание в края на XVIII век, че представляват маса без идеали и стремежи, обречени да бъдат тор в нивите на другородците, е вече отхвърлена⁷. Обект на доуточняване и проучване са и другите проблеми и произтичащите от тях последствия.

Българската марксистическа историография даде своя принос в изясняване на социално-икономическата същност на нацията и границите, в които се формира българската буржоазна нация⁸. Смесовото многообразие на думата "нация" бе разгледано подробно от Вер-

жиния Паскалева. Хронологически проследявайки семантиката на термина от античността до границите на най-новата история, авторката разграничи и изясни различията между буржоазната и марксистическата историография, основните линии на развитие, етапите и спецификата на българската нация от предосвобожденската епоха.

В. Паскалева уместно съпостави съдържанието на термина "нация" в руския, френския, немския и английски език. Стефан Дойнов защити мнението, че първата половина на XIX век е начален етап в изявяване на българската нация, в проявяване на българското национално съзнание⁹. Свои теоретични постановки направиха професор Петър Петров, старши научен сътрудник Страшимир Димитров, академик Христо Гандев, академик Христо Христов.

Гандев разкри мястото на едрата и средна буржоазия при формирането на българската нация, обобщил ролята на религията и просветно-демократичните традиции на народните маси за националното съзнание¹⁰. Страшимир Димитров подкрепи с нови данни тезата на проф. Бицилли за отсъствието на османогузска колонизация, разграничи доктрината на паносманизма от национализма¹¹.

Тежките последици върху етнокултурното развитие на българския народ от ислямизационната политика на османската власт бяха анализирани и проучени от редица автори — Аспарух Велков, Евгени Радушев, Георги Янков¹². П. Петров конкретизира причините и средствата за популяризиране на исляма в българските земи; икономическите, административните и верски причини за ислямизиране на българското население¹³. Христо Христов също подкрепи становището, че част от българското ислямизирано население, останало в границите на република Турция, се включва в турската нация¹⁴.

Развитието на българската нация бе огледано многостранно, поетапно, във връзка с различни политически събития на полуострова¹⁵. Като правило в съвременната българска историческа наука и в литературата, посветена на нацията, процесът за прехода към национално съзнание, същностните белези и прояви на българската нация се съпоставят най-често с тези на европейските нации. Нациите в Европа и Америка по-често са фон за сравнение с българската проблематика, отколкото тези в съседните балкански държави¹⁶. Пожеланието на Веселин Трайков за по-пълно и задълбочено изследване на балканските аспекти в българското израждане и предложението на Вержиния Паскалева за паралелно изследване на балканските нации остават все още без последствия¹⁷.

Българските автори се въздържат да заемат становище за общото в процесите и границите на формиране на румънската, сръбската, гръцката и турската нация; избягват да съпоставят формирането на отделните нации. Аналогично поведение имат и изследователите в съседните страни. Всяка една от балканските историографии очертава предимно процесите за формиране на собствената нация¹⁸. Доколко

то се засягат отделните нации, това става по дискуссионни или странични проблеми и като правило се избягват обобщения за балканския ареал.

Идеята за зараждане на нацията през античността не е чужда и на румънската, и на гръцката историография било в миналото, било днес. В края на XIX век гръцкият историк Павел Каролиди ако не свързва произхода на гръцката нация с античността, то не ги и разграничава: "Новий елинизъм непосредствено произхожда от средновековния елинизъм, а последният от стария и съставлява моста между стария и днешния елинизъм. Тия са исторически истини ясни от само себе си, които владеят явно или скрито целия духовен живот на гръцката нация..."¹⁹

Съвременният историк А. Вакалопулос озаглавява изследването си по история на Византия в изданието на английски — произход на гръцката нация²⁰. Костас Кирис също не разграничава народност от нация в опита си за историческо изследване на Турция на Балканите.²¹

И днес се срещат румънски автори, които твърдят, че националното съзнание се появява в началото на XIX век, но подкрепят тезата, че идеята за националното единство се запазва от средновековието. Старши научният сътрудник, д-р на историческите науки Николае Стойческу е съгласен, че историческите съчинения на Самуил Мику-Клайн и Петре Майор допринасят за оформяне на румънската нация, но същевременно твърди, че: "1600 г. — когато за кратко време се обединяват трите румънски княжества под скиптърта на Михайл Храбри — става стимул за продължаване на борбата за национално единство. Тя продължава даже в условията на XVIII век."²²

Тези постановки навлизат в официалната външнополитическа концепция, популяризирант се от видни политически фигури. Гръцкият представител в ОН А. Франгулис през есента на 1921 г. заявява на журналисти: "Константинополската Света София и атинският Партенон за всеки син на Елада са два етапа на една цивилизация."²³ Михаил Когълничану също вижда Румъния от средата на XIX век като антична Дакия. При откриването на курса по национална история той изяснява ролята на Петре Майор и неговата история от 812 г., като заявява: "Нему сме задължени в значителна част от патристичното вдъхновение, родило се тогава във всички три провинции а древна Дакия."²⁴

Както в световния исторически процес, така и на Балканите се отвърждава изводът, че религията няма главна определяща роля при формиране на отделните нации. Българи, румънци, сърби, гърци са с общо православно вероизповедание, докато турци, албанци, азербайджанци, дагестанци, различните арабски нации са с реобладаваща обща мюсюлманска религия. От друга страна, във

всяка една от тези нации има хора с вероизповедание, различно от общоприетото и официално оповестеното.

През миналия век могат да се срещнат и други становища. Автори от времето преди обособяването на отделните нации с мюсюлманско вероизповедание в Османската империя приемат, че балканските нации са типичен пример, в който религията е определяща за националното формиране. Например П. Каролиди разграничава новите балкански нации с християнско вероизповедание от всички останали, които приема за една нация — османци²⁵. Обратно Николае Йорга счита, че християнското православно съзнание възпрепятства формирането на явното национално съзнание. Вероятно той има предвид православието и католиците в Трансилвания. Съвременните румънски изследователи отхвърлят крайната оценка на Николае Йорга, като приемат католицизма и православието за една общност — християнска религия²⁶.

Всички изследователи признават единодушно отсъствието на племенна хомогенност или расови отличия за отделните нации на Балканите. Те потвърждават или приемат процеса на известно смесване между съседните нации и отсъствието на турска колонизация на Балканите²⁷.

В съветската историография също отсъствуват публикации за съпоставителни и аналитични изследвания на процесите, съпътствували формирането на различни нации в рамките на Османската империя. Обективна предпоставка за това е поделянето на балканските държави като обект на изследване между "Институт славяноведение и балканистики" и "Институт востоковедение".

Съветските историци имат предпочитания към хронологично-последователно изследване на една от балканските нации, към проучване на частен проблем за две, до три нации, без да достигат до общобалкански изводи и обобщения²⁸. Често пъти теоретичното изясняване на възникването на нациите и техния път на развитие се основава на исторически материал от Югоизточна и Централна Европа, без да се правят нарочни изводи за Балканите²⁹.

Тематиката на VI конгрес на славистите във Варшава "Развитие на идеите и програмите на славянската взаимност от XVII до XX век" и на VI симпозиум "Генезис на капитализма, национално-освободителното движение и формиране на националните култури на славянските народи" от 28 до 31.I.1969 г. в Москва също не предизвикаха интерес към общо изследване на балканските нации.

Международната сесия в Москва през април 1975 г. "Формиране на нациите в Централна и Югоизточна Европа" продължи традицията за самостоятелно изявяване на специалистите по национално-образуващите процеси в отделните балкански страни. Независимо че се изясниха процесите на националното формиране в Хърватско, Словения, Сърбия и България, тук не се очертаха общите белези и отли-

ки на Балканските нации, проблемите и начините за тяхното разрешаване в общобалкански план.

Опит да се излезе от тези рамки представлява докладът на Ири-на Достян "За някои особености в развитието на националното самосъзнание в балканските народи", останал непубликуван. Нечут оста-на и призивът на И. С. Миллер за преминаване от страноведчески разработки за развитието на капитализма и формирането на нациите към ниво на научни обобщения³⁰.

Предложението за сравнително-историческо, типологично изу-чаване на проблемите в двата субрегиона — балканския и централ-но-европейския все още остава нереализирано. В сборниците "Фор-мирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе" и "У исто-ков формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Евро-пе", излезли съответно през 1981 и 1984 г., липсват изследвания, ко-ито да съпоставят процесите на формиране на отделните балкански нации, сходството и различията между нациите на Балканите. Съвет-ските изследователи запазват специализирането си по отделни на-ции, като особено траен и задълбочен е интересът към турската на-ция. Изявата на турския национализъм в края на Първата световна война и неговата победа в крайна сметка съпътствуват първите кра-чки на съветската дипломатия, публицистика и историческа наука. В първите години на третото десетилетие от ХХ век излизат три мо-нографии, изясняващи турското националноосвободително движе-ние, като само за първата от тях се обнародват три рецензии³¹. Още тогава се констатира, че национализмът като идеология на турската нация се проявява най-напред в кемалисткото движение, докато на-носманизмът и панислямизмът са присъщи на младотурците.

Наличието в Съветския съюз на обширни територии от бившата Османска империя и нации с преобладаващо мюсюлманско вероиз-поведание поддържа интереса към турската нация. Задълбочено се проучват хронологичните и географски граници на турската народ-ност, причините, забавили формирането на турската нация, специ-фичните условия за възникването и изявата ѝ³².

В западноевропейската и американската научна литература фор-мирането на балканските нации като общ, цялостен проблем не е поставен. На популярност се радват проблемите на политическата история, обособяването и развитието на отделните балкански държави. Интерес към нациите се проявява доколкото позволява контекстът на горните въпроси и в редки случаи към отделни нации³³.

Най-продуктивни са историците, разработващи историята на църквата³⁴. Те изследват значението и ролята на православната или католическата църква при формирането на отделните нации в една или друга балканска област, населена с различно по вероизповеда-ние население — Хърватско, Босна, Херцеговина. Сред немного-бройния списък от заглавия е и проучването на Жорж Кастелан за

ролята на религията при формиране на балканските нации³⁵. За съжаление този опит за обобщение остава само в рамките на един проблем — религията за националната идентичност, като в рамките на една статия не може и да се претендира за изчерпателност.

Трудно обяснимо е защо американските изследователи не прилагат синхронното или общо проучване на балканските нации, след като между процесите на формиране на нациите на Балканите като цяло и в САЩ може да се търси сходство. И двата процеса протичат на територия с неедновременно развитие на капитализма. В него участвуват представители на различни народности и нации, а в САЩ и на раси. И на двете места силите на сцепление се пораждат от общото усилие за отхвърляне на чуждата зависимост. Дори в идеята за обединение на балканските народи, поделени между Хабсбургската и Османската империя, се проявяват общи тенденции с американската история. Разликата е, че на Балканите има силно изявен историзъм, който заляга в националното съзнание, активизира народностното съзнание с помощта на литературата, изкуството, просветата, науката.

Едва ли причината е в отсъствието на интерес в САЩ към формиране на нацията по принцип. Монографията на Майкъл Камън за американската нация излиза през 1972 г. и през 1980 г.; на Джон Геръти излиза през 1966, 1971, 1975, а второто ѝ издание през 1974 и 1977 г.³⁶ В предговор към едно издание с информационна цел за историята на САЩ авторите — професори по американска история от университетите в Мериленд, в Колумбия, в Калифорния и в университета Джордж Вашингтон, отбелязват подчертания интерес към създаването на американската нация³⁷.

Правдоподобно обяснение за отсъствието на изследване върху национално-образуващите процеси на Балканите са обективните трудности, съпътстващи едно цялостно проучване на всички балкански нации, невъзможността да се постигне един общ поглед върху обширната литература, излязла по въпроса, и основно запознаване с историческото развитие на две или три нации поне.

* * *

Обособеното изследване на отделните нации създава много нерешени въпроси и затруднява изясняването на други. Липсва единно мнение за броя на народностите и нациите на полуострова през Възраждането. Не е определен общ критерий за необходимото време на политическа обособеност, през което се достига до възникване на нова народност или се съхранява съществуващата народност. Самостоятелното проучване на националното развитие на различни балкански нации разкрива значителни различия между критериите и принципните постановки в теориите за отделните нации.

В румънската историография се поддържа тезата, че съзнание за общ произход на населението в Молдова, Влахия, Трансилвания се формира още през античността от времето на даките и римското владичество. През средновековието това съзнание се съхранява посредством два антиосмански политически съюза, просъществували за по две-три години, някои матримониални връзки между князете в Яш и Букурещ от времето на Щефан Велики и единственото реално обединение на трите княжества при Михайл Храбри, осъществено за непълни две години в периода 1599—1601³⁸. Тези недотам убедителни факти мотивират националното съзнание за общ произход на населението от трите области и обединението им през 1918 г.

От друга страна, някои автори приемат паралелното съществуване на босненската и херцеговинска народност през Възраждането³⁹. В действителност Босна и Херцеговина имат политическо обособяване само за около четиридесет години непосредствено преди попадането им под османска власт. Със завладяването на Херцеговина през 1482 г. от Баязид II този период приключва. Независимо че до 1580 г. Босна и Херцеговина са отделни санджаци от Османската империя, в тях не се създават политически или икономически условия, които да разграничават или противопоставят жителите им по народност.

Не секват усилията да се търсят етническите корени на съответните нации било през средновековието или античността. Правят се паралели между съвременни нации и отдавна отминали племена, племенни обединения, държави и народности при които е почти невъзможно установяването на обективната истина. Например днес на полуострова жители на три държави считат, че са етнически свързани с братята Кирил и Методий. Имената на славянските първоучители са патронни за университетите в Скопие и във Велико Търново.

Както е невъзможно да се определят границите в Северна Америка въз основа на народностно-националния произход на първите заселници, така и на Балканите историческото минало от средновековието и античността едва ли може да послужи за национално-държавно отграничаване на съвременния етап⁴⁰.

Неубедително и неприемливо звучат твърденията на скопските историци за съществуването на македонска народност през средновековието и на македонска нация през Възраждането.

* * *

Територията върху която се формират основните балкански нации е европейската част на Османската империя. Тя е обща за всички и се характеризира като демографска мозайка, независимо че се обособяват райони с преобладаващо присъствие на един или друг ет-

нически елемент. За този регион е присъщо неедновременното развитие на буржоазните отношения⁴¹. Всичко това предполага между границите на народността, в географски и етнически смисъл, и тези на националността да не се осъществява пълно покриване.

Многонационалното присъствие в градовете и разновременното утвърждаване на капиталистическите отношения са обективна предпоставка и за честото изпадане под чуждонационално влияние — така нареченото гърчезене, сърбеене. Особено силно и проявено сред повечето балкански нации — българи, сърби, румънци, албанци — е гърчезенето. Причините за това явление са не само икономически, но и политически, културни. Причина за популярността на това явление е наличието на независима гръцка държава от 1830 г. и във възможностите на Цариградската патриаршия.

Историческото развитие потвърди основателността на този извод. В края на XIX, началото на XX век много често националното самосъзнание се проявява под формата на религиозно отделяне от Патриаршията. След Берлинския конгрес (1878 г.) в Македония и Тракия привържениците на Екзархията — екзархистите, не са нищо друго освен българи, скъсали с господството на гръцката Патриаршия в Цариград. Независимо от характеристиката, която им дава гръцката пропаганда в началото на XX век, те са българи.

Така от решаващо значение за консолидацията на балканските нации се явява националното самоопределение. В много случаи то не винаги съответствува на народността, а в някои случаи и на националния произход. В историята на всяка балканска нация се срещат множество примери като този, за който разказва в спомените си българският дипломат Петър Нейков.

Средният син на д-р Георги Атанасович има за майка гъркиня. Баща му не е само с българско национално самосъзнание, но и със заслуги към българската национална кауза. Д-р Г. Атанасович е министър в първото българско правителство на Т. Бурмов след Освобождението. С такъв произход синът получава образованието си във Франция и остава да живее в Букурещ, като се самоопределя за румънец. Нещо повече — неговото самосъзнание е не само различно от националния му произход, но дори влиза в открит конфликт с него. Заявлението му, че "Да бях уверен, че има българска кръв в този пръст, ще го отрежа" е повече от категорично доказателство⁴².

Популярен е примерът с братята Фрашери. Двамата от тях са със заслуги към албанското възраждане и борбата за албанска независимост, а третият е признат за национален турски поет.

Синхронното проучване на балканските нации, съпоставката помежду им е безспорна необходимост. Така ще се изяснят сходните етапи на развитие в условията на чуждодържавна зависимост за нациите на Балканите, еднаквите последиствия от османското владичество. Общ за всички нации е етапът на самоутвърждаване и нацио-

нално консолидиране, на национално признание в рамките на Османската или Хабсбургската империя. През него се създава концепция за националния произход — етногенезис, която заляга в основата на просветата, културата и националното самосъзнание.

За различните нации този период приключва различно. Твърдението на Веселин Трайков, че през втората половина на XIX век завършва в общи линии изграждането на балканските нации, трябва да се разбира, че след Берлинския конгрес преобладаващият брой балкански нации са преминали в своя втори етап, а по-късно развилите се нации засвидетелствуват предстоящото си консолидиране⁴³.

Вторият етап е в границите на националните буржоазни държави. Последни в него навлизат албанската и турската нация. Господстващият в Османската империя до 1918 г. паносманизъм и практиката на панислямизма задържат, спъват националното формиране на нациите с доминиращо мюсюлманско вероизповедание.

Съвременното състояние на всички нации, населяващи бивши области на Османската империя, изяснява, че в сферата на съзнанието мюсюлмани и християни все още се диференцират независимо от общия народностен произход. Причините са преди всичко в наследените от Възраждането традиции за християнизация и така наречената етногенетическа теория. От друга страна, вътрешнополитическият курс на балканските правителства през втория етап на държавна самостоятелност не винаги се оказва правилен и далновиден, което, съчетано с водената пропаганда на национализъм от новосъздадените балкански държави — Турция и Албания, води до раздвояване на националното съзнание на мюсюлманско население.

Общата съпоставка на балканските нации ще сведе до минимум националния субективизъм, ще отхвърли допуснатите до сега пропуски и грешки както и в принципите, върху които се изграждат етногенетическите концепции, така и в изкривяванията на националното съзнание. По този път ще отпаднат и редица националистически претенции на някои нации за едни и същи територии на полуострова, мотивирани до сега с примери от историческото минало.

* * *

В изграждането на новите общественно-икономически взаимоотношения за по-голяма част от балканските територии в определен период участвуват представители на различни нации и народности. Тези условия при широкото приложение и владее на най-малко два, три езика от възрожденския съвременник определят за окончателен фактор при формирането на балканските нации — националното съзнание и националното самосъзнание. Познанията за историческото минало и общата съдба се оказват съществен фактор за изграждане на националното съзнание. Този процес протича в два качествени ета-

па с едновременна хронологичност. Първият е активизиране на народностното съзнание за общ произход, обща историческа съдба, на връзка с родния език и родната земя, сполучливо определен от В. Паскалева като етап на себеопознаване⁴⁴.

Вторият — същностният етап за националното самосъзнание — се състои във възникването на стройна концепция за генеалогия на нацията и оттам — определяне на географския ареал на нацията, формулиране на националните интереси. За всички балкански нации етногенетическите теории не се изграждат върху расовите данни, външните физически и типологични белези на съвременниците. Те възникват единствено въз основа на политическата история, често пъти несъобразени с външния физически и расов облик на нацията. Те се изграждат върху обективно съществуващи исторически моменти, специално подбрани за разрешаването на конкретни политически задачи.

За този етап Румяна Радкова отбелязва, че се обособява идеята за независима национално-държавна общност и се обединяват интересите и силите за националноосвободителната борба, без да уточни, че това става въз основа на оформилото се виждане за генеалогията на нацията⁴⁵. През втория качествен етап националното съзнание се изгражда върху етногенетическите теории с определена специфика за всяка нация, но и с общи закономерности. Етногенетическите теории служат да се определи началото на нациите и да се фиксира етнокултурната характеристика на всяка нация, с което се откриват различни перспективи за нейното приобщаване или отграничаване от съществуващите национално-културни типове.

В крайна сметка през Възраждането историческото минало и познанията по история се оказват, от една страна, средство за прерастване на народностното самосъзнание в национално, а от друга — конкретно характеризира отделните нации, допринася за националното и културно отграничаване на балканските нации и стеснява възможностите за външно въздействие върху техния културен облик.

За активизиране на етническото самосъзнание и прерастването му в национално самосъзнание решаващ фактор е историческото минало. Преди близо петдесет години първият български социолог Ив. Хаджийски, без да изчерпва значението на историческото минало в епохата на Възраждането, отбелязва: "За обособяването на едно население в нация не са достатъчни само връзките на езика, вярата и намирането под общ държавен суверенитет. Пълното обособяване на едно население в нация се постига чрез връзките на историята, изградена с масовото активно участие на народа, на повече или по-малко общи национални интереси в дадени географски и етнически граници"⁴⁶.

Ето защо възрожденската култура на Балканите е неразривно свързана с историческите съчинения и шедеврите за романтично-

патриотичното възвеличаване на историческото минало⁴⁷. За разлика от европейската култура, където тази линия успешно се конкурира от интереса към вътрешния свят на човека, към духовните му преоплъщания и стремежи, а съчиненията на Чосър и Бокачио бележат разлягане на средновековните традиции в литературата, балканското Възраждане се характеризира с ярко изявен историзъм. Интересът към историята и присъствието на историческата тема са толкова присъщи за възрожденската епоха тук, че се използва като критерий за определяне началото на възрожденската култура на Балканите⁴⁸.

Веднага трябва да се уточни, че само по себе си, без наличието на обществено-политическите предпоставки, интересът към историческото минало не поражда национално съзнание. В началото на XVIII век сред управляващите среди на Османската империя се заличава интересът към историческото минало, без да се достигне до формиране на турската национална общност. Културният подем през епохата наречената "епоха на лалето" (ляле деври) осъвременява и еволюционизира само османския елит около султана и Високата порта, без историческото самопознаване да достигне до широките мюсюлмански слоеве. Напомняйки епохата на просветения абсолютизъм, преобразуванията и културните промени в рамките на "ляле деври" не сягат господството на панислямската теория и не се свързват с появата на турско национално съзнание⁴⁹.

В специфичната за Балканите обстановка познанията по историята най-вече на героичното минало идва да формира активна жизнена позиция у младото поколение, открива примери за подражание, пренасяща се в средство за ентузиазиране и патриотичен подем. От друга страна, пропагандирането на миналото историческо величие цели спечелване на европейското обществено признание и уважение, за да се използва от тях при решаване на Източния въпрос — създаване на нови балкански държави с европейско съдействие.

През 1788 г. известният гръцки просветител Адамантиос Кораис може да бъде запленил от Париж поради факта, че античните му идеи са постигнали повече⁵⁰. Широката интернационална помощ, която гръцкото въстание от 1821 г. получава, се дължи и на възрожденското преклонение в Европа пред антична Елада и нейната култура⁵¹. Интерес представлява фактът, че постъпките на граф Игнатиев за учредяване на независима българска екзархия през 1870 г. са мотивирани с хилядогодишнината от създаването на българската държава⁵².

За да завладее масите, т. е. да достигне до съзнанието на отделен човек и да прерасне в национално чувство — патриотизъм или национализъм, идеята за интернационална подкрепа, историческото минало се използва от активно популяризиране, според възможностите на тогавашната култура и просвета. Само от 1824 г. до 1856 г. за българските училища се отпечатват четири учебника по българска исто-

рия⁵³, а през лятото на 1859 г. в Одеса Г. С. Раковски иска разрешение да издава два пъти месечно списанието "Български древности"⁵⁴. В него той предвижда публикуването на автентични исторически паметници и изследвания, набляга на съпоставката на българската митология, исторически песни, обичаи, обреди, с тези на другите народи.

Неуспял в Русия през 1860 г., Раковски частично реализира начинанието си с отпечатване на "Българска старина" в Белград⁵⁵. Стремежът да се проследи и проучи етногенезисът на българската нация съвпада с желанието да се разпространят познанията за българите — какъв е техният произход, какви са те понастоящем? За периода от 1833—1878 г. в сръбските типографии в Белград, Земун, Нови Сад, Панчево от отпечатаните 191 български книги 16 са с българска историческа тематика⁵⁶.

Връзката между историческата книжнина и формирането на българското национално съзнание е изследвана⁵⁷. За останалите балкански нации механизъмът на действие е сходен. Интерес представлява ролята за формиране на националното съзнание на историзма и историческата тема в изкуството на балканските народи. Много български художници мечтаят да нарисуват и рисуват българската история в картини⁵⁸. Най-силно в тази област се проявяват Станислав Доспевски (1823—1878) и Николай Павлович (1835—1894).

Николай Павлович е син на Христати Павлович — учителят, който въвежда за първи път българската история като учебен предмет в началото на третото десетилетие на XIX век в Свищов; син на автора, който преработва и издава "Славяноболгарская история" на Пасий под заглавие "Царственик". Николай Павлович продължава популяризирането на българската история с възможностите на изобразителното изкуство. Той илюстрира книгата на Г. С. Раковски "Няколко речи о Асеню первому великому царю Болгарскому и сину му Асеню второму", излязла през 1860 г. в Белград⁵⁹. Нарисуваните четири картини илюстрират мощта на българската средновековна държава: Пленяването на гръцкия император Теодор Комнин, Надписът на Иван Асен в Търново, Стари български пари, Срещата на княгиня Райна и братята ѝ Борис и Роман с руския княз в Преслав. На историческа тематика с висок патриотичен патос и национална гордост са и платната му: "Борис I наказва въстаналите боляри", "Хан Крум обсажда Цариград", "Цар Асен I" — 1860 г., "Хан Аспарух преминава р. Дунав" — 1867 г., "Покръстването на царския двор в Преслав 865"⁶⁰.

Станислав Доспевски възвеличава делата на българските владетели — Аспарух, Крум, Борис, Симеон, първоучителите Кирил и Методий. Той е награден с втора награда — сребърен медал през 1856 г. в Художествената академия в Петербург.⁶¹

За още по-прякото адресиране и непосредствено въздействие на произведенията с историческо съдържание върху съвременниците се използват посвещения. Христо Цокев (1847—1883) надписва на 16.1.1867 г. портрет на Иван Шишман с алегория за предстоящото освобождение на България и пряката приемственост на българската държавност от последния български цар⁶².

Както в литературата, така и в картините историческата истина върви заедно с измислицата, с романтичните отклонения и идеализации, но целта да се популяризира миналото изцяло се постига. Особено успешни резултати дава литографирането на историческите изображения, с което се осигурява многократно повторение на всяко произведение. Само в сръбските печатници от 1833 до 1878 г. сред всичките 19 литографии 10 са на конкретна историческа тема.

Историческата тема в изобразителното изкуство преминава на втори етап, когато сред изобразяваните персонажи се включва и осъзналият историческото си минало съвременник — национално активната личност. За отделните народи този етап е обусловен от етапа на национално самоосъзнаване, а в изкуството този процес се свързва с извеждане на миналото в настоящето. Той може да се разглежда и като развитие на историческата тема от миналото в настоящето. Много показателна в това отношение е връзката между Васил Априлов в Одеса и героя от гръцката националноосвободителна революция — българина Хаджи Христо в Атина, осъществена посредством д-р Иван Селимински.

През 1839 г. в Одеса В. Априлов издава първата българска литография — образа на цар Иван Шишман, а в началото на 1841 г. прави опит да подари един екземпляр от нея на Хаджи Христо с помощта на д-р Ив. Селимински. Целта на тази инициатива се формулира в писмените пожелания към Хаджи Христо — да се покаже по-добър пълководец за своето отечество и за своя народ, да изпълни своя патриотичен дълг към родината⁶³. Така миналото и неговото съвременно изобразяване трябва да служи за връзка със задачите, които има да решава нацията.

Новите персонажи в изкуството се вземат от политическия живот — движението за нова култура или българска църква, с отделни етапи в борбата за национална държава. Най-общо казано, обект на интерес са личности, свързани със съвременното отстояване на националните интереси. В Гърция Панайотис Зографос създава хроника в картини на гръцката освободителна борба. Върху 25 живописни платна той изобразява героите на националноосвободителното движение — Ригас Велестинлис (Фереос), Тодор Колокотронис, Георги Караисакис, патриарх Григорий V и други.

През 1838 г. Захари Зограф създава портрет на известния просветител, писател и педагог, на участника в българската църковна борба Неофит Рилски, а в църквата "Архангел Михаил" в Трявна,

Цаню. Симеонов изобразява в антитеза гръцкия свещеник и славянските просветители Кирил и Методий⁶⁴.

В Белград се отпечатва литография на Добри Чинтулов "Къде си вярна ти любов народна."⁶⁵ Станислав Доспевски оставя портретите на просветните дейци Стоян Захариев, Славчо Чомаков, Найдено Геров, Иван Денкооглу и други⁶⁶. Христо Цокев рисува незапазен портрет на Хр. Ботев⁶⁷. Николай Павлович рисува портрет на д-р Петър Берон⁶⁸.

Историзмът поставя началото на съхраняване и проучване на традициите, на демонстриране на съвременната култура, като своеобразно взаимодействие между традиционната народна култура и културата на новото време⁶⁹. На Балканите фолклористиката се радва на изключителна популярност и до създаване на националните държави⁷⁰. Сред 191 български книги, излезли в сръбските типографии до освобождението на България, една е с битоописателен характер⁷¹.

И в Албания, където културните и езикови различия са все още съществени, към 70-те години на XIX век вече се оформя култ към народното творчество с нагласата, че то е дело на единна общност. Първите сборници с албански фолклор излизат през 1871 г. в Триест — "Сборник за народни песни и сказания" на Зефа Юбани, а в 1878 г. в Александрия на Тими Митко — "Албанска пчела"⁷².

Придържане към народното творчество и бит се констатира и във формиране на възрожденското изобразително изкуство. От фолклорния примитив се развива съвременното изкуство и професионалното творчество, а първите му стъпки са съвместно с колорита на народния бит, с фолклорната естетика. Картата, приложена към съчинението на Ригас Велестинлист "Странствуванията на младия Анахарзис" (1797 г.), е изпълнена в маниера на рисунките по жилищните домове в северна Гърция⁷³.

Популярният за Възраждането наивно-познавателен портрет съчетава в себе си индивидуалния образ на човека с фолклорния бит на съвременника. Двадесет и петте героя на гръцкото националноосвободително движение, изобразени от Панайотис Зографос около 1836 г., са облечени в народни носии. Първият гръцки крал Отон I (1832—1867) се обличал в гръцка национална носия, за да бъде изобразяван в нея; посещавал гръцките църкви — независимо от баварския си произход⁷⁴.

Васил Попович (1832—?) рисува с подробности националните носии на жътварките в картината си "Жътва", а ученикът на Станислав Доспевски — Георги Данчев, участва по предложение на Найдено Геров през април 1867 г. в Московската етнографска изложба с 19 рисунки на селяни с народни носии от различните български области⁷⁵. Още в края на петдесетте години на XIX век картини с бито-

описателен характер създава и Николай Павлович — "Гроздобер" — 1856 г., "Каруца" и други⁷⁶.

Така общото в историческата съдба, общите традиции в областта на културата посредством историческите съчинения и формиращата се нова култура съдействуват за преодоляване на груповото и етническо самосъзнание и заменянето му с общонационално съзнание. Този процес за по-голяма част от покорените нации е необезпокояван от национализма на угнетяваща нация при твърде късното консолидиране на турската нация. От значение в този процес остава национализмът на покорените народи.

* * *

Националното самосъзнание притежава по-голяма вътрешна сплотеност между силите на сцепление, съответстващи на народното съзнание, благодарение на теорията за произхода на нацията — етногенетическата теория. Резултат на силно изявения историзъм, базирана върху откритията и достиженията на историческата наука, етногенетическата теория за всяка балканска нация притежава обективна достоверност⁷⁷.

От друга страна, тези теории поради ролята, която имат за националното самоопределение, идват, за да изразят нарасналото самочувствие на буржоазната класа в епохата на естествения ѝ възход, за да послужат за възвеличаване и отграничаване на отделните буржоазни нации⁷⁸. Така етногенетическите теории стават носители на субективизъм и историческа необективност при поставянето на акцентите, при селективността на фактологическия подбор.

Етногенетическите теории залягат в ежедневно съзнание на хората, без да се покриват с обективния исторически процес. Те не използват антропологията, независимо че възрожденецът има представа от тази наука⁷⁹. В етногенетическите теории се елиминират отделни факти, процеси, които не са в съответствие с политическите цели на епохата. Например повечето от съвременниците през XIX век са убедени, че мюсюлманското население на полуострова в мнозинството си произлиза от завареното от турците балканско население⁸⁰. Д-р Иван Селимински, Павел Каролиди и други са свидетели на продължаващия процес на помюсюлманчване. Въпреки това мюсюлманите по обективни и субективни причини остават извън агитационно-пропагандната работа на културно-политическите институции и дейности. Значителен принос за това има националната историография с присъщите ѝ историзъм, християнизъм, а в отделни случаи и латинизъм.

Стремещът на буржоазната класа от покореното население е да утвърди своята етническа и оригинална автентичност⁸². Политическата обстановка на Балканите с конкретната националноосвободител-

на цел налагат следните закономерности на проявена необективност при отразяване на историческия процес:

1. В процеса на обитаване на Балканите етногенетическото формиране на всяка нация се свързва с един или два етнически компонента, които се приемат за доминиращи и определящи през следващите исторически периоди. Началото на този процес се поставя в такъв промеждутък от време, който е известен с безспорния възход и величие на съответния етнос, за да благоприятствува разпадането на родолюбиви и патриотични чувства.

2. Акцентираният за началото на нацията момент като правило трябва да е дистанциран от етногенетическото начало на другите нации. Най-често разграничаването е хронологично, като корените на отделните нации се свързват с различни епохи, отделни фази на античността и средновековието. Така за някои нации началото се поставя през робовладелческото общество, а за други — народностното обединение, от което по-късно се формира нацията, се осъществява през феодализма.

3. Етническата и културна връзка между голяма част от мюсюлманите и автохтонното балканско население остава извън етногенетическите теории на балканското население.

Етногенезисът на гръцката нация през епохата на Възраждането се свързва с античността — с древните елини. От тези позиции първите представители на гръцкото Просвещение и най-вече Адамантиос Кораис критикуват в духа на Монтеско византийския период на своята история⁸². Антифеодалните и демократически традиции на западноевропейското просвещение намират популярност и сред гръцките просветители.

Постепенно, особено в етапа на държавност, гръцката нация започва да се свързва и със средновековната византийска история⁸³. Така границите на византийската империя могат да служат и като обосновка за граници на гръцката нация. В края на XIX век вече се реабилитира не само Византийската империя, но и Патриаршията, охарактеризирани като демократични и прогресивни⁸⁴.

Българското и сръбското самочувствие, напротив, се подхранват от средновековната история, но от различни по последователност периоди. Извеждането на етногенетическите им теории от средновековието изяснява факта защо в българската и сръбската възрожденска книжнина няма отрицателното отношение към този период. Славянската основа е обща за двете нации, като за българската нация не се изключва напълно и ролята на прабългарите⁸⁵.

Българската етногенетическа концепция пропуска тракийския елемент, който, свързан с елинистическата епоха, може да доведе до нежелан контакт с гръцкия етногенезис. Теорията за етническото родство между прабългари и турци, появили се през средата на девет-

надесети век се изоставя, защото влиза в разрез с политическите цели на българската нация⁸⁶.

В средновековието българската и румънската история са трудно разграничими и наличието на румънската нация се извлича от античността — от романизованите даки⁸⁷. Така се създават парадокси между историческите факти и националното самосъзнание на отделните нации. Румънците се считат за наследници на даките и Римската империя. Българите, макар по-късно да приемат постепенно античния компонент, не получават самочувствието на римски приемници до ден днешен.

Трудно се определя етногенезисът на албанската нация. Религиозното различие между католици, мюсюлмани и православни забавя националната консолидация. Арбарешката култура (католическа), културата бейтеджи (мюсюлманска) и тази с център Воскопоя (Мосхополис) — православна, не могат да се превърнат в обединително звено, защото сами не са самостоятелни, носят заплаха от изпадане под чуждо влияние⁸⁸. Отсъствието на единно виждане за произхода на нацията става причина за отпадане на ранните проекти за азбука въз основа на латинската, гръцката или арабската. Общото звено в исторически план се оказва Георги Кастриоти-Скендербек, който с последователното си преминаване от християнство в мюсюлманство и съпротивата си в периода на конфликта между католическа Европа и Османската империя е общ идеал за всички албанци.

От края на XIX век при преодоляване на настроенята за дуализъм с Османската империя споменът за Скендербек остава само като символ за общността на различните по вероизповедание албанци, без да свърже албанския етногенезис със Средновековието⁸⁹. Силното славянско присъствие в албанския регион и доминирането на българската, византийската и сръбската държавност през средновековието не могат да извисят албанското самочувствие през този етап⁹⁰. За да преодолее османското, италианското и гръцкото влияние, за да се изравни с българи, сърби и гърци, етническите корени на албанската нация се извличат от античното население — илири. Едва на този етап и от тази гледна точка в Албания се възприема азбука, изградена въз основа на латинската.

Така се достига до друг парадокс. Хърватското национално движение свързва етническите си корени със славяните. През целия XIX век то се изявява под общото наименование "илиризъм", без да има връзка с формирането на албанската нация нито практически, нито теоретически, още по-малко географски⁹¹.

До края на 60-те години на XIX век опитите за реформи и просветителство на "новите османи" не формират турско национално съзнание. Господстващата доктрина на паносманизъм за "равенство" и "единство" на всички народи в многонационалната Османска империя съхранява турско господство за покорените балкански народи⁹². В съчетание с панислямизма затруднява обособяването на самата турска нация от останалите мюсюлмани. Младотурците също

възприемат паносманизма въпреки борбата си против режима на Абдул Хамид-Зулюма. Така на границата между двете столетия все още турското национално съзнание не е напълно изявено, не е напълно отграничено от мюсюлманското вероизповедание.

По същото време популяризирането на историята на Османската империя се свързва с имената на Ахмед Саиб, издал няколко исторически съчинения, Абдул Джевдет с неговата "Библиотека ичтихад" (стремеж), която издава в Кайро, с поредица от книги по история на мюсюлманските държави, Мизанджи Мурад с вестника си "Мизан" и други⁹³. Тези съчинения са в резултат на интереса към причините за упадъка на империята, носят идеи и предложения за различни преустройства, но не могат да разграничат мюсюлманите по националност, а в някои случаи и от останалите османски поданици. Дори в навечерието на Балканските войни паносманизмът не се изоставя официално, въпреки новите тенденции сред младотурците в лицето на Лютфи и принц Мехмед Сабахеддин⁹⁴.

Окончателното скъсване с паносманизма осъществява кемалисткото движение, което характеризира кемалистите като националисти. Осъществено след Първата световна война идейно развитие извежда етногенезиса на турската нация от създаването на Османската империя и в желанието да се диференцира от останалите мюсюлмански култури — персийска, арабска, изоставя ползуването на арабската азбука.

Определянето на етногенезиса на отделните нации е началото на процеса за проявяване на националното съзнание и самосъзнание. Оформеното национално съзнание се демонстрира чрез връзката между процесите в историята и явленията на съвременността в теорията за етногенезиса на отделните нации.

Във възрожденска Гърция приобщаването на усвоената антична култура към живата съвременна култура протича преди създаването на новогръцката държава⁹⁵. На популярност се радва "споменът", че Р. Велестинлис и Т. Колокотронис са носили антични елементи в облеклото си, а масовото преименуване с древногръцки имена започва от второто десетилетие на XIX век⁹⁶.

Въпреки противодействието на Цариградската патриаршия срещу процеса на континуитет между езическата древност и съвременността, въпреки атаките срещу възраждането на идеите на древногръцките мислители този процес е необратим⁹⁷. Като елемент на приобщаване с античността е и въвеждането на древногръцкия език за литературен — един анахронизъм, просъществувал до средата на XX век.

В Долнодунавските княжества до средата на XIX век по традиция се ползува старобългарски шрифт. Самоосъзнаването на нацията протича с чистка на славянските елементи в езика и заменянето му с елементи от романските езици, с въвеждане на латинската азбука. Първоначалният пиетет към даките, като че ли постепенно се измества в полза на римляните и втората половина на XIX век не

случайно е определена като вълна на латинизация⁹⁸. Ако в началото на XIX век А. Лауриан и Николае Бълческу издават "Историческо описание за Дакия", а през 40-те години Адам Чарторийски в унисон с националните румънски възжеления изработва план за създаване на обединена държава Дакия, то в края на XIX век вече формираната независима държава се наименува Румъния. Предпочита се производното на Рома (Рим), а наименованието влах се измества от официалния термин румънец.

За сърби и българи процесът на национално самоосъзнаване протича в приобщаване към славянството и засилено търсене на руско⁹⁹. Руското влияние обикновено се обяснява предимно с руската политика по Източния въпрос и заслугите на православна Русия за запазване на християнските народи под османска власт, при което балканските народи се принизяват като субект в този процес, омазовава се техният афинитет към руската култура¹⁰⁰. Наличието на желанието за съзнателно приобщаване към славянското историческо наследство се подкрепя от факта, че в българо-руския книжовен обмен по това време литературата с историческа тематика по брой е на второ място¹⁰¹.

В художественото творчество се разработват сюжети за общи исторически борби дори с цената на историческата правда. В историческата наука ревностно се отстоява и доминира тезата за славянския произход на българите. В българската литература и изкуство навлиза темата за легендарната Райна княгиня, освободена от русия княз Светослав. В Сърбия народният език се налага за книжовен два след като се изживява периодът на руско-славянския и славяно-ръбския език от втората половина на XIX век¹⁰².

В етногенетическата концепция на черногорците също заляга родството с Русия. Те спокойно твърдят, че "ние с Русия сме над 160 милиона народ" и приемат да се подчинят на Шчепан Мали (1767—1773) — един самозванец от руски произход, само защото се е представил за руския цар Петър III. Така в етногенетическата концепция на черногорците идеята за родство с Русия и славянството се налага над връзката с италианци и австрийци¹⁰³.

Процесът на национално самосъзнание влияе върху икономическите, политическите и културни взаимодействия. Обикновено се констатира засиленото европейско културно-политическо присъствие¹⁰⁴. Дори се подчертава двустранният характер на това взаимодействие, но не се отчитат и изясняват позициите за селективното отношение на балканските нации към чуждото влияние. В действителност балканските нации също проявяват избирателност при възприемане на външното влияние въз основа на своите етногенетически концепции.

Най-общоевропейско по форма и най-силно застъпено е чуждото влияние в Гърция. Господстващата тук идея, че се възвръща бащиното наследство от древността¹⁰⁵, запазено и развито от поставените при по-добри условия европейски народи, не поставя големи

ограничения¹⁰⁵. За останалите балкански народи диапазонът на афинитета се стеснява, като се свежда до въздействието на нации, държави, култури, свързани с историческите корени и етногенезиса на нацията. Постановката за националния етногенезис влияе и в движението за чистота на езика, културата, обичаите.

Фиксирането на етногенетическия произход в различни исторически епохи и променливата съдба на Балканския регион в ново и най-ново време определено възпрепятствуват разграничаването на националните интереси на отделните балкански народи. Взаимозключващите се национални програми могат да получат различна по хронология, но исторически вярна обосновка за отделните нации. Така съперничеството между балканските буржоазии при изграждането на етногенетическите теории впоследствие води към убеждения, настроения и възгледи, които с успех се използват за противопоставяне на идеите за разбирателство между балканските буржоазии държави.

* * *

В етапа на държавност етногенетическите теории за произхода на балканските нации изживяват първоначалния схематизъм и шаблон, като непрекъснато се обогатяват, доусъвършенствуват. Налице — поне в историческата наука — е пълно покриване на народността и нацията. Така като елемент в бъдещата турска националност се признават заслугите на хетите. Тракийският компонент се приема за равноправен при изграждането на българската народност. Обръща се внимание на националното консолидиране на различното по вероизповедание население.

Въпреки това в националното съзнание на съвременника последствията от етногенетическите теории през Възраждането не са заличени. За преодоляване на различията между националното съзнание и реалния ход на историческото развитие необходимо е на съвременния етап популяризиране на изследванията в историята, историята на литературата и културата, историографията, чрез печата и възможностите на различните видове изкуства. Необходими са и общи съпоставителни изследвания за проучване на балканските нации.

Историзмът на възрожденската епоха създава предпоставки за дистанциране на население от една националност, но с различно вероизповедание, изгражда погрешното убеждение за по-млади и по-древни нации на Балканите, служи за мотивация на не винаги основателни териториални претенции. Изживяването му ще доведе както до благоприятни тенденции за национално единство, така и за междунационалните взаимоотношения на Балканите. Тази задача вече излиза от възможностите само на историческата наука и образование.

Б Е Л Е Ж К И

- ¹ Бицилли, П. Шо е нация? — Родина, 1939, № 1, 150—164; Гандев, Хр. Националната идея в българската историопис. — Родина, 1940, № 2, 139—163.
- ² Благоев, Н. Причини за покорение на българите от византийци и турци (лекция, изнесена на 5.V.1916 г.) — ГСУ, ЮФ, XII, С., 1921, 3—4; Страшимиров, А. Книга за българите. С., 1918, 56, 61, 112 и други.
- ³ Подр. вж. Христов, Хр. Проблеми, постижения и задачи на изследванията за българската нация през Възраждането — В: Българската нация през Възраждането, С., 1980, 5—22.
- ⁴ Дойнов, С. Руско-турските войни през XVIII—XIX век и формирането на българската нация. — Военноисторически сборник, 1983, № 2, с. 99.
- ⁵ Раушенбах, Б. В. Покръстването на Киевска Русия. Раждането на една нация. — Куриер, 1988, № 7, 4—8.
- ⁶ Балабанов, А. Национализъм и култура. — Отец Паисий, 1931, № 11—12, 151—153; Михалчев, Д. Александър Балабанов за национализма. — В: Александър Балабанов. Из един живот. С., 1934, 530—531.
- ⁷ Срвн. Мутафчиев, П. Книга за българите. С., 1987, II изд., 149—150; Паскалева, В. За началния етап в образуването на българската нация. — Исторически преглед, 1962, № 6, 50—51; Конева, И. Българското възраждане и Просвещението. (История, историческо съзнание, взаимодействия). С., 1983, 25—26.
- ⁸ Христов, Хр., Цит. съч., 16—17; Радкова, Р. Националното самосъзнание на българите през XVIII и началото на XIX век. — В: Българската нация през Възраждането. С., 1980, 186—188 и други; Паскалева, В. Цит. съч., 50—51; Същият, За някои особености и фактори в образуването на българската нация през първата половина на XIX век. — Известия на института за история, 1966, № 16—17, 423—452.
- ⁹ Дойнов, С. Цит. съч., 117—119, 120.
- ¹⁰ Гандев, Хр. От народност към нация. С., 1988; Формиране и етнически граници на българската нация през Възраждането. — Военноисторически сборник, 1981, № 4, 107—124; Етнографски закономерности в образуването на българската нация — В: Проблеми на българското възраждане. С., 1976, 635—698; За закономерности в отношенията между българския и гръцкия народ през Възраждането — Пак там, 699—719; Условия за образуване на българската народност — В: Етногенезис и културно наследство на българския народ. С., 1971, 63—67; Проблемът за формиране на българската нация в нашата историогеография. С., 1973, 290—296; Gандев, Н. г. Etnografische Forschungsaspekte in der Ethnogenese des bulgarischen volkes. — Ethnologia slavica, No 3 (1971), Bratislava, 1972, p. 59—67.
- ¹¹ Димитров, С. Формиране на българската нация. С., 1980; Паносман и змът в идеологията и политиката на османската държава. — XIII конгрес на БКП и атеистичното възпитание, С., 1988, 44—54; Фетви за изкореняване на българската християнска мирогледна система сред помохамеданчените българи. — Векове, 1987, № 2, 27—39; Някои проблеми на етническите и ислямизационно-асимилационните процеси в българските земи през XV—XVII век. — В: Проблеми на развитието на българската народност и нация. С., 1988, 33—56; Издемографската история на Добруджа през XV—XVII век. — Известия на българско историческо дружество. 1983, № 35, 57—58; За юрушката организация и нейната роля в етноасимилационния процес, — Векове. 1982, № 1—2, 37—42; Dimitrov, S. t. g. Formation de la nation bourgeoise bulgare. Etudes balkanique, 1981 № 2, p. 32.
- ¹² Велков, А., Е. Радусев, Османски архивни държавни документи за ислямизационните процеси на Балканите XIV—XIX век. — В: Проблеми на развитието на българската народност и нация..., 57—73; Андреев, Й., И. Лазаров, М. Иванова, Асимиляторската политика на османските завоеватели във великотърновския край. С., 1987; Янков, Г. Формирането и развитието на българската

нация и възродителния процес. — В: Проблеми на развитието на българската народност и нация..., 7—32; Някои особености в консолидацията на българската нация. — Българска етнография, 1986, № 4, 14—16; Съвременни консолидационни процеси в българската социалистическа нация. — За по-нататъшно издигане социалистическото национално съзнание на българския народ. С., 1986, 17—19.

¹³ Петров, П. Съдбоисни векове за българската народност. С., 1975, 62—81; Последните насилието. Т. 1, С., 1987, 27—126, 212—282, 293—391; Разпространение на исляма на българските земи. — XIII конгрес на БКП и атеистичното възпитание..., 35—43.

¹⁴ Христов, Хр. Цит. съч., 5—22.

¹⁵ Дойнов, С. Цит. съч., с. 117; Трайков, В. Участието на българите в националноосвободителните борби на другите балкански народи — фактор за укрепване на националното съзнание на българския народ. — В: Българската нация през Възраждането..., 338—361.

¹⁶ Гандев, Хр., Буржоазната нация и особеностите в нейното развитие. — В: Българската нация през Възраждането..., 23—43; Паскалева, В., За понятието "нация" и образуването на българската нация..., 44—110; Христов, Хр. Цит. съч., с. 15.

¹⁷ Трайков, В. Балкански аспекти на българското възраждане, отразени в нашата историография. — В: Проблеми на българската историография..., 367—381; Паскалева, В. За някои особености и фактори в образуването на българската нация през първата половина на XIX век..., с. 451.

¹⁸ Ще дадем пример само с Югославия: Bogdanov, V. Zaccéi nespোরазuma između Hrvata i Srba. — Ziva prošlost, Zagreb, 1957; Osnovne linije u nacionalnom razvoju južnoslavenskih naroda — Likovi i pokreti, Zagreb, 1957; Gross, M. O nekim aspektima razvoja nacionalne ideje za vrijeme narod pod preporoda u Dalmaciji. — Historijski pregled, 1963, № 1; Đurđević, B. Osnovna istorisko-etnička pitanja i razvitku južnoslavenskih naroda do obrazovanja nacija. — Pregled, 1960, № 7—8; Šidak, J. Prilog razvoju jugoslavenske ideje do 1914. — Naše teme, 1965, № 8—9; Jugoslavenska ideja i hrvatskoj politici do prvog svetskog rata. — Encyklopedija moderna, 1967, № 3—4; Rahimi, Š. Verska podliženost i razvoj nacionalne svesti kod albanaca u drugoj polovini XIX veka. — Jugoslavenski istorijski casopis. Organ Saveza družestva istoričara Jugoslaviji 1—2. Beograd, 1978, 1—4, 298—310.

¹⁹ Каролиди, П. История на деветнадесетия век. Т. 2, (1821) 1830—1856. С., 1896, 154—155.

²⁰ Vasalopoulos, A. E. Origins of the Greek nation. The Byzantine period 1204—1461. New Brunswick, N.Y. 1970.

²¹ Κυρρης, Κ. Τουρκια και Βαλκανια. Βιβλιοπωλειο της Εστιας. 1986, σ. 11, 17—21.

²² Стойческу, Н. От сознания одного народа — к национальному сознанию. — Румыния. Страници истории, Бухарест, 1986, № 2—3, 64, 66—67. Авторът е специалист по средновековна румънска история, която обнародва монография за приемствеността в румънската история през 1982.

²³ В европейские державы и Греция в эпоху мировой войны по секретным материалам Министерства иностранных дел с приложением копий дипломатических документов. [Под ред. Е. А. Адамова.] М., 1922, с. 67.

²⁴ Когъличану, М. Полных сочинениях. Бухарест, 1946, с. 646.

²⁵ Каролиди, П. Цит. съч., т. 2, с. 148.

²⁶ Стойческу, Н. Цит. съч., с. 77.

²⁷ Каролиди, П. Цит. съч., т. 2, с. 150—151; Стойческу, Н. Цит. съч., с. 64; Попов, М. Расовата биология на българския народ и нейното отражение в историческото му развитие. — Родина, 1939, № 3, С. 24.

²⁸ Чуркина, И. О некоторых особенностях формирования словенских наций. — Советское славяноведение, 1968, № 2, 13—24; Бейлис, А. С. Начальный этап формирования болгарской нации и национального самосознания в освещении болгарской марксистской историографии. — У истоков формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. М., 1987, 200—218; Бершадская, М. Л. Ста-

новление хорватского национального самосознание в творчестве хорватских просветителей XVIII — начало XIX в. — Пак там, 145—162; Пу т и л о в, В. Н. Героических эпос как компонент черногорского самосознания. — Пак там, 95—101; Ф р е й д з о н, В. И. Некоторые аспекты перехода от феодальной народности к нации в Юго-Восточной и Центральной Европе. — Пак там, 17—27; Л е ш и л о в с к а я, И. Условия и основные черты национального развития хорватов в первой половине XIX в. — Советское славяноведение (Минск), 1969, 517—524.

²⁹ М и л л е р, И. С. Формирование нацией. Место проблемы в совокупности процессов перехода от феодализма к капитализму в странах Центральной Европе. — Советское славяноведение, 1975, № 6, 93—98.

³⁰ Произнесен на симпозиума "Генезис на капитализма, националноосвободителните движения и формиране на националните култури" през 1972 г. в Москва, той се обнародва по-късно. М и л л е р, И. С. Развитие народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху перехода от феодализма к капитализму как проблема комплексного сравнительно-исторического изучения. — Советское славяноведение, 1972, № 4, 31—42.

³¹ Г у р к о-К р я ж и н, В. А. История революции в Турции, М., 1923; П а в л о в и ч, М., Г у р к о-К р я ж и н, В. Турция в борьбе за независимость. М., 1925; А с т а х о в, Г. От султаната към демократической Турции. Очерки из истории кемализма. М.-Л., 1926. Вж. рецензия в — Жизнь национальностей, 1924, № 1; Новый Восток, 1924, № 5; Революционный Восток, 1928, № 4—5.

³² Б е р н ш т а м, А. Н. Происхождение турок. К постановке проблемы. — Проблемы истории докапиталистических обществ, 1935, № 5—6, 43—54; П е т р о с я н, Ю. Новые османы и борьба за конституцию 1876 г. в Турции. М., 1958; Е р е м е е в, Д. Особенности образования турецкой нации. — Советская этнография, 1969, № 5; От тюрков к турком. — Азия и Африка сегодня, 1969, № 6; Этногенез турок (Происхождение и основные этапы этнической истории), М., 1971 и др..

³³ M e i e r, V. Albanien — die späte Nation. — Schweizer Monatshefte (Zurich), 1983, № 3, 193—199; H i t c h i n s, K. Studies on Romanian National Consciousness. New York, 1983; P o u t a l, R. Die slaven von völkern zu Nation. München, 1971.

³⁴ В u k o w s k i, J. V. The Catholic Church and Croatian National Identity: From the Counter-Reformation to the Early Nineteenth Century. — East European Quarterly. University of Colorado, 1979, n. 3, 327—338; D ž a j a, S. M. Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegovina Voremanzipatorische Phase 1463—1804, München, Oldenbourg, 1984; K a s e r, K. Orthodoxe Konfession und serbische nation in Bosnien und Herzegovina im Übergang von der türkischen österreichisch-ungarischen Herrschaft-Südost deutsches Archiv, München, 1983—1984, 26—27, 114—123.

³⁵ C a s t e l a n, G. Facteur religieux et identité nationale dans les Balkans aux XIX—XXe siècles. — Revue Historique, Publ. concours C.N.R. IV sect., Paris, 1984, 135—151.

³⁶ К а м м е н, М. People of Paradox. An Inquiry Concerning the Origins of American Civilization. New York — Toronto, 1980; G a r r a t y, J. A., A Short History of the American Nation, se second edition, Columbia University, New York, Hagerstown, San Francisco, London, 1977.

³⁷ A n Outline of American History, US Information Agency, USA.

³⁸ П е т р и ш о р, В., Н. Р а у ш, Политическое объединение — 16000 года — символ единства нации. — Румыния. Страницы истории (Букурещ), 1986, № 2—3, 39—63; Ш е р б а н, К. Идея политического единство в румынском сознании в средние века. — Румыния. Страницы истории. 1986, № 1, 114—123; Й о р г а, Н. История Михая Храброго. Т. 2, Букурещ, 1968, с. 293. В. Петришор и Н. Рауш са видели специалности по румынска история от края на XIX век — Обединението на Румыния и обявяването на нейната независимост.

³⁹ Г е н ч е в, Н. Българско възраждане. С., 1981, с. 18.

⁴⁰ К а т т е н, М. Op. cit., p. 136—138.

⁴¹ Т о д о р о в, Н. Балканският град. С., 1972, с. 337, 339 и други.

⁴² Н е й к о в, П. Завчера и вчера. С., 1981, с. 34.

- ⁴³ Трајков, В. Идеологически течения и програми в националноосвободителните движения на Балканите до 1878 година. С., 1878, с. 9.
- ⁴⁴ Паскалева, В. За понятието "нация" и образуването на българската нация..., с. 66.
- ⁴⁵ Радкова, Р. Националното самосъзнание на българите през XVIII и началото на XIX век..., с. 179.
- ⁴⁶ Хаджийски, И. Оптимистична теория за българския народ. С., 1974, с. 88.
- ⁴⁷ Подр. вж. Тодорова, М. Подбрани извори за историята на балканските народи XV – XIX век. С., 1977, 217–220, 232; Димарас, К. История на новогръцката литература. С., 1981, с. 183; Петросян, Ю. Турецка публицистика епохи реформ в Османской империи (конец XVIII – начало XX века). М., 1985, с. 87; Рафков, А. Очерки истории книгопечатания в Турции. Ленинград, 1973, с. 169; Деретич, Ј., Доситеј и негово доба. Београд, 1969, 19 и други; Конев, И. Българското възраждане и Просвещението..., 64, 188–213.
- ⁴⁸ Конев, И. Историческая мысль балканских народов в XVIII в. и формирование их национальных литератур. – Балканские исследования № 6; Култур на народовете Балкан в новое время. М., 1980, с. 24; Димарас, К., цит. съч., 199–200.
- ⁴⁹ Желтяков, А. К вопросу об истоках просветительства в Османской империи. Формирование и развитие светских тенденций в культуре XVII – середине XIX века. – Балканские исследования № 6..., 59–60, 63; Рафков, А., Цит. съч., 81–81; Стойнова, М. Тенденции в културното и идейното развитие в османското общество през двадесетте години на XVIII век (1718–1730). Из историята на балканското възраждане. *Studia Balcanica*, 1977, № 13, 85–86; Gibb, H., H. Bowen, *Islamic society and the West. A Study of Impact of Western civilization on Moslem Culture in the Near East*. London, 1957, 153–154.
- ⁵⁰ Тодорова, М. Цит. съч., с. 228.
- ⁵¹ Ирмшир, Й. Германският филелинизъм по време на гръцкото въстание. – В: Сто и петдесет години от гръцкото въстание 1821–1828. С., 1973, с. 43; Бешевлиев, В., Д-р Никола Сава Пиколо и гръцкото освободително движение. – Пак там, 86–87.
- ⁵² Документи по българската история. Т. 1. Архив на Найден Геров 1857–1876. С., 1931, док. № 470, с. 53.
- ⁵³ Радкова, Р., Българското образование през XVIII и първата половина на XIX век. – В: Изследвания по българска история. Т. 6; Проблеми на българското възраждане. С., 1981, с. 283.
- ⁵⁴ Русия и българското националноосвободително движение 1856–1876. Т. 1, ч. 1, С., 1987, 295, 328.
- ⁵⁵ Јгъјатовић, Ђ., Културна сарадња Срба и Бугара у XIX веку. Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама (1833–1878). Београд, Просвета, 1980, с. 181.
- ⁵⁶ Пак там, с. 183–177.
- ⁵⁷ Радева, М. Учебниците по българска история 1879–1900 и възникване на национални чувства и национално съзнание. – ГСУ, ИФ, т. 75, С., 1986; Цанев, Д. Прояви на националното чувство и съзнание през първата половина на XIX век. – Българската нация през Възраждането..., 239–263; Основи и направления в българската историография през първата половина на XIX век. – Известия на българското историческо дружество. Т. 24, С., 1974, с. 92 и сл.; Радонов, З. Интересът към българските старини през Възраждането и създаването на първите музейни сбирки. – Известия на българско историческо дружество (ИБИД). Т. 28, С., 1972, с. 67 и сл.
- ⁵⁸ Доспевски, Н. Из близкото минало. С., 1927, с. 20 – писмо на Ст. Доспевски до Н. Геров от 1858 г.; Львова, Е. Искусство Болгарии. М., 1971, с. 89; Българското възрожденско изкуство. С., 1978, 219–234.
- ⁵⁹ Јгъјатовић, Ђ., Цит. съч., с. 124.
- ⁶⁰ Dinova, V., *Nikolai Pavlovitsch*. S., 1966, 19, 21, 31–32.

- ⁶¹ Русия и българското националноосвободително движение 1856–1876..., с. 64.
- ⁶² Мавродинов, Н. Връзката между българското и руското изкуство. С., 1957, 99, 102.
- ⁶³ Селимински, Д-р И. Избрани съчинения. С., 1979, 360–361, 373–374.
- ⁶⁴ Львова, Е. Искусство Болгарии..., с. 59.
- ⁶⁵ Јгнјатовић, Ђ. Цит. съч., с. 178.
- ⁶⁶ Львова, Е. Българското възрожденско изкуство..., с. 219–234; Ivanov, V., Stanislav Dospevski. S., 1966, p. 21.
- ⁶⁷ Львова, Е. Българското възрожденско изкуство..., с. 268.
- ⁶⁸ Дипова, V., Op. cit., p. 31.
- ⁶⁹ Подр. вж. Генчев, С. Народна култура и етнография. С., 1984, 188, 190–191, 193; Полевој, В. О некоторых вопросах развития национального искусства нового времени в странах балканского региона. — Балканские исследования. вып. 6. Культура народов Балкан в новое время. М., 1980, 7–21.
- ⁷⁰ Генчев, С. Цит. съч., с. 196; Лешиловска, И. Роль народных масс в формировании наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. — Bulgarian historical review. 1985, № 2, 35–37.
- ⁷¹ Јгнјатовић, Ђ. Цит. съч., с. 170.
- ⁷² Серкова, Т. О некоторых аспектах развития албанской культуры. — Балканские исследования в № 6..., с. 89.
- ⁷³ Полевој, В. Романтизм и фольклор, исторические паралели в искусстве Латинской Америки и Средиземноморья первой половины XIX века. — Советское искусствознание' 73. М., 1973, 189–190.
- ⁷⁴ Селимински, Д-р И. Цит. съч., 355–356.
- ⁷⁵ Подр. Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 97, 99; Львова, Е. О некоторых общих чертах болгарского, румынского и сербского изобразительного искусства конце XVIII — середине XIX века. — Балканские исследования. Проблемы истории и культуры. М., 1976, с. 311; Българското възрожденско изкуство..., с. 273.
- ⁷⁶ Дипова, V. Op. cit., 27, 30.
- ⁷⁷ За етногенезис и етническа история вж. подр. Генчев, С. т., цит. съч., с. 152.
- ⁷⁸ Степаниян, Э. Классовое и национальное сознание. М., 1978, с. 9.
- ⁷⁹ През 1856 г. в държавната печатница в Белград излиза книгата "Кратка антропология... Превел и нарядил П. Стоянов, а напечатана от Д. Ангелиев".
- ⁸⁰ Каролиди, П. Цит. съч., т. II, с. 148; Селимински, Д-р И. Цит. съч., 162–163.
- ⁸¹ Конев, И. Българското възраждане и Просвещението..., 91–111.
- ⁸² Данова, Н. Към въпроса за ролята на гръцкото Просвещение в процеса на формиране на българската възрожденска идеология. Адамантис Коранс и българите. — Из културното развитие на балканските народи. — Studia balcanica, 1985, № 18, 66–67; Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век. С., 1980, с. 42.
- ⁸³ Данова, Н. Националният въпрос в гръцките политически програми..., 11–12., Основни идейни течения в гръцкото общество до формирането на държавната националноосвободителна идеология — Studia balcanica 1977, № 13, с. 47.
- ⁸⁴ Димарас, К. Цит. съч., с. 187.
- ⁸⁵ Каролиди, П. Цит. съч., т. 2, 92–93, 44–49, 50–51. Опитите на Геза Ферер и Андрей Протич да издигнат ролята и заслугите на прабългарите не могат да изместят в етногенетическата теория славянския приоритет. По въпроса вж. Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971, 226–347; Ваклинов, С. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 62 и сл.
- ⁸⁶ Димитров, С. Паносманизмът в идеологията и политиката на Османската империя..., 52–53.
- ⁸⁷ Селимински, Д-р И. Цит. съч., с. 270; Конев, И. Българското Възраждане и Просвещението..., 107–109.

⁸⁸ Подр. Соколова, Б. Някои въпроси на албанската литература през XVIII век — *Studia balcanica* № 13, 192—196.

⁸⁹ Серкова, Т. Цит. съч., с. 89.

⁹⁰ Селищев, А. Славянското население в Албания. [Фототипно издание] С., 1981, 61—66.

⁹¹ Лещиловска, И. Иллиризм. М., 1968, 39—43, 47—50, 57, 59 и други; Идеологическото развитие южнославянских народов австрийской империи в период национального пробуждения. — В: Балканские исследования. Проблемы истории и культуры..., с. 67; Фрейдзон, В. И., К проблеме периодизации процесса формирования наций у югославянских народов Австрийской империи. — Пак там, 238—346.

⁹² Желтяков, А. Цит. соч. 59—60; Петросян, Ю. Турецкая публицистика эпохи реформ в Османской империи..., с. 19—21, 54; Новые османы и борьба за конституцию..., с. 34—70; Рафинов, А. Цит. съч., 212—213; Димитров, С. Паносманизмът в идеологията и политиката на османската държава..., 44—54.

⁹³ Петросян, Ю. Турецкая публицистика эпохи реформ в Османской империи... 87—96.

⁹⁴ Петросян. Пак там, 100—101; Гасанова, Э. Идеология буржуазно-национализма в Турции в период младотурок (1908—1914). Баку, 1966, с. 78.

⁹⁵ За усвоена и жива култура вж. Моль, А. Социодинамика культуры. М., 1973, 39, 209.

⁹⁶ Димарас, К. Цит. съч., 186—188.

⁹⁷ Данова, Н. Разривът между гръцките възрожденци и Цариградската патриаршия. — ИБИД, Т. 27, С., 1970, 38—42; Димчева, Р. Из историята на Просвещението в България и Гърция през XVIII и XIX век. С., 1986, с. 18.

⁹⁸ Фрндман, М. Румынская художественная культура второй половины XIX века и русско-румынские культурные связи. — Балканские исследования. № 6..., 178—189.

⁹⁹ Конев, И. Русско-балканские культурные взаимоотношения в процессе формирования балканских национальных культур. — Славянские культуры и Балканы. Т. 2, С., 1978, с. 175.; Вулетић, В. Улога Русије у културном и националном развоју Срба у XVIII и XIX веку. — Пак там, 143, 155; Мавродинов, Н. Цит. съч., 56—75 и други.

¹⁰⁰ Цанев, Д. За българите. Чуждата историческа българистика през XVIII и XIX век. С., 1981, 99—100; Дойнов, С. Цит. съч., 122—123; Фонтан, Ф. П. Хумористични, политически и военни писма на главната квартира на Дунавската армия в 1828—1829. — Българска историческа библиотека. Т. 2 и 3, С., 1931, 218—318; Атанасов, Ш. Военноисторически сборник 1953, № 1.

¹⁰¹ Конев, И. Русско-балканские культурные взаимоотношения..., с. 185

¹⁰² Вулетић, В. Цит. съч., 143, 155; Младеновић. Рускославянский язык и формирование литературного языка у сербов во второй половине XVIII—первой половине XIX века. — Славянские Культуры и Балканы..., 304—306.

¹⁰³ Трайков, В. Идеологически течения и програми в националноосвободителните движения..., 28—32.

¹⁰⁴ Конев, И. Българското възраждане и Просвещението..., 20—21.

¹⁰⁵ Димчева, Р. Цит. съч., с. 15.

ПО НЕКОТОРЫМ АСПЕКТАМ ПРОБЛЕММЫ О НАЦИЙ НА БАЛКАНАХ

Мариана ЙОВЕВСКА

(Резюме)

Сделана первая попытка рассмотреть литературу о наций на Балканах. Отсутствие сопоставляющих и обобщающих исследований имеет свое объяснение. Изучается роль исторического познания о формировании национального сознания и просвящения. Делаются выводы об общем в приложении историзма и конкретной специфики отдельных наций. Указываются заслуги и роль изобразительного искусства во время Возрождения в распространении исторических познаний и создании национального сознания. В конце концов раскрывается некоторое несоответствие между реальным историческим развитием балканских народов и его отражение на национальное сознание.

SUR CERTAINS ASPEKTS DU PROBLEME DES NATIONS
SUR LES BALKANS

M. JOVEVSKA

(R é s u m é)

On fait un premier essai à envisager la littérature sur les nations des Balkans tout en expliquant l'absence de recherches comparatives et généralisatrices. On examine le rôle de la connaissance historique pour la formation de la conscience et de l'éducation nationales. Des conclusions sur les généralités dans l'application de l'historisme et la spécificité concrète des différentes nations sont faites. On constate les mérites et le rôle de l'art plastique pendant la Renaissance pour la propagation des connaissances historiques et la formation d'une conscience nationale d'unité et de communauté. En fin de compte on révèle une certaine contradiction entre le développement historique réel des peuples balkaniques et sa réflexion dans la conscience nationale, ce qui, à présent, donne des possibilités à formuler les ainsi dites prétentions nationales en se basant sur des motivations historiques.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том 27, кн. 3

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1989

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "ST. ST. CYRILLE ET MÉTHODE"
DE V. TIRNOVO

Tome 27, livre 3

FACULTÉ D'HISTOIRE

1989

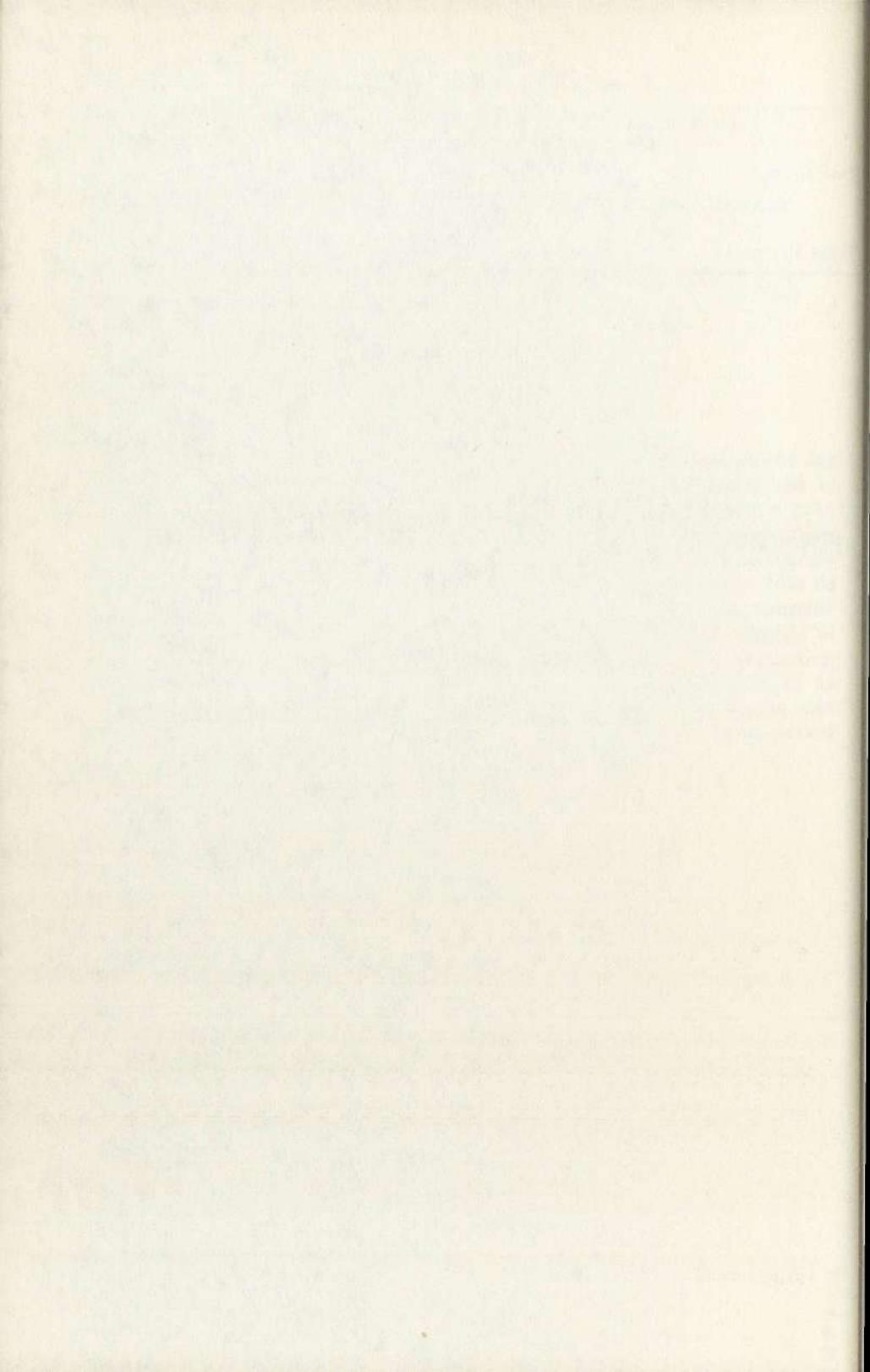

ОРГАНИЗАЦИОННА СТРУКТУРА
НА ЛИБЕРАЛНАТА (РАДОСЛАВИСТКА) ПАРТИЯ
(1886 – 1912 г.)

МИЛКО ПАЛАНГУРСКИ

Рецензент: доц. к.и.н. *Иван СТОЯНОВ*
Редактор: проф. к.и.н. *Петър ГОРАНОВ*

Велико Търново, 1992

В последните години българската историография постига значителни резултати в изучаване на идейното, организационното и конкретно-политическото развитие на буржоазните партии в страната. Появиха се изследвания върху историята на Либералната, Консервативната, Народнолибералната, Демократическата, Радикалната, Народната и Прогресивнолибералната партии. Изградени върху огромна изворова база, отърсени от конюнктурни наслоения и предубеждения, тези проучвания дават пълна картина на характерните черти и особености на българските партии¹.

Встрани от засиления изследователски интерес остана единствено процесът на изграждане, функциониране и развитие на Либералната (радославистка) партия². Странното в случая е, че съзнателно или не се пренебрегва историческата съдба на една партия, която за първите четири десетилетия от свободното развитие на страната, на няколко пъти, за период от близо осем години, сама или в коалиция се намира начело на държавното управление. Партия, която е съпричастна както с непрекъснатия просперитет, така и с последвалите национални катастрофи на най-младата по това време европейска държава. Малкото съществуващи исторически оценки не се базират на задълбочени проучвания, а са изградени в процеса на творческо търсене на други явления и много често повтарят оценки и виждания, формирани в годините на бурни политически борби.

Целта на настоящата статия е да запълни отчасти съществуващия информационен вакуум, като изясни основните принципи и организационни нива на партийната структура, да проследи основните етапи в нейното изграждане и да открие някои от взаимодействията между радославистката формация и останалите партийни организации на българската буржоазия. За написване на работата са използвани събраните и съхранени в партийния архив материали, богатите документални колекции на партийните ръководители, техните мемоари, партийният печат и разнообразните по вид и съдържание пропагандни и теоретични издания, разпространявани от либералите в тяхната конкретна дейност. Идеологическата, програмната и социално-класовата насоченост на Либералната партия се нуждаят от отделно, много по-обширно проучване и затова тук те ще се засягат само доколкото спомагат за изясняване на процеса на организационно изграждане на партията.

* * *

Изграждането на политическата система на българското буржоазно общество е непрекъснат процес, съпътстващ социално-икономическото развитие на младото Княжество. Подобно на всяка държава, поела по пътя на капиталистическото развитие, и в България формирането на партийно-политическата система се явява като пряко следствие на постоянно наблюдаваната социално-класова диференциация на обществото. В първите години след Освобождението в страната господства двупартийна система, която много точно отразява състоянието и задоволява основните нужди на отделните слоеве на обществото. Незначителните по обем заможни слоеве намират изразител на своите политически интереси в Консервативната партия, докато другата основна политическа сила — Либералната партия — води след себе си огромната маса дребни и средни стопроизводители. Единственият пробив в двупартийната система се извършва през 1883 г., когато групата на Драган Цанков напуска редовете на Либералната партия и заживява самостоятелен организационен живот. Но това съвсем не означава, че автоматически се преминава към многопартийна система. И трите центъра на политическия живот в страната все още не притежават много от онези белези, които отличават партиите от политическите групи.

След успешното Съединение на Княжество България и Източна Румелия вътрешнополитическият живот придобива качествено нови измерения. В известна степен изкуственото разделение на националния пазар е премахнато, което от своя страна създава условия за ускорено икономическо развитие. Повсеместният възход на производителните сили много бързо се отразява на социалната структура на българското общество. Постепенно настъпващото обществено разслоение застава в основата на последвалата рязка партийна диференциация и налагането на многопартийната система. Разбира се, тя не е единственият и още по-малко задължителен вариант в развитието на страната. Историческият опит на световния капитализъм, от който българската буржоазия непрекъснато черпи опит и модели за подражание, показва наличието на многовариантност. Но в българските условия се налага многопартийната система, тъй като освен чисто социално-икономическите причини в нашата страна голяма роля изиграват и външнополитическите фактори.

Бурната "българска криза" поляризира политическите сили в страната на два сравнително хомогенни лагера, като за основен разделителен критерий се налагат възгледите на отделните партийни групи относно ролята и мястото на Русия в бъдещото развитие на Княжеството. Нюансите в отношението към Русия също изиграват значителна роля, нещо, което спомага за още по-голямо раздробяване на политическите сили. Като прибавим и поставянето на русофил-

ските сили "вън от закона" за продължителен период от време, стават ясни трудностите, които съпътстват естествения ход на процесите, формиращи системата на буржоазната демокрация в България. Не бива да забравяме, че диференциращите социално-икономически и външнополитически процеси много често се катализират и от неизбежно съществуващите вътрешнокласови борби за власт.

В тези сложни условия, по време на съединистката акция, в недра на Либералната партия започва да се сформира групата на д-р Васил Радославов. Повечето от участниците в нея, на границата между седемдесетте и осемдесетте години на XIX век, получават висшето си образование в чужбина и след завръщането си в освободена България намират отлични условия за изява в ненаситения с достатъчен брой кадри държавен апарат.

Независимо от мястото на университетите, които завършват, на запад или в Русия, те са възпитани с най-модерните за времето си конституционни идеи и съвсем естествено намират своето място в редовете на Либералната партия. Те не могат да заемат изведнъж ръководни позиции в партийния апарат, защото в политическата им биография не фигурира активно участие във възрожденските процеси, а и в изграждането на новия държавен апарат се включват сравнително късно. Но с течение на времето все по-често и настойчиво поставят въпроса за придвижването си на преден план в партийната йерархия. Затова в навечерието на Съединението голяма част от младата политическа интелигенция започва да се групира около най-стремително прогресираща по стълбицата на политико-административната пирамида В. Радославов.

Кариерата на В. Радославов е типичен пример за обширните възможности за успех, които предоставя всяка млада държава. Само месеци след завършване на образованието си във Виена и Хайделберг, през ноември 1883 г. той вече е избран за член на Централното бюро на Либералната партия. При избора само той и Петко Р. Славейков получават максималния брой гласове. На следващото лято В. Радославов получава и първия си министерски портфейл — на правосъдието, в правителството на Петко Каравелов³. Притежаващ безкрайни политически амбиции, съвсем естествено той става притегателен център за онази част от политическата интелигенция на страната, която се стреми незабавно да придобие реална власт.

Поел ръководството на един от най-важните ресори на държавния апарат, който по традиция дава основната част от "политическите мъже" на страната, В. Радославов получава прекрасна възможност да сформира и оглави кръг от верни привърженици, готови да потърсят всеки момент "правата си". От това време датират и тесните му връзки с неразделните впоследствие негови сподвижници Димитър Тончев, Петър Пешев, Илия Вълчев, Димитър К. Вачов и др.⁴

Но бързината, с която се извършва формирането на първото пар-

тийно ядро, на практика означава пренебрегване на едно основно изискване в политиката — адекватност и синхронност между социалната база и политическите представители. А в случая радославистите в значителна степен изпреварват процесите на социална диференциация на обществото и затова много лесно се превръщат в лутащо се политическо течение, готово да предостави своите услуги и възприеме възгледите на всяка буржоазна прослойка в зависимост от възможността тя да се добере до властта.

Поредицата от критични моменти, които преживява страната по време на Съединението, се оказват катализаторът, който довежда до поредното разцепление на Либералната партия. Още през септември 1885 г., по време на престоя си в Пловдив, където В. Радославов е изпратен да съдейства за налагането на по-ефективни връзки между правителството и съединистките дейци, по сполучливия израз на Симеон Радев той успява да "се сроди с всички ония, които Каравелов бе възбудил срещу себе си"⁵. Нещо повече, впоследствие той става политически изразител на теженията на крайното националистическо крило, ръководено от Захари Стоянов и Димитър Петков⁶. Без да се идентифицира напълно с тях, В. Радославов постепенно приема една част от тяхната програма — антируската външнополитическа линия. На практика в кабинета на П. Каравелов трябва да се съчетаят две напълно изключващи се концепции за ролята и мястото на Русия в българската външна политика. Това предвещава неминуем разрыв и той не закъснява.

Конфликтът избухва през април 1886 г. Поводът е предаването на Русия, без знанието на министъра на правосъдието, на арестувания с обвинение за участие в заговор против княз Батенберг руски поданик П. Набоков. С намесата на председателя на Народното събрание Стефан Стамболов конфликтът временно е изгладен, като П. Каравелов обещава известни отстъпки⁸. Много скоро обаче, по време на бурните дебати в парламента по повод отстъпването на Кърджали и околностите му на Турция и въпроса за откупването на железопътната линия Русе — Варна, се достига до персонални нападки и обвинения между министър-председателя и В. Радославов. На 5 юли 1886 г. последният си подава оставката, като я мотивира с "отстъпчивата (курсив В. Радославов) външна политика" на правителството⁹.

Две седмици по-късно се поставя началото на организационно изграждане на новата партия с излизането на първия ѝ печатен орган "Народен вестник". Той излиза само в четири броя под прякото ръководство на В. Радославов, като съдържанието му не оставя никакво съмнение, че той представлява орган на нова партийна група, напълно независима от вече известните. Радославов, Тодор Иванчов и Илия Вълчев, заедно с още петима по-малко известни привърженици подписват специална декларация, че не са влезли "в никакво

споразумение с никаква политическа партия или фракция". Веднага прави впечатление, че В. Радославов има намерението да запази за своята политическа линия многозадължаващото име на Либералната партия, като заявява, че "ний си оставаме в редовете на истинската Либерална партия". В известна степен това се потвърждава и от публикуваната програма:

"1. Ще изискваме от правителството да преустанови своята отстъпчива политика по делото на съединението на Северна и Южна България и да употреби всички *решителни и енергични средства* (курсива техен) в предстоящата дипломатическа борба за спазване на съществуващото днес фактическо Съединение.

2. Ще настояваме за подобрене на отношенията ни с нашата осъбодителка Русия, тъй както ги изискват интересите и самостоятелността на страната ни.

3. Ще пазим свещеността и неприкосновеността на държавния глава, като неотговорен княз, докато той се води лоялно и конституционно.

4. Ще поддържаме строго съблюденето на основния ни закон — единствена гаранция на народната свобода и правдини."¹⁰

След манифестиране на своята самостоятелност и необвързаност В. Радославов пристъпва към изграждане на първите организационни звена на партията. Съвсем естествено той се насочва към родния си край. Използвайки връзките и влиянието си, с помощта на своя идеен привърженик от Ловеч Йонко Веселинов, до края на месец юли 1886 г. в градовете Ловеч и Троян и селата Ново село, Дебнево, Врачево и Добродан се образуват първите либерални дружини¹¹. Започналият стремителен процес за изграждане на новата партия се прекъсва много бързо с преврата на 9 август 1886 г.

С детронацията на първия български княз в страната се отваря дълбока политическа криза. Застанал на страната на контрапреврата, В. Радославов поема министър-председателския пост. Но макар да получава възможност пълновластно да се разпорежда във вътрешнополитическата сфера, той почти не се занимава с организационно изграждане и сгрупиране на съмишлениците си. Разбира се, В. Радославов не пропуска случая да концентрира своите привърженици, особено в дружините "България за себе си", но овладялата властта дра буржоазия разчита главно на Ст. Стамболов, а това поставя радославистите в ролята на второстепенна сила в набързо скалъпената управляваща коалиция¹².

След избирането на Фердинанд за български княз В. Радославов подава оставката си и преминава в опозиция на правителството¹³. За разлика от русофилските сили радославистите признават съществуващото в страната положение и активно подкрепят всички усилия, насочени към затвърждаване на новия български княз на престола. Главната им цел като "легална опозиция" е с течение на времето да

се изправят пред княз Фердинанд като единствена възможна алтернатива на Ст. Стамболов. Съдействали за налагането на антируската външнополитическа линия, те не критикуват основните дипломатически усилия на кабинета поради реалната опасност поведението им да се изтълкува като антидинастическо. Избраната тактическа линия не се отличава с особена оригиналност, но в случая те нямат особен избор, тъй като трябва да се съобразяват и с желанията и възгледите на социалните сили, застанали зад тях.

По тези причини единствено поле за критика и съпротива срещу стамболовите методи на управление те виждат в подкопаването на влиянието на всесилния пример, чрез дискредитация на вътрешнополитическите му действия и чрез създаването на стабилна организационна сила, способна да привлече към себе си по-широки социални слоеве. Едва тогава, поради липса на други легални опозиционни сили, радославистите смятат да се наложат като единствен възможен вариант за управление на страната.

Изхождайки от тази постановка, много скоро след излизането си от правителството В. Радославов възобновява дейността си по изграждане на организационната структура на възглавяваното от него политическо течение. Във връзка с насочените през есента на 1887 г. избори за V Обикновено народно събрание в края на месец август се появява вторият партиен орган — "Народна воля". Издаването му е поверено на редакционен комитет в състав: Иван Стоянович, Витолд Пекарски и Никола Пиперов¹⁴.

Не случайно В. Радославов изтиква на преден план второстепенни дейци от кръга на сподвижниците си. Участието в предизборната борба и парламентарните избори изиграват ролята на сондаж до каква степен правителството на Ст. Стамболов е склонно да допусне открито политическо противоборство. Стамболовата администрация бързо дава отговор на въпроса. Допуснати са само два броя от новия вестник, а малко по-късно неговите редактори са арестувани и впоследствие интернирани: Ив. Стоянович в Стара Загора, В. Пекарски в съседна Румъния, а Н. Пиперов е задържан в софийските участъци¹⁵. Радославов все още притежава солидни връзки както в непрочистения до край административен апарат, така и в политическата опора на властта — дружините "България за себе си", за да бъде допуснат до свободна проверка на политическия му авторитет и влияние¹⁶.

Едва след като си осигурява подавяващото мнозинство в парламента, Ст. Стамболов допуска радославистите да пристъпят към по-сериозна организационна дейност. През януари 1888 г. в София започва да функционира т. н. "Либерален клуб"¹⁷. За главна цел на клуба се провъзгласява: "Запазване свободата и правата на българския народ, гарантирани от Конституцията". Формално клубът се създава като политическа формация, но на практика той се изгражда като

акционерно дружество, натоварено със задачата да създаде печатница и осигури издаването на нов партиен орган. Уставът предвижда да се събере основен капитал от 40 000 лева, придобити чрез пласиране на 2000 безименни акции. Членовете му се делят на две категории — основателни и почетни. Първите придобиват това право след като закупят акции на обща стойност над 500 лева, а за почетни се обявяват "всячки либерали, които се запишат доброволно или по покана от основателните членове и които се съобразяват с постановленията на правилника". Инициаторите се стремят да запазят за себе си командните позиции в управлението на новата организация. За целта ръководството на клуба се поверява на дванадесетчленно настоятелство, избрано чрез тайно гласуване, като право на глас имат само членовете-основатели. От своя страна настоятелството избира председател, касиер и деловодител. За пръв председател на "Либералния клуб" е избран В. Радославов¹⁸.

На практика клубът се натоварва с ръководството на партийното течение, но усложнените политически условия не позволяват на централното ръководство да постигне никакви значителни резултати. Все пак на 6 февруари 1888 г. излиза от печат първият брой на "Народни права", третият по ред партиен орган, поддържан с огромни усилия до пролетта на 1891 г.¹⁹ В провинцията единствено шуменските последователи на В. Радославов успяват временно да издават още един партиен вестник — "Народно съзнание"²⁰.

Издаването и разпространяването на партийния печат е единственото практическо постижение на радославистите по отношение изграждането на организационната си структура до края на Стамболовото управление. Причините се коренят както в липсата на ясна и ефективна концепция от страна на партийното ръководство, така и в предприетите от страна на Ст. Стамболов репресивни мерки за задушаване на всякаква критика срещу режима независимо от носителите ѝ. Така например само за първата половина от 1888 г. срещу вестник "Народни права" са заведени 14 дела по закона за печата, вследствие на което четирима редактори попадат в затвора. "Над вестникарите — писа партийният орган — е установена една ускорена военна процедура, приета за практикуване само във военно време над служителите."²¹ Като се прибавят и постоянно изискваните от съдилищата огромни парични гаранции, става ясно защо в началото на 1891 г. партийният печат замлъква окончателно.

От края на 1892 г., по инициатива на В. Радославов, започва постепенното формиране на ново опозиционно ядро, известно под името "Съединена легална опозиция". Постепенно в нея освен радославистите се включват бившите консерватори, ръководени от Григор Начович, южнобългарските "казионни", гравитиращи около Димитър Тончев, и части от други опозиционни групи. Въпреки че радославистите са едни от инициаторите и движещите сили на тази анти-

стамболовистка формация, те отново не пристъпват към изграждането на нови действени организационни структури, като съсредоточават всичките си усилия в борбата за власт. Както в началния период на Стамболовото управление, така и сега единствените организационни звена остават вестниците — "Свободно слово", русенският "Народна воля" и шуменският "Защита". Но в случая те играят ролята на общоопозиционна трибуна, а не на чисто радославистки формирования²².

С излизането на Ст. Стамболов в опозиция се появяват условия за окончателно формиране на партийнополитическата структура. До края на XIX век българската буржоазия окончателно изгражда своите политически партии, с които навлиза в първото десетилетие на двадесети век, време напълно справедливо характеризирано като "класически период" на буржоазната демокрация в страната.

В края на 1894 г., след краткото участие на радославистите в правителството на Константин Стоилов, завършва първият етап в организационното изграждане на Либералната партия. Осемте години не се оказват достатъчни за постигане на някакви сериозни резултати. Радославов все още си остава ръководител на политическо течение, което не притежава избистрени програмни и организационни концепции. Продължил прекалено дълго, този "период на предпартийност" налага сериозна промяна във възгледите на партийния шеф и неговите близки сподвижници относно ролята и мястото на организационната структура за бъдещото развитие на партията.

На 19 декември 1894 г. ръководените от Радославов опозиционни депутати изработват и приемат програмата на Либералната партия. Избрано е и първото Централно бюро с председател В. Радославов, подпредседатели П. Пешев, и Д. Тончев, секретар Сава Иванов и членове Христо Г. Попов, д-р Георги Странски, Димитър Вачов, Владимир Неделев и Михаил Савов²³. В края на същия месец новосформираното партийно ръководство изработва и първия шестнадесетчленен устав, с който се уреждат взаимоотношенията и структурата на отделните партийни звена.

За член на Либералната партия се провъзгласява "всеки пълноправен български гражданин и поданик, който одобрява с подписа си програмата на партията, като се задължава да работи за нейното осъществяване и се зачисли в една от местните либерални дружинки"²⁴. Веднага трябва да се изтъкне, че наложеният режим за подбор и прием на партийните членове е синхронен и адекватен с най-модерните за времето си теории²⁵. Съвсем друг е въпросът за прилагането на възприетата процедура и критерии в практиката на радославистите. Цялостната по-нататъшна историческа съдба на партията показва огромно разминаване между декларираните възгледи и реалната практика.

За основни организационни звена на партията се определят "ли-

бералните дружини". Те се ръководят от избрано на общо събрание "Бюро", състоящо се от "произволно число членове, но във всеки случай не по-малко от пет души". Бюрата от своя страна избират за неопределен срок председател, подпредседател и секретар-каснер на дружината. С налагането на двустепенен избор в рамките на дружината Централното бюро цели осъществяването на строг контрол над основната членска маса чрез най-верните си провинциални привърженици, които по правило са инициатори за създаването на местните партийни звена. Дружините притежават повече задължения, отколкото права. В техните задължения се включват събирането и отчитането на членския внос, подкрепата и разпространяването на партийния печат и пълно подчинение на решенията на Централното бюро. Ограничено е и тяхното право за подбор и контрол върху собствените членове, тъй като всеки изключен от партийните редици се счита за такъв само след одобряване и публикуване на специален протокол от страна на висшето партийно ръководство²⁶.

От своя страна Централното бюро запазва за себе си "общия надзор и управление" над местните дружини. Уставът не фиксира с точност механизма, по който ще се сформира и обновява съставът на висшия партиен ешелон, макар да декларира, че Централното бюро се "избира писмено или чрез делегати". Явен е стремежът на В. Радославов да обгради ръководството от всякакви евентуални атаки от вътрешнополитическо естество. Това впечатление се усилва при разглеждане на член 13 от устава, който предвижда ежегодно свикване на Общо партийно събрание, в което право на участие имат единствено членовете на Централното бюро и специално избрани делегати измежду членовете на местните либерални бюра²⁷. Създаването на подобна институция от депутати, рекрутирани главно от лично предания на В. Радославов партиен елит, дава възможност на центъра при евентуална вътрешнопартийна криза да формира и възприема всякаква политическа линия, изгодна главно на Централното бюро, без да се извършва допитване до редовите членове. Действително тази постановка никога не е привеждана в действие, но упорито е запазена в продължение на цяло десетилетие.

За да не предизвика съмнение в стремеж към прекомерна централизация, В. Радославов предвижда в член 14 на устава свикването на партийни конгреси при необходимост от "обсъждане на извънредно важни въпроси". В този случай се разширява възможността редовите членове да влияят върху изработването на партийната линия, тъй като за делегат на конгресите може да бъде избран всеки либерал на общо събрание на всяка отделна дружина. Със същата цел се допуска и евентуална променяемост на устава, но не по време на конгресите, а на предвижданите общи годишни събрания²⁸.

Само седмица след изработване на партийния устав, на 1 януари 1895 г. излиза първият брой на възобновения партиен орган "На-

родни права"²⁹. Либералите отдават голямо значение на пропагандата и в частност на печата. Изхождайки от постоянно декларираните "легални принципи на борба", подпредседателят на партията Д. Тончев заявява, "че печатът ще бъде първото наше средство в борбата против нашите противници, в реализирането на нашата пропаганда"³⁰. Затова се отделя значително внимание на издаването и разпространяването на партийния орган, който за кратко време достига до немалкия за времето си тираж от 3000 екземпляра. Първоначално "Народни права" се издава в периодичност три пъти в седмицата и въпреки постоянните опити да бъде превърнат в ежедневник, липсата на постоянен източник за финансиране не позволява този замисъл да се превърне в действителност до момента, в който партията идва на власт през 1899 г. След напускането на властта през следващата година партийният орган отново преминава към стария издателски режим. Едва през 1907 г. "Народни права" окончателно се превръща във всекидневник.

Правят се опити да се създаде и мрежа от провинциални издания, но без особен успех. Превръщането на провинциалните вестници във филиал на "Народни права" и ниското публицистично ниво на отпечатваните материали обричат на неуспех всички надежди за сериозен местен печат³¹.

Паралелно с изграждане системата на партийния печат Централното бюро успява да организира издаването и на поредица от книги и брошури, обединени в т. н. "Библиотека на Либералната партия". В нея се отпечатват главно дневниците и протоколите на партийните конгреси, брошури с решенията на партийното ръководство и някои пропагандни материали³². В провинцията също се прави опит за подобна дейност. В Ямбол видният радославист Иван Хаджиев успява сам да списва и издава още една библиотека — "Свободен гражданин", в която той разяснява основните политически принципи и идеи на Либералната партия³³.

Като второ най-важно условие за успеха на всяка партийна организация радославистите изтъкват стабилната организационна структура. "Без добра и систематична организация — заявява Централното бюро — и най-силната партия бедствува да бъде разбита и поражена от много по-слаби противници."³⁴ Затова на 11 януари 1895 г. партийното ръководство издава специално окръжно с призив за създаване на предвидените в устава либерални дружини. Издадена е и специална брошура с текста на партийната програма и устав, която е разпратена на най-видните радослависти в провинцията³⁵. Трябва да отбележим, че от ръководителите на буржоазните партии в страната В. Радославов пръв осъзнава не само на думи, а и на дела максимата, че силата на всяка политическа партия се определя от броя и състава на организираната членска маса³⁶. Само за четиримесечен

период се организират 230 градски и селски партийни организации³⁷.

Според централното бюро това е достатъчно основание за свикването на партиен конгрес и от април 1895 г. партийното ръководство започва усилена подготовка на първия конгрес на българска буржоазна партия³⁸. Радославов действа бързо и на 29 юни 1895 г. в София се открива първият висш форум на Либералната партия. В продължение на три дни над 200 делегати на либералните дружини обсъждат състоянието на партията, вътрешната и външна политика на правителството. Конгресът се следи с огромно внимание от всички политически сили и изиграва ролята на силен импулс за другите буржоазни партии в страната³⁹. Конгресът утвърждава без никакви дискусии изработения от Централното бюро устав и заложените в него принципи. Вгълбени в конкретната политика, делегатите не схващат много от слабостите на устава.

След конгреса партията се оказва в значително по-благоприятна позиция от своите съперници за властта. Както по времето на Ст. Стамболов, така и в този момент радославистите се оказват най-организираната опозиционна политическа сила в страната. Народнолибералите, загубили привилегиите на властта, благосклонността на монарха и най-вече поради смъртта на своя лидер, губят много от своите позиции в обществения живот. От своя страна русофилските сили трябва много бързо да наваксат пропуснатото в организационно отношение след принудителния осемгодишен "престой вън от законите", а паралелно с това да преодоляват и мнителността на княз Фердинанд. Политическият момент е оценен с нужната сериозност от партийното ръководство. Радославов още веднъж се подготвя да изиграе вече познатата роля — превръщането му в единствена алтернатива пред княза при изчерпване на политическия кредит на управляващите, този път на Народната партия. За успешното изпълнение на тази задача е решено да се направи всичко възможно партията да разшири социалната си поддръжка, като се отворят вратите и за всякакви политически елементи и заедно с това тя да се превърне в действително организирана политическа сила с отлично функционираща структура и вътрешнопартийна дисциплина.

Развива се активна пропагандна и организаторска дейност, която довежда до рязко увеличаване броя на дружините. За период от две години общият брой на партийните организации достига до внушителната цифра — 326⁴⁰. За да покаже нарасналата мощ на партията и да се окаже натиск върху правителството и княза, в края на октомври 1897 г., Централното бюро свиква Втория партиен конгрес.

На него присъствуват 455 делегати и според думите на Димитър Благоев представлява "един импозантен, небивал у нас конгрес" на единствената партия в страната, "която представлява нещо организирано"⁴¹. Освен на политическото и икономическо състояние на

страната конгресът отделя специално внимание и на по-нататъшното усъвършенстване на партийната структура. Избрана е специална комисия, в състава на която влизат представители на всички околии в Княжеството, с цел преразглеждане на партийния устав⁴².

Повече от предложенията на комисията се възприемат от конгреса. Разширени са правата на местните дружини, като им се предоставя цялата финансова отчетност, разделя се длъжността "секретар-касиер" на две самостоятелни и за пръв път се допуска възможността партийните членове на дружините да променят при необходимост състава на ръководещите ги бюра. Всички либерали получават правото да участват в избора на Централното бюро чрез избрани от тях делегати на редовните конгреси. С цел да се стабилизира финансовото състояние на партията е повишен членският внос⁴³.

По време на конгресните дебати възникват и някои разногласия във връзка с партийната структура. По предложение на някои делегати от провинцията, които се стремят да придобият по-голяма и реална власт в партийната йерархия, се повдига въпросът за създаването на самостоятелно действащи окръжни и околийски либерални бюра, които да поемат прекия контрол и ръководство на низовите организационни звена по регионален принцип. Предложението се мотивира с необходимостта партийната структура напълно да съвпада с административното деление на страната. От своя страна партийното ръководство съзира в тази идея опит за ликвидирание правото му на пряк контакт и контрол над всички дружини и под предлог, че постигнатите до момента обнадеждаващи резултати показвали категорично ефективността на наложилата се система за вътрешнопартийни връзки, успява да убеди делегатите да отхвърлят предложението на комисията за изграждане на новите звена⁴⁴.

Това не е единственият конфликт между уставната комисия и партийното ръководство. В своето предложение до конгреса комисията съзнателно изхвърля съществуващата до момента постановка, че ръководните длъжности в дружините се разпределят помежду членовете на бюрата. Това предизвиква намесата на члена на Централното бюро д-р С. Иванчов и лично на партийния шеф, които предлагат да се запази старата постановка на член 4 от устава, тъй като според тях членовете на бюрата се "познават по-хубаво помежду си и ще могат по-сполучливо да изберат най-подходящите лица... отколкото общото събрание на дружината"⁴⁵. В. Радославов още веднъж показва традиционното си недоверие към възможностите и политическия морал на своите привърженици и не допуска дори минимално разширяване на правата им, които да не могат да бъдат контролирани ефикасно от Централното бюро.

В новата редакция на устава се допуска и сменяемост на местните бюра. Комисията и някои делегати извън нея настояват да се въведе "демократичният принцип" за едногодишен мандат на всяка

длъжност в партийната йерархия. Централното бюро реагира отрицателно на това предложение. Подпредседателят на партията П. Пешев категорично изтъква, че не е необходимо да се фиксира определен срок за мандатите, като освен това успява да прокара изричната забележка, че в случай на недоразумения между членовете на дружината и избраното от нея бюро крайното разрешение на конфликта ще принадлежи на централното партийно ръководство⁴⁶. От гледна точка на Централното бюро това допълнение не е лишено от смисъл, защото само няколко години по-късно в партийните звена ще възникнат многобройни конфликти и чрез нея В. Радославов ще има отлична възможност да отстрани от партията привържениците на Д. Тончев.

Интерес предизвиква и въвеждането на задължителен абонамент на в. "Народни права" за всички членове на градските бюра и председателите на селските дружини⁴⁷. Целта е да се засили разпространението на партийните възгледи, да се осигури постоянен информационен канал между Централното бюро и дружините в провинцията, и не на последно място да се създаде постоянен контингент от абонати, които да помогнат на редакционния комитет да излезе от постоянно наблюдавания паричен дефицит.

След Втория конгрес за период от седем години не настъпват изменения в организационната структура на партията. Но това време е изпълнено със събития, които оказват сериозно влияние върху бъдещата система на вътрешнопартийни връзки.

В края на века либералите са на власт и погълнати от проблемите на управлението, обръщат внимание единствено на количественото нарастване на партийните организации. Привлечени са голям брой нови привърженици, но това е съвсем естествен процес предвид положението им като управляваща партия. Бурният растеж на партийните организации се дължи не на ефективно действащата партийна структура, а на намесата и ръководството на администрацията, контролирана от В. Радославов чрез възглавяваното от него Министерство на вътрешните работи. На много места партийната и държавна администрация се сливат и функционират съвместно и под взаимен контрол и наблюдение⁴⁸.

Единственият опит за промяна в организационно отношение е извършен през пролетта и лятото на 1899 г., когато Либералната и Народнолибералната партия се сливат в т. н. "Слята Либерална партия". Тази временна коалиция, създадена единствено за подкрепа на ръководения от Димитър Греков кабинет, не може да се разглежда като нова партия, защото въпреки осъщественото сливане на централните и голяма част от местните организации на двете партии, то се извършва механично, без да се изработят и приложат нови организационни и програмни концепции, и е резултат главно от желанието на двете партии да се доберат до властта. Резултатът от този

"Брак по сметка" категорично потвърждава това. През юли 1899 г. съюзът между двете партии е разтрогнат⁴⁹.

След като в края на 1900 г. В. Радославов излиза от правителството на Т. Иванчов, Либералната партия изпада в дълбока криза. От Централното бюро са изключени Д. Тончев и С. Иванчов, които остават министри в кабинета. С този акт се поставя началото на партийното разцепление⁵⁰. Сепаратистичните стремежи на Д. Тончев само влошават и без това силно разклатените позиции и авторитет на радославистите вследствие потушаването на селските бунтове, избухнали в резултат на въведения натурален десятък. Положението се усложнява и от започналото през пролетта на 1901 г. съдебно преследване срещу министрите от кабинета Т. Иванчов — В. Радославов, с тежкото обвинение за нарушение на Конституцията⁵¹. В резултат на всичко това, характерният за българската политическа действителност масов отлив на членска маса от всяка партия, загубила властта, при либералите добива небивали размери.

В тази обстановка, в продължение на четири години, партийното ръководство отблъсква атаки от няколко страни. Радославов много добре разбира, че е необходимо на всяка цена да запази организационната структура на партията, като се игнорира Д. Тончев и се предотврати произнасяне на присъда от страна на Държавния съд, която би изиграла ролята на политическа смърт за партийните лидери. Немалко грижи на Централното бюро създават и редица провинциални дружини, които изискват демократизация на вътрешнопартийния живот.

Процесът на партийното разцепление се ускорява или забавя във връзка с развитието на съдебното разследване на Държавния съд. На подсъдимата скамейка се оказват представители и на двете крила на партията, което ги принуждава временно да изоставят фракционните борби. Временен съюз пред "плашилото на съда" е необходим и на В. Радославов, и на Д. Тончев. При пълно разцепление либералите губят много от надеждите си да бъдат третираны като политическа сила и са изправени пред заплахата за окончателното елиминиране от управленческата сфера. Въпреки това процесът на "сближение и помирение" между радослависти и тончевисти е бавен, неискрен и неподчиняващ се на никакви принципни споразумения, а единствено на нарастващата "външна" заплахата от страна на съдиите в Държавния съд.

Затова едва през септември 1902 г. група от 43 видни дейци на партията, главно от "източния край на страната", свиква "другарска среща", която обсъжда "по какъв начин могат да се премахнат всички пречки, които спъват правилното развитие на Либералната партия"⁵². Срещата е ръководена от члена на Централното бюро Божил Райнов. Самият той е вмъкнат в централното партийно ръководство по личното разпореждане на В. Радославов, което ни навежда на ми-

сълта, че зад организирането на срещата стои партийният шеф⁵³. Идеята обаче е лансирана от Б. Райнов, който употребява много усилия и време да убеди В. Радославов за нейното осъществяване⁵⁴.

На срещата е гласувана специална резолюция, в която се заявява, че участниците в нея не признават "никакво разцепление в Либералната партия и строго осъждат всички ония либерали, които по какъвто и да е начин способстват за разцеплението на партията." За преодоляване на кризата в резолюцията се изисква незабавно свикване на нов партиен конгрес⁵⁵.

Резолюцията е връчена на членовете на Централното бюро, но те не бързат да осъществят предначертанията ѝ. Едва след като присъдата на Държавния съд става неизбежна, през юни 1903 год. е свикан Третият партиен конгрес. На неговите заседания главните теми са единството в партията и последиците от присъдата против бившите министри. Конгресът гласува протестна резолюция против решенията на съда и включва в състава на Централното бюро Д. Тончев, с което се възстановява единството в партията⁵⁶. Помирението е временно и съвсем скоро противоречията ще се проявят с пълна сила.

На 21 декември 1903 г. контролираното от народнолибералите XIII Обикновено народно събрание амнистира радославистките министри⁵⁷. Преодолял сравнително безболезнено най-голямата опасност, В. Радославов пристъпва към отстраняване на В. Тончев и неговите сподвижници от партията. След безброй комбинации на 23 април 1904 г. Д. Тончев е принуден да свика т. н. Учредително събрание, на което е решено да се създаде нова партия — Младолибералната⁵⁸.

Едва след това В. Радославов пристъпва към въвеждане на ред в партията. Това е необходимо, тъй като много от дружините, които остават в партията, издигат цяла платформа от искания, целящи пълно преустройство на съществуващата вътрешнопартийна система. Основният спор е по правата и задълженията на местните организации и отношенията им с Централното бюро. Изказват се желанието провинциалните организации "да се освободят от всякаква зависимост" и да получат "неограничено право" да приемат и изключват своите членове, партията да се освободи "без страх от разрушение" от всички компрометирани членове, а партийното ръководство да се придържа към болшинството при възникналите спорове в дружините. Отново се лансира отхвърлената на Втория конгрес идея за децентрализация на партията чрез създаване на околийски бюра, които освен прекия контрол над местните дружини да имат и правото да определят лицата, които ще кандидатстват в общинските и парламентарните избори⁵⁹.

Отделни лица настояват да се въведе двугодишен мандат за всички изборни длъжности, строга отчетност и недопускане на конгреси-

те на депутати с по-малко от едногодишен партиен стаж и неплатен членски внос. Според тях строгата дисциплина може да се въведе чрез създаването на нови партийни атрибути: членски карти, партийни списъци и специални отчетни марки за членския внос⁶⁰. Основната слабост на изискващите реформи в партията се крие в тяхната разпокъсаност, неорганизираност и липсата на обединителна личност със сериозно влияние в партията.

Радославов побързва да предотврати опасността от пореден вътрешнопартиен "бунт" и взема инициативата в свои ръце. За кратко време е подготвен и проведен Четвъртият конгрес на партията, една от целите на който е да разиска бъдещото партийно устройство⁶¹.

На конгресните заседания, проведени от 27 до 30 юни 1904 г., въпросът за бъдещето на партийната структура е повдигнат от верния Радославов съратник Йонко Веселинов. Той предлага да се избере 15-членна комисия, която да внесе за обсъждане специален доклад за необходимите промени. Радославов също се намесва и успява без дебати да прокара решение, че специалната уставна комисия "за още по-голямо улеснение" ще трябва да работи заедно с Централното бюро. Нещо повече, всички членове на комисията се избират по лично предложение на партийния шеф⁶².

При този състав и установения пряк контрол от страна на В. Радославов не е учудващо предложението на комисията конгресът "да направи много малко изменения на устава"⁶³. И действително гласваните промени са незначителни и не засягат с нищо основните принципи, на които се крепи до момента партийната организация. Ликвидирано е никога нефункциониралото като институция Общо годишно събрание⁶⁴. Радославов се съгласява на тази отстъпка, защото отчита, че и конгресите са напълно контролируеми от Централното бюро.

Все пак се достига до известно либерализиране на устава. От този момент висшите партийни форуми — конгресите, могат да се свикват освен по решение на партийното ръководство и от местните либерални дружини, при условие че за това се изкажат писмено 1/4 от общия им брой⁶⁵. Това на пръв поглед е голяма стъпка към демократизиране на вътрешнопартийния живот, но новоприетият член не е осигурен с никакъв ефективен действащ защитен механизъм, което поставя под съмнение резултативността на новата уставна редакция и оставя впечатление за известна демагогия, съмнение, впрочем изцяло потвърдено от бъдещата практика и развитие на системата от вътрешнопартийни връзки.

За да се отхвърли постоянно повдиганото от Д. Тончев обвинение, че "всички въпроси от важен характер за ... партията се решавали само еднолично", към член 5 на устава, фиксиращ прерогативите на Централното бюро, се вмъква специално допълнение, че по-

следното е "задължено да заседава един път в месеца, а извънредно според нуждата и решенията му да се протоколират"⁶⁶. Това решение започва да се изпълнява незабавно.

По време на конгресните дебати е засегнат и щекотливият въпрос за ролята и мястото на шефския институт. Депутатът от Златишката Либерална дружина Никола Свиначков апелира към партийното ръководство да "остави свободно конгреса да избере... онези, които се ползват с абсолютното наше доверие", като освен това предлага шеф на партията да се избира с явно, а членовете на Централното бюро с тайно гласоподаване⁶⁷. Вместо да предизвика очакваната от мнозина дискусия в отговор на този апел от трибуната на конгреса започват да се раздават призови за превръщането на партийния шеф в "лице свещено и неприкосновено", неподлежащо на избор и поставено извън всякаква критика⁶⁸. Радославов още веднъж успява да запази решаващата роля на шефския институт при формирането на партийната линия.

След приключването на Четвъртия конгрес започва третият етап в развитието на партийната структура. При радославистите няма особени изгледи за скорошно идване на власт и затова централното партийно ръководство се заема с ускорено разширяване на мрежата от дружини. Резултатът от дейността на Централното бюро бързо се проявява. След три години, на проведения от 18 до 20 май 1907 г. Пети партиен конгрес, по данни на Радославов партията има вече 680 дружини⁶⁹. Отчитайки неминуемото завишаване на данните с пропагандна цел, трябва да се отбележи, че във всяко по-голямо населено място има група организирани привърженици на Либералната партия.

Веднага възниква въпросът, колко от тези дружини активно функционират и участват в политическия живот на страната и каква част от тях се раздвижват единствено в моменти, когато радославистите придобиват някакви шансове отново да поемат властта? Известна светлина върху този проблем хвърлят запазените в партийния архив документи. По време на подготовката на Петия конгрес е направен пълен преглед на състоянието, броя и състава на либералните дружини. От съхранените до днес протоколи на провинциалните дружини с увереност може да се твърди, че активност проявяват малко повече от 1/3 от цифрата, която съобщава на конгреса В. Радославов. За своето състояние, дейност и членска маса в Централното бюро докладват 245 партийни организации с 8361 членове⁷⁰. Това е минималният брой партийни членове, тъй като за 19 от посочените дружини има сведения само за числения състав на дружинните бюро, а неизвестен остава и броят на онази част от партийните организации, чиито протоколи не са запазени. С увереност може да се твърди, че абсолютният брой на организирани партийни привърженици доближава, а може би и надхвърля 10 000 души.

За да се превърне отново в привлекателен център за част от средната и най-вече дребна буржоазия, партията пристъпва към повишаване на ефективността на вътрешнопартийните връзки. Петият конгрес дава право на Централното бюро да "допълни устава по организацията ни, като се има предвид принципът да се основат околийски и окръжни бюра"⁷¹.

Веднага след конгреса се пристъпва към осъществяване на приетото решение. До края на 1907 г. навсякъде в страната се изграждат околийски бюра, в състава на които влизат целите "градски бюра и председателите на селските дружини в околията". Новите организационни звена, упорито отхвърляни до този момент, според партийното ръководство преследват пълното "сплотяване на съмишлениците на Либералната партия, необходимо и нужно за всяко партийно и народно начинание, както за еднакво и съгласно действие по време на законодателните, окръжни и общински избори"⁷². Изградени на тази база и в тесен контакт с Централното бюро, околийските бюра бързо заемат мястото си на основни регионални центрове за контрол и ръководство на партийната структура⁷³.

Създадените в околийските центрове бюра спомагат за по-нататъшното развитие на отделните дружини. По-големите от тях също изработват и приемат свои правилници и устави. Така например софийската либерална дружина разделя своите членове на редовни и почетни. Първите са всички либерали, "които одобряват с подписа си програмата на Либералната партия и плащат ежемесечен внос", а за почетни са провъзгласени онези, които са допринесли за дружината с "морална и материална помощ, не по-малка от 100 лева, внесени наведнъж". Бюрото на дружината е съставено от 15 души с едногодишен мандат. Председателят, двамата подпредседатели, касиерът и секретарите се избират измежду членовете на бюрото. Останалите постановления на дружинния устав фиксират политическите права и задължения на всеки партиен член и структурата на дружинната организация⁷⁴. Подобен устав има и либералната дружина в Хасково⁷⁵.

Прави впечатление въвеждането на едногодишен мандат на бюрото на столичната организация, което скоро се превръща в повсеместно явление в цялата партия. Тези промени, започнали "отдолу", както и въвеждането на новата организационна структура са узаконени на проведения през 1910 г. Шести конгрес на Либералната партия. Изработена е нова, много по-обширна редакция на устава, последна до избухването на Балканската война, но измененията не са многобройни.

В дружините окончателно се узаконява ежегодна смяна на бюрата чрез "тайно гласоподаване" на задължително свикани за целта годишни отчетни събрания. Бюрата се задължават да излизат в ос-

тавка, ако това е поискано писмено от три четвърти от членовете на дружината⁷⁶.

Партийните конгреси остават висши партийни форуми с кодифицирано право да избират чрез "явно или тайно гласуване" Централно бюро, съставът на което е разширен до дванадесет члена. Единствен над това право се поставя председателят на партията, като за такъв "по-право" се обявява шефът. Радославов успява най-сетне да вмъкне в партийния устав особено място на шефския институт⁷⁷.

Изградена е нова институция към Централното бюро — Висшият партиен съвет. В неговия състав се включват всички председатели на околийските бюра и се свиква при необходимост от висшето партийно ръководство⁷⁸.

Язко се увеличава броят на партийните дружини. Според приложения към протоколите на Шестия конгрес на партията списък на дружините общият им брой е 1191. Интерес предизвиква тяхното регионално разположение: В Бургаски окръг те са 99, във Варненски — 32, във Видински — 67, във Врачански — 103, в Кюстендилски — 130, в Пловдивски — 167, в Плевенски — 103, в Русенски — 36, в Софийски — 172, в Старозагорски — 213, в Търновски — 40 и в Шуменски — 29⁷⁹. Ясно изпква т. н. "регионален принцип" на партийното представителство, характерен за българската политическа действителност.

След измененията и допълненията, гласувани от Шестия конгрес, радославистите продължават да развиват и усъвършенстват своята партийна структура. Създават се две нови институции — Банка "България" и "Взаимоспомагателна каса на Либералната партия".

Взаимоспомагателната каса функционира на основата на задължителните вноски на всеки партиен член, като събраните суми се изплащат на семействата на починали дейци. Освен помощния характер касата има още една много по-важна задача. Според думите на председателя на Плевенската либерална дружина Никола Кръстанов тя трябва "да направи членовете (на партията — б. м., М. П.) и много повече дейни и изправни в партийните си задължения, да ги направи по-съзнателни и по-настоятелни и заинтересовани в амбициите им"⁸⁰. С образуване на касата Централното бюро търси финансово обвързване на партийните членове и като следствие от това да затвърди вътрешнопартийната дисциплина. Касата бързо набира нужния ѝ оборотен капитал. До края на 1911 г. тя извършва 729 операции на обща сума 574 726 лева⁸¹.

За разлика от взаимоспомагателната каса делата на Банка "България" не потръгват толкова бързо. Основният капитал е разбит на акции, които се разпродават от ръководителите на околийските бюра между партийните членове. Но тяхното пласиране става с големи усилия и трудности поради ограничените финансови възможности на повечето от либералите⁸².

Банката се оказва и източник на недоразумения в партията. Радославов има намерение да я изгради като независимо финансово учреждение, което до извършва различни видове стопански операции едва при натрупване на достатъчен капитал, да спомага за финансовото подsigуряване на партията. Затова в управителния съвет се включват членовете на Централното бюро П. Пешев, Хр. Г. Попов и Ил. Вълчев⁸³. И либералите подобно на другите политически партии в страната побързват да сключат уния с финансовия капитал.

От своя страна много от провинциалните привърженици на В. Радославов гледат на банката като звено на партията и искат както участие в нейното управление, така и пряко финансиране на партийните организации. "Има пари, има партия, няма пари, няма партия" — заявяват на Централното бюро част от варненските либерали, които искат освен основаване на клон на банката в града и предаване на всичките ѝ активи в разположение на партийните организации⁸⁴. По тези причини банката остава второстепенно финансово учреждение, без влияние в стопанския живот и неможещо да изпълни възложената му политическа функция — поддръжка на партията, членовете на която влагат своите средства в нея. Това ясно се вижда от апела на Висшия партийен съвет от юли 1912 г., който във връзка със затрудненото финансово състояние на партията изисква от нейните членове да принесат "...жертви и средства, за набавянето на които Ви молим"⁸⁵.

Това не е първото заседание на създадения по време на Шестия конгрес Висш партийен съвет. Той е конституиран през март 1912 г., когато се обсъжда нуждата от "пригодяване на организацията (на партията — б. м., М. П.) с въвеждането на съразмерната изборна система"⁸⁶.

По този начин в навечерието на войните Либералната партия придобива следната структура: начело на партията стои нейният шеф, поставен над уставните постановления; Централно бюро — избрано и отчитащо се пред висшите партийни форуми — конгресите; Висш партийен съвет със съветателни функции към висшето партийно ръководство; Околийски бюра и местни дружини. Към тях трябва да прибавим редакцияния комитет, издаващ в. "Народни права", партийната печатница "Либерален клуб", Взаимоспомагателната каса и Банка "България", които със своите специфични функции осигуряват по-ефективен вътрешнополитически живот.

* * *

Структурата на Либералната партия в много голяма степен се покрива с организационния строеж на другите български буржоазни партии. Това е съвсем естествено, тъй като процесът на изграждането им е паралелен и взаимните влияния (въпреки пропагандните декларации за обратното) се чувстват и при най-бегъл поглед.

Подобно на другите партии в страната, радославистите също отделят голямо внимание на шефския институт и много често "личностите заместват принципите". Но единствено либералите юридически узаконяват тази институция и я поставят в положението на пълновластен разпоредител с партийната линия.

По отношение на вертикалната структура на своята партия либералите също не се отличават особено от другите партии. Но в случая, след сериозно обмисляне на опита на останалите, те търпят развитие. Така например, след като се уверяват, че съществуващите в Народната и Прогресивнолибералната партии Околийски бюра⁸⁷ имат висока степен на ефективност, те ги въвеждат в своята организация. Подобен е случаят и с Висшия партийен съвет, заимстван от цанковистите.

От своя страна либералите също оказват влияние. Те първи изработват и публикуват своя устав. Първи пристъпват към организиране и провеждане на редовни партийни конгреси, с което дават сериозен пример и тласък за останалите буржоазни партии. Трябва да отбележим, че В. Радославов е един от малкото български политици, които в някаква степен разчитат на подкрепата на сериозно изградена партийна организация в своята дейност. Друг е въпросът за нейното качество и ефективност.

Всичко това показва, че в организационно отношение Либералната партия се изгражда и развива като типична за българската действителност буржоазна партия. В своята структура и системи от вътрешнопартийни връзки либералите носят много от характерните особености на политическите организации на българската буржоазия. Много от тези черти тя сама формира, а други взаймства от останалите партии. С тази си дейност Либералната партия способства за изграждането на системата на българската буржоазна демокрация с всичките нейни силни и слаби страни.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Г р њ и ч а р о в, С. Политическите сили и монархическият институт в България (1886—1894 г.). С., 1984; с ъ щ и я т, България на прага на двадесетото столетие. Политически аспекти. С., 1986; Н и к о л о в а, В. Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов (1894—1899 г.). С., 1986; с ъ щ а т а Народнолибералната партия (1894—1903 г.) Развитие и дейност. Канд. дис. С., 1976; С а з д о в, Д. Демократическата партия в България (1887—1908 г.). С., 1987; С т о я н о в, И. Създаване на либералната партия в България. Тр. ВТУ "Св. св. Кирил и Методий". Т. 18, кн. 3, 103—135; с ъ щ и я т, Политически борби и разложение на Либералната партия (юни 1884—август 1886 г.) — Исторически преглед, 1982, № 5, 23—44; Г е ш е в а, Й. Идеология и програми на Консервативната партия (1879—1886 г.). — Исторически преглед, 1986, № 3, 20—39; С т е ф а н о в, Х р. Българската радикална партия (1906—1949 г.). С., 1984; П о п о в, Ж. Народнолибералната (стамболовистка) партия в България (1903—1920 г.). С., 1986 и др.
- ² Изключение са работите на Т о п а л о в, В. Към историята на радослависткия режим. — Исторически преглед, 1961, — 6, 12—45; Външната политика на България по време на Радослависткия режим. — Исторически преглед, 1984, № 2, 34—53, но те са хронологически ограничени в периода 1899—1900 г., когато либералите са на власт и нямат за цел да изясняват партийната история.
- ³ Ч е т в ъ р т и конгрес на Либералната партия. С., 1905, с. 54; У р у м о в, И. Спомен за д-р Димитър К. Вачов. — В: Ловеч и Ловчанско. Т. 4, С., 1932, 110—111.
- ⁴ П е ш е в, П. Исторически събития и деятели. От навечерието на Освобождението ни до днес. С бележки за живота ми. Чудо, видяно, преживяно. С., 1929, с. 177; Народна библиотека "Св. св. Кирил и Методий" — Български исторически архив (по-нататък: НБКМ—БИА), ф. 263, а. е. 5, л. 10—14 а. е. 7, л. 1—3; а. е. 14, л. 3—8; Централен държавен исторически архив (по-нататък: ЦДИА), ф. 313, оп. 1, а. е. 216, л. 1—10.
- ⁵ Р а д е в, С. Строителите на съвременна България. Т. 1, С., 1973, с. 590.
- ⁶ Г р њ и ч а р о в, С. Политическите сили..., 22—23.
- ⁷ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 493, л. 1.
- ⁸ С т о я н о в, И. Политически борби..., 42—44; С т а т е л о в а, Е. Дипломатията на Княжество България (1879—1886 г.). С., 1979, с. 221, 224.
- ⁹ Н а р о д е н в е с т н и к, № 1, 19 юли, 1886.
- ¹⁰ П а к т а м.
- ¹¹ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 217, л. 1.
- ¹² Г р њ и ч а р о в, С. Политическите сили..., 29—31, 44—89.
- ¹³ Н а р о д н а в о л я, № 2, 1 септ., 1887.
- ¹⁴ Ю б и л е е н сборник на "Народни права". С., 1916, 62—63.
- ¹⁵ П а к т а м, с. 64.
- ¹⁶ ЦДИА, ф. 1157, оп. 1, а. е. 120, л. 1—2.
- ¹⁷ П ъ р в и конгрес на либералната партия. С., 1897, с. 4.
- ¹⁸ П а к т а м, 5—9.
- ¹⁹ Н а р о д н и п р а в а, № 1, 6 февр., 1888.
- ²⁰ Н а р о д н о с ъ з н а н и е, № 1, 16 юни, 1887.
- ²¹ Н а р о д н и п р а в а, № 49, 18 юли, 1888.
- ²² Н и к о л о в а, В. Съединената легална опозиция в България (1893—1894 г.) — Исторически преглед, 1981, № 6, 69—79.
- ²³ ЦДИА, ф. 401, оп. 1, а. е. 1, л. 1—3.
- ²⁴ П ъ р в и конгрес на либералната партия..., с. 23.
- ²⁵ А н а н и е в, Д. Политическата партия: теория и история. С., 1988, 142—150.
- ²⁶ ЦДИА, ф. 401, оп. 1, а. е. 1, л. 7.
- ²⁷ П а к т а м, л. 8.
- ²⁸ П а к т а м, л. 7—8.

- ²⁹ Народни права, № 1, 1 ян., 1895.
- ³⁰ Първи конгрес на Либералната партия..., с. 124.
- ³¹ Народен приятел, № 1, 31 май, 1894; Стр а ж а, № 1, 28 авг., 1894; А р д а, № 1, 25 март, 1895; С и л а, № 1, 1 ян., 1898, и други.
- ³² Първи конгрес на Либералната партия...; В т о р и конгрес на Либералната партия. С., 1898; Ш е с т и конгрес на Либералната партия. С., 1911; Ч е т в ъ р т и конгрес на Либералната партия...; Х а д ж и е в, И. Обяснения и тълкувания към програмата на Либералната партия, С., 1906; Ж ъ л т о в, П. Десето министерство на д-р Васил Радославов, С., 1907. и други.
- ³³ Х а д ж и е в, И. Нуждата от политическо възпитание. Ямбол, 1899; с ъ щ и я т, Кой и как трябва да възпитава политически. Ямбол, 1899; с ъ щ и я т, Знанието на избирателната бюлетина. Ямбол, 1899; с ъ щ и я т, Искайте програма от народните представители. Ямбол, 1902.
- ³⁴ Първи конгрес на Либералната партия..., с. 26
- ³⁵ ЦДИА, ф. 401, оп. 1, а. е. 3, л. 1.
- ³⁶ Н и к о л о в а, В. Програми и уставни на буржоазните партии в България в края на XIX и началото на XX век. — В: И з с л е д в а н и я по българска история. Т. 5, С., 1980, с. 58, 61, 64—65.
- ³⁷ Първи конгрес на Либералната партия..., 27—72.
- ³⁸ ЦДИА, ф. 401, оп. 1, а. е. 3. л. 1—2.
- ³⁹ Първи конгрес на Либералната партия..., 84—130.
- ⁴⁰ В т о р и конгрес на Либералната партия..., 377—405.
- ⁴¹ Б л а г о е в, Д. Съчинения. Т. IV, с. 461.
- ⁴² В т о р и конгрес на Либералната партия..., с. 253.
- ⁴³ ЦДИА, ф. 401, оп. 1, а. е. 4, л. 4—5.
- ⁴⁴ В т о р и конгрес на Либералната партия..., 251—255, 275—286.
- ⁴⁵ Пак там, с. 256.
- ⁴⁶ Пак там, 257—258; ЦДИА, ф. 401, оп. 1, а. е. 4, л. 4.
- ⁴⁷ В т о р и конгрес на Либералната партия..., 261—265.
- ⁴⁸ ЦДИА, ф. 401, оп. 1, а. е. 45, л. 12; а. е. 55, л. 42, 58—59; а. е. 57, л. 184—186.
- ⁴⁹ Пак там, ф. 249, оп. 1, а. е. 171, л. 1; ф. 401, оп. 1, а. е. 94, л. 1—2; а. е. 95, л. 1—2; а. е. 96, л. 1—2; а. е. 98, л. 1—6; ф. 313, оп. 1, а. е. 849, л. 7—11; НБКМ—БИА, ф. 263, а. е. 16, л. 21; Т о п а л о в, В. Към историята на радослависткия режим..., 6—18, 33—34.
- ⁵⁰ Народни права, № 131, 29 ноем., 1900.
- ⁵¹ С ъ д е б н о т о дело на бившите министри от кабинета Т. Иванчов — В. Радославов пред Държавния съд. С., 1903, т. 1, 11—19.
- ⁵² Народни права, № 69, 12 септ., 1902.
- ⁵³ Пак там, № 131, 19 ноем., 1900.
- ⁵⁴ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 94, л. 28.
- ⁵⁵ Народни права, № 69, 12 септ., 1902.
- ⁵⁶ Пак там, № 47, 26 юни, 1903.
- ⁵⁷ П р и с ъ д а на Държавния съд по обвинение на бившите министри, С., 1903, с. 115; ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 391, л. 2—3; а. е. 849, л. 13.
- ⁵⁸ НБКМ—БИА, ф. 256, а. е. 9, л. 1—2; ЦДИА, ф. 1157, оп. 1, а. е. 135, л. 2—3.
- ⁵⁹ ЦДИА, ф. 401, оп. 1, а. е. 61, л. 13.
- ⁶⁰ Пак там, а. е. 4, л. 12—13.
- ⁶¹ Пак там, а. е. 8, л. 1.
- ⁶² Ч е т в ъ р т и конгрес на Либералната партия..., 172—177.
- ⁶³ Пак там, с. 247.
- ⁶⁴ Пак там, с. 255—256.
- ⁶⁵ Пак там, с. 257.

- 66 Пак там, с. 249.
- 67 Пак там, 222—223.
- 68 Пак там, 250—255.
- 69 Народни права, № 107, 19 май, 1907.
- 70 Данните са систематизирани от автора. Вж: ЦДИА, ф. 401, оп. 1, а. с. 47, л. 3—6; а. с. 48, л. 1. а. с. 64, л. 1—373.
- 71 Народни права, № 113, 25 май, 1907.
- 72 ЦДИА, ф. 401, оп. 1, а. с. 40, л. 2.
- 73 Пак там, а. с. 74, л. 26.
- 74 Пак там, а. с. 63, л. 1—8.
- 75 Пак там, а. с. 69, л. 6—10.
- 76 Шестти конгрес на Либералната партия..., 9—10.
- 77 Пак там, с. 11.
- 78 Пак там, с. 12.
- 79 Пак там, с. 506—674.
- 80 ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. с. 583, л. 3—4.
- 81 Народни права, № 68, 22 март, 1912.
- 82 ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. с. 177, л. 5; а. с. 583, л. 2.
- 83 Пак там, ф. 401, оп. 1, а. с. 38, л. 1.
- 84 Пак там, а. с. 69, л. 14—15.
- 85 Пак там, а. с. 88, л. 2.
- 86 Народни права, № 58, 10 март, 1912.
- 87 Програми и устава на Българските партии. Кюстендил, 1902, 9—12.

ОРГАНИЗАЦИОННАЯ СТРУКТУРА ЛИБЕРАЛЬНОЙ (РАДОСЛАВИСТКОЙ) ПАРТИИ (1186—1912 г.)

Милко ПАЛАНГУРСКИ

(Резюме)

Развитие организационной структуры Либеральной партии проходит через три этапа. Первый этап с формирования партии до 1894 года. Из-за ряд внутренне-политических причин структурные уровни не оформляются полностью и остаются в зародышном состоянии. На следующем этапе либералы ставят основания одной из лучших организационных систем среди болгарских буржуазных партий. После партийного расщепления в 1904 году начинается третий этап. Тогда либералы продолжают создавать и усовершенствовать свою внутривнутрипартийную систему связи. Накануне воин функционируют следующие партийные звена: Центральное бюро, околийские бюро, местные дружины, система центрального и местной печати, взаимосомагательная касса и банка "Болгария".

STRUCTURE D'ORGANISATION DU PARTI LIBERAL
(RADOSLAVISTE) (1886—1912)

M. PALANGOURSKI

(R e s u m e)

Le développement de la structure d'organisation du Parti libéral (radoslaviste) passe par trois étapes. Pendant la première étape, commençant avec la création du parti et continuant jusqu'à 1894, à cause de plusieurs conditions politiques intérieures les niveaux structuraux ne se forment pas entièrement, ils restent dans un état latent. Durant la deuxième période les libéraux fondent les bases de l'un des meilleurs systèmes d'organisation des partis bourgeois bulgares. Après la scission à l'intérieur du parti en 1904 commence la troisième étape, pendant laquelle les libéraux continuent à édifier et à perfectionner le système de rapports dans le parti. Les groupes du parti qui fonctionnent à la veille des guerres sont les suivants: le Bureau central, des bureaux cantonaux, des groupes locaux, des systèmes de presse centrale et locale, une Caisse de secours mutuels et Banque "Bulgarie".

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том 27, кн. 3

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1989

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "ST. ST. CYRILLE ET MÉTHODE"

DE V. TIRNOVO

Tome 27, livre 3

FACULTÉ D'HISTOIRE

1989

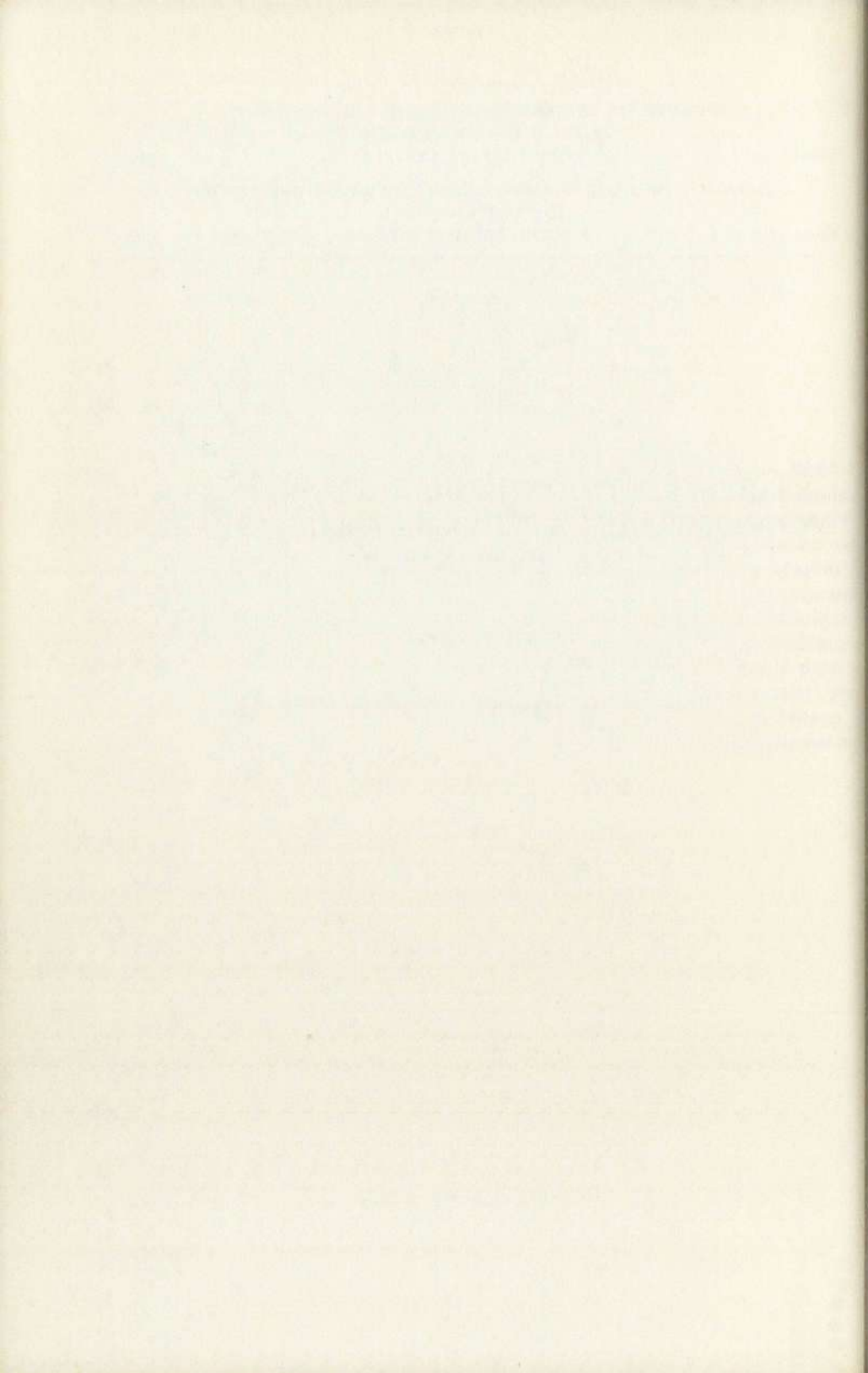

КРАЙ НА КОНСТИТУЦИОННАТА МОНАРХИЯ И
УСТАНОВЯВАНЕ НА РЕПУБЛИКА В ПОРТУГАЛИЯ
(5.X.1910 – 1.IX.1911 г.)

ЙОРДАН МИТЕВ

Рецензент и редактор: доц. к.и.н. *Радослав МИШЕВ*

Велико Търново, 1992

Политическата и социална история на Португалия от края на XIX и началото на XX век е свързана с подготовката и избухването на буржоазната революция от 5.X.1910 г., която прокламира първата в историята на страната Република¹. Със свалянето на монархията в Португалия е направен експеримент тази малка страна от Иберийския полуостров да се превърне в съвременна модерна демокрация.

Събитията от този период — края на XIX и началото на XX век, са непознати на съвременната българска историография. Изследванията, посветени на тази страна, обхващат предимно проблеми, свързани с нейното развитие в края на шестдесетте и началото на седемдесетте години². Те разглеждат участието на комунистите срещу фашистката диктатура на Салазар и Каетану³ и колониалната политика на метрополията в "отвъдморските" територии⁴. У нас бяха публикувани материали от най-различно естество след избухването на "революцията на карамфилите"⁵, която сложи край на четиридесет и осем годишната фашистка диктатура.

За периода до 28.V.1926 г., когато в Португалия е извършен военен преврат, довел до идването на фашизма на власт, липсват цялостни изследвания на европейската историография. Изключения правят някои разработки на съветската историческа наука⁶, но те не дават пълна представа за развитието на политическата действителност в метрополията след свалянето на монархията през 1910 г. Революцията от 5.X.1910 г. и дейността на Временното правителство са намерили подобаващо място в португалската историография⁷. В значителна част от изследванията обаче се дават диаметрално противоположни оценки за тяхното място в политическото развитие на метрополията от провъзгласяването на Републиката до нейния крах на 28.V.1926 г.⁸. В редица от изследванията колониалният фактор се посочва като определящ за стабилността на политическия режим след 5.X.1910 г.⁹, а влизането на Португалия в Първата световна война се окачествява като фатална грешка на младата Република. При търсенето на причините за събарянето на монархията в Португалия болшинството от авторите се спират предимно на недъзите на португалската политическа система, както и на традиционния страх на монархистите от испанско нахлуване, което би довело до загубването и на колониалните територии¹⁰.

В една малка страна, с малко образовани хора, такива страхове лесно се разпространявали. По време на политическите кризи на мо-

нархията реакционните сили разчитали изцяло на политиката на колониализъм, авторитаризъм и национализъм, за да блокират важните социални и политически процеси, които нарязвали в португалско общество.

Настоящият труд има скромното предназначение да отговори на някои въпроси, свързани със социалнополитическите особености на конституционната монархия в Португалия през последните ѝ години, да проследи причините за избухването на революцията и анализира началното развитие на най-нестабилния парламентарен режим в Западна Европа, разпаднал се напълно след шестнадесетгодишно съществуване.

* * *

Развитието на капитализма в Португалия в годините на конституционната монархия¹¹ не протича равномерно. Икономическата структура на страната се основава предимно на селското стопанство. Португалия е богата на определени селскостопански продукти — вино, корк, плодове, които позволяват масов износ, но разполага с бедна почва, неподходяща за отглеждане на пшеница. Така проблемът за снабдяването на големите градски центрове с хлебни и житни култури поглъща усилията на държавата във времето, когато Португалия е трябвало с цената на големи усилия да отстаива политическата си независимост.

В остра конкуренция с вечната си съперница Испания Португалия упорито проправя път в колониалните открития и завоевания. Колониалната експанзия, притокът на злато и скъпоценни метали и доходната търговия с роби допринасят необикновено много за утвърждаването на капиталистическите отношения в стария континент¹². Наличието на огромни богатства в никакъв случай не води до развитието на капитализма в самата страна. Нещо повече, господстващият феодален елит прахосва огромните съкровища или ги загубва в непрекъснати войни¹³.

Към средата на XII век Португалия за първи път се освобождава от господството на Кастилия. Кастилия, а по-късно вече обединената Испания са непрекъснатата заплаха за независимостта на малката страна¹⁴. Въпреки че Португалия и Кастилия са свързани родствено, икономически и етнически и въпреки че сходствата между иберийските нации са много повече от разликите между тях, Португалия решава да избере свой собствен път на развитие. Тя разширява територията си от съвсем малкото място, което заема в Западна Иберия, така че да изгради първата велика морска империя. Изпреварвайки испанската експанзия с близо един век, тази малка нация е пионер в откривателствата на европейците в Америка, Азия и Афри-

ка. През периода, който португалците наричат "златният век" (1415—1515 г.), Португалия се превръща в европейска сила¹⁵.

Към средата на XVI век обаче страната е обхваната от остра икономическа и политическа криза. Тя започва да губи контрол над "отвъдморските" си територии, които са главно крайбрежни, а в метрополията се задълбочава влиянието на Испания, която при управлението на крал Филип II през 1580 г. успява да анексира Португалия¹⁶. Испанското владичество продължава до 1640 г.¹⁷, когато Португалия възвръща крехката си независимост. Едва през 1688 г., с подписването на договор с Испания, Португалия донякъде се успокоява, че заплахата от страна на източната ѝ съседка е намаляла. "Испанската заплаха", както тя се определя в литературата, историята, политиката и дори в църковните проповеди, е била изключителен фактор при оцеляването и развитието на Португалия.

В края на XVIII и началото на XIX век, политическият живот в Португалия изцяло се доминира от Лисабон, докато селските маси не са засегнати от настъпващите промени. В провинцията, където селското стопанство запада през вековете след ерата на откритията, селяните продължават да живеят в традиционното си общество, с древните обичаи, свързани с патриархата и с функционирането на отделните селища като комуни, като по този начин провинциална Португалия остава един пасивен фон, на който се развива столицата¹⁸. Въпреки че Евора, Порту и Коимбра са играели определена роля в годините на монархията, обикновено Лисабон са възползвал от новите открития както в хуманитарните, така и в точните науки и от всичко ново, което пристига на лузитанските брегове¹⁹.

Хомогенността на обществото в национално отношение и липсата на диференциация между управляващите групировки са характерна особеност на португалското историческо развитие. Въпреки че съществуват ярко изразени регионални различия между Миньо и Алгарве²⁰, в една малка Португалия не съществуват острите деления, които се откриват в съседна Испания. С изключение на Лисабон и в някои случаи на Порту в Португалия не съществуват регионални сепаратистки движения, като тези в баските провинции и Каталония в Испания. Малкото неевропейци, които идват в метрополията от Африка, Азия или Америка, в скоро време са претопени и като цяло Португалия остава едно хомогенно бяло общество дори и когато то перира смесването на расите в многорасовите си колонии²¹.

В резултат от френската инвазия през 1807 г., португалското кралско семейство, водено от престолонаследника принц Жуау VI, емигрира в Рио де Жанейро, където остава до 1821 г.²² През същата година Жуау VI се връща от Бразилия и дава клетва да спазва конституцията, която е изготвена през 1822 г. по модел на испанската от 1812 г.²³ Основният държавен закон е дело на парламента, който се състои предимно от средни земевладелци, търговци, военни и бю-

рократи. Документът съдържа идеи, които са били твърде напредничави за някои слоеве от португалското общество. Според конституцията нацията, а не кралят ще бъде "отговорна" за запазването на суверенитета на държавата. Освен това се предоставяла свобода на пресата, премахвали се юридическите и данъчните привилегии, а инквизицията била отменена²⁴.

Новите идеи обаче били твърде непопулярни за голяма част от португалците, които живеели предимно в селски полуфеодални условия и не успели да разберат и оценят настъпилите промени. Тази част оставала вярна на традиционните политически сили в Португалия — монархията и църквата.

През май 1823 г. контрареволуционен метеж премахва конституцията от 1822 г. и през следващите три години крал Жуау VI управлява отново като абсолютен монарх. След смъртта му през 1826 г. неговият син Педру, който по това време е крал на Бразилия, отстъпва трона в полза на седемгодишната си дъщеря Мария. Братът на Педру, Мигел, трябвало да стане регент за 11 години, докато младата Мария навърши пълнолетие. Педру лично изготвя новата конституция, известна по-късно като "Хартата", и очаква Мигел да я спазва като регент²⁵.

През 1828 г. под натиска на консервативните сили Мигел възстановява абсолютизма и упражнява репресии срещу поддръжниците на конституцията. Действията на регента предизвикват въстание, което през 1832—1834 г., обхваща по-голямата част от Португалия и прераства в гражданска война. Педру е принуден да абдикира от Бразилия и се завръща в Португалия, за да постави отново на трона дъщеря си Мария. С британска помощ през 1834 г. Педру триумфира, а Мигел е изпратен в изгнание. Хартата от 1826 г. е възстановена като национална конституция. Педру спасява трона за дъщеря си, но през 1834 г. умира, като оставя на Мария, която е на 15 години, наследство от политическа бъркотия и икономическа разруха²⁶. Съдбата на Педру, известен в португалската история като "дон Педру спасителят", маркира тъжното начало на трагичната фамилна съдба на португалските конституционни монарси. Дъщеря му — кралица Мария II, изтощена от бурния период на управление и честото раждане на деца, умира на 34 години по време на раждането на единадесетото си дете. Най-големият ѝ син дон Педру V, който я наследява на трона, умира на 24 години от тифус. Едва вторият син на Мария II — дон Луиш, който става крал на Португалия през 1861 г., се радва на дълго и сравнително спокойно управление от 1861 до 1889 г. Периодът на неговото управление е известен с относителна стабилност в политическия живот на страната²⁷.

Официално "Хартата" е в сила от 1842 до 1910 г. и политическите експерти я описват като "най-монархическа" от всички останали²⁸. Според този документ португалският крал може да действува

като неутрален изпълнител, да ръководи правителството и да решава спорове от най-различно естество. Неговата власт е голяма, той може да свиква или разпуска парламента, свободно да уволнява първия министър и кабинета, да дава амнистия и при определени обстоятелства да законодателствува с декрет²⁹. През по-голямата част от съществуването на конституционната монархия главният конфликт е съсредоточен върху разпределянето на силите между изпълнителната власт, която е съсредоточена в ръцете на краля и правителството и между законодателните органи. Политическите партии се противопоставяли срещу увеличаването на кралската власт, но все пак през периода 1834—1853 г.³⁰ силите на монарха осигурявали необходимата стабилност в политическия живот на страната.

През последните години на XIX век обаче политическите, финансови и морални кризи стават непоносими за голяма част от португалското общество. Липсата на доверие към кралската власт, разточителното и неработоспособно ръководство, на което било трудно да прокара реформи, политическите условия, които давали възможност за предаване на властта от ръка на ръка, правели все по-уязвим и по-непопулярен монархическия институт в Португалия. В системата на псевдопарламентаризъм политическите партии представлявали клики от политически и лични приятели. Правителствата рядко имали възможност да изпълняват своите програми поради обстоятелството, че резултатите от парламентарните избори непрекъснато се оспорвали от републиканците. Дълги години обаче опозицията се въздържала от решителни действия, като се задоволявала с конспирации и клеветнически статии във вестниците³¹.

Според статистиката през периода 1834—1910 г. в Португалия се провеждат 43 пъти парламентарни избори, а кралят разпуска парламента 30 пъти, като само по време на своето двадесет и осем годишно царуване крал Луиш (1861—1889 г.) разпуска парламента 11 пъти³². След установяването на двупартийната система, известна в португалската история като "ротационна" система, кралят продължавал старата практика да разпуска парламента, поради несъгласие с политическата програма на управляващата партия. Двете партии, които се ползвали с най-голямото благоволение на "ротационната" система, били Консервативната и Прогресистката партия, чиито политически програми не се различавали съществено, тъй като били оръдие в ръцете на краля.

След 1871 г.³³ двете партии се редуват в управлението на равни интервали от време и когато кралят разпуснал парламента преди определен му срок, това означавало, че "започва движение" в парламентарния процес за прехвърляне на властта на другата партия. Когато едната от двете партии реши да изостави управлението, независимо от причината — изгубени гласове в парламента, инцидент, скандал, умора от водачеството или липса на кралско доверие, кра-

лят уволнявал министър-председателя и назначавал нов от другата партия.

При тези случаи се провеждали нови избори под контрола на правителството, които били фалшифицирани. Ето защо правителството винаги получавало желаното болшинство в парламента. По този начин правителствените манипулации, със съгласието на краля, стават обикновено явление в политическия живот на страната в края на XIX век, а девалвацията на правителствената политика била очевидна. Монархията се рушала неудържимо, защото личността на краля и монархическата институция били свързани с парламентарната система по най-порочен начин.

От друга страна, финансовото положение на Португалия в годините на късната конституционна монархия отнема голяма част от енергията на правителствата за неговото решаване. Болестите от средата на века, чуждите нашествия и загубата на Бразилия през 1822 г.³⁴ изчерпили до краен предел португалските финанси. През периода 1851 — 1856 г. в португалската икономика се появяват постоянни бюджетни дефицити, а през 1892 г.³⁵ правителството е принудено да обяви фалит.

Интелектуалният елит на страната приел финансовия въпрос като главна опасност за португалската независимост и Португалия още веднъж била обявена за "болния човек" на Запада³⁶. Финансовата слабост засилвала растящия песимизъм сред интелектуалците и отразявала катастрофалното положение, в което се намирала португалската икономика. Кризата се задълбочавала и поради желанието на европеизирания португалски елит да види Португалия и португалците силни, каквито са били в периода на откритията. Това желание се изразявало с термина "ресуржименто" (възраждане), което означавало търсене на нови идеи и нов модел за политическо устройство на страната. Мнозина се обръщат към миналото, за да оживят средновековните герои, докато други виждали промяна в "търсенето" на нова политическа система в унисон с такива съвременни модели като република и демократизиране на обществото³⁷.

Издаден в декадентство, образованият елит се чувствувал като в капан от португалската немощ. Разочаровани и отчаяни от тъжната перспектива, която се откривала пред Португалия, видни португалски личности потърсили спасение в самоубийството или наркотиците³⁸. Анализът на политическите, финансови и морални кризи води до заключението, че функционирането на политическата система в Португалия, а не обстоятелството, че тя е малка страна със скромни възможности, е главната причина за бедственото положение, в което изпада метрополията. Тази система представлявала затворен кръг, от който и монархистите, и републиканците искали да излязат.

В книгата си "Мисли за политическото настояще и бъдеще на Португалия"³⁹ известният португалски философ Ногейра Соареш,

анализирайки недъзите на политическия живот в метрополията, посочва, че монархическата система ще бъде окончателно разрушена в края на XIX век. Прогнозите на Соареш били в унисон с безразличието и апатията, обхванали португалците, и противоречели все повече на безсмислените декларации на амбициозните политици, чиито действия стават причина за неизбежния край на конституционната монархия. Атаките срещу личността на краля се съпровождат с партизанщина, а пресата в Лисабон и Порту постоянно публикувала клеветнически статии срещу некадърната политика на португалските правителства⁴⁰.

През 1883 г. Ногейра Соареш направил редица предложения за реформи в Португалия, свързани със специализиране на гражданските служби и наказване злоупотребите на политическите органи спрямо тяхната дейност. Предложен бил и нов закон за защита на гражданите от неоснователните нападки на пресата — "най-вредното училище за политическа деморализация"⁴¹. Най-радикалното предложение на Соареш било свързано с незабавното премахване на покварената "ротационна" система и заместването ѝ с политически партии, които да отразяват интересите на широките слоеве на португалското общество. Този идеалист-реформатор взема за изходна база идеи, които са свързани с миналото на Португалия, като период от "златното време на чест и справедливост". Той убеждава сънародниците си да приемат система, чрез която се налага властта на закона, а не тази на хората⁴². Все пак някои от идеите на Соареш за реформи стават обект на вниманието на републиканците, въпреки че много малко от тях намират приложение в практиката. Поведението на правителството и неговата политика стават предмет на подигравки и хумор из кафенетата, във вестници, списания и книги. В апогея на реализма в португалския роман писатели, есеисти и карикатуристи осмиват повърхностната и евтина култура на управляващите кръгове и засилващата се анархия в политическия и стопанския живот на страната.

През 1889 г. умира крал Луиш⁴³. Наследява го неговият син Карлош I — темпераментен и умен монарх, известен също така и със своите бикоборски способности. Карлош I бързо се ориентирал в обстановката, но осъзнавайки безизходното положение, в което се намирала монархията, нямал право на свой избор. След като през 1901 г. наблюдава маневрите на морските корпуси — една от най-елитните групи в португалските въоръжени сили, той отбелязва, че повечето от морските офицери не са били монархисти, въпреки че са изпълнявали добре задълженията си. По-късно Карлош I често пъти бива цитиран за това, че Португалия се е превърнала в "монархия без монархисти"⁴⁴.

Идването на власт на Карлош I съвпада с мощния подем на републиканското движение в страната⁴⁵. Републиканството в Португа-

лия възниква като доктрина през първата половина на XIX век. Буржоазните революции в Европа от 1848 г. стимулирали значително развитието на републиканските идеи, а през втората половина на XIX век условията се променят съществено и перспективата за един скоросен републикански свят изглеждала по-реална. Победите на републиканците във Франция и Испания ускорили окончателното утвърждаване на републиканските идеи в Португалия. В продължение на 40 години политически водачи като Елиш Гарсия (1830—1891 г.), Теофило Брага (1843—1924 г.), Базилио Телеш (1856—1923 г.) и Сампайо Бруно (1857—1915 г.) разпространявали тези идеи, като обогатявали съдържанието им с философски, политически и социални елементи⁴⁶. Страстно се пропагандирали научният мироглед и позитивизмът, които болшинството от републиканците поглъщали като противоотрова срещу религията⁴⁷.

В последните години на монархията антирелигиозността е ново и важното допълнение към идеите на републиканците. През първата половина на XIX век обаче провъзгласяването на република в Португалия все още се смятало за утопия от много републиканци, които ясно си давали сметка, че реалните условия в португалското общество са все още твърде далеч от стремежа за социално равенство. В една страна, където работниците представлявали незначително малцинство, да се свърже мечтата за република с техните специфични класови цели би означавало да се отложи смяната на режима с няколко поколения. Изглеждало по-реално, с цел да се привлече буржоазията — да се отстъпи временно от социалистическите принципи и да се следват демократически принципи. Това решение се оказало оптимално за португалските политически условия⁴⁸.

През 1875 г. се образувала и Португалската социалистическа партия⁴⁹, която допринесла за утвърждаването на републиканските идеи в Португалия. От края на 80-те години обаче социалистите започнали да изостават в успешното пропагандиране на своите политически възгледи, докато републиканците завоювали важни позиции в политическия живот на страната. Същевременно членуващите в Републиканската партия социалисти образували ляво крило със значителна политическа тежест⁵⁰.

От политическа гледна точка португалските републиканци следвали моделите на западноевропейските републикански институции. Те защитавали всеобщото изборително право, което по-късно отхвърлили, преимуществото на законодателната пред изпълнителната власт и минимална президентска представителност. Болшинството републикански лидери произхождат от средните класи, като малко от тях са заемали висок политически пост преди 1910 г., но всички имали опит в политиката. Мнозина са били преподаватели по право в Университета в Коимбра, лекари, фармацевти, учители и журна-

листи, а някои и войници⁵¹. Голяма част от републиканците са студенти в реномираните висши училища в Лисабон и Порту. Интелектуалният им стил се покрива с този на градската средна буржоазия и е пропит със силна доза френско влияние. Републиканската партия включва в своите редици едни от най-образованите хора в страната. Някои, като Алфонсу Коща⁵² в правото, Сидонио Паиш в математиката, Бернардино Мачадо в образованието и антропологията, Мигел Бомбарда в психиатрията, по-късно Егаш Муниж в неврологията, са били не само отлични студенти, но и добри преподаватели, притежаващи международна известност като напреднали специалисти в своите области⁵³.

В публикуваните програмни документи от 1876⁵⁴ и 1891 г.⁵⁵ ясно личи стремежът на републиканците за промяна в общественopolитическия живот на страната. Те си поставили за цел установяването на политическа и икономическа демокрация, въвеждане на преки избори за законодателно събрание, подобряване на образователното дело и отделяне на църквата от държавата. Очевидно партийните идеи в значителна степен са заимствани от испанските републикански идеи, а френските революционни традиции притежавали необикновена привлекателност за мнозина португалски републиканци⁵⁶.

Начинът, по който се развивала Републиканската партия в Португалия, изключвал появата на екстремизъм. До края на века тя се превръща не просто в опозиционна партия, а в политическа организация, която непрекъснато привличала свои последователи. Освен редовните членове партията включвала и социалистически и анархосиндикалистки групи, които подкрепяли републиканците, тъй като виждали в тях най-надеждното средство за събарянето на монархията. Значителна част от членовете на партията участвували в дейността на секретната организация "Карбонария"⁵⁷. Португалската "Карбонария" тайно подкрепяла републиканците и играела важна роля в организирането на военни конспирации след 1907 г. Въпреки че формално тя се намирала под контрола на Директората на Републиканската партия, "Карбонария" фактически се установила като държава в държавата и служила като малък "секретен" народен фронт, който уреждал сътрудничеството между групите на анархистите, социалистите и републиканците.

По правилата на "Карбонария" само португалци могли да се присъединят в нейните редове и те били длъжни да обещаят живота си в залог за "възраждането на португалската земя"⁵⁸. Сред изявените водачи на "Карбонария" бил и морският интендант Антонио Мачадо Сантуш, който по-късно става герой на революцията от 1910 г.⁵⁹. Тази организация обхващала само една малка част от голямото движение, свързано с политизирането на градската работни-

ческа класа. По-голяма заплаха за установената система носела бързата еволюция на Републиканската партия, която до този момент в португалската история, въпреки недостатъците на своите лидери, ораторските хиперболи и неизпълнените по-късно обещания, от 1890 г. до края на Първата република била най-голямата, най-добре организирана и най-избирателно ефективна политическа партия. В най-новата история единствената политическа организация, която можела да ѝ съперничи по дългото си съществуване, работоспособност и подкрепа от страна на мнозинството от португалския народ, е Португалската комунистическа партия, основана през 1921 г. и преживяла в нелегалност 40 години под диктатурата на "Новата държава"⁶⁰.

Републиканската партия дължала своя бърз просперитет на много фактори. Като коалиция тя обединявала различни републикански тенденции, а нейното оръжие били безспирното красноречие, интензивните прескампани, памфлетите, народните събрания, лекциите и парламентарната дейност⁶¹. Партията била много добре организирана в градските центрове, където около 1904 г. тя имала около 370 организации⁶². За нейната политическа организираност и дисциплина говори обстоятелството, че след новината за победата на революцията в Лисабон в почти всяко населено място в страната за часове се формирали републикански хунти, които по най-бързия начин поели властта от местните правителства. Тези хунти, без да чакат разпореждането из Временното правителство, незабавно освободили от тежките финансови задължения редица учреждения и служби⁶³.

Въпреки утвърждаването на партията като реална политическа сила, републиканското представяне на парламентарните избори било незначително⁶⁴. Безпокоени и малтретирани от правителствените власти, републиканците не могли да получат мнозинство в парламента, но участвували активно в неговата работа, като непрекъснато оспорвали местата на монархическите депутати. От 200 места в парламента по времето на монархията Републиканската партия никога не спечелила повече от 14 мандата (август 1910 г.) и те били главно от Лисабон — бастиона на републиката⁶⁵. След последните избори преди революцията кралят закрива парламента, за да разгледа съдебните случаи, отнасящи се до предварителната манипулация на гласовете, тъй като повечето от половината места били оспорвани от републиканските депутати.

Републиканската партия дължала своя успех както на широката народна подкрепа, особено в столицата и Порту, така и на политическата пропаганда и словесни атаки срещу монархията. Не случайно в португалската история периодът 1890—1910 г. е известен като период на "пропагандата"⁶⁶. Потоците от републикански вестници, памфлети, политически карикатури, поеми, песни, лекции и събрания са изумителни. Обемът е забележителен за тази малка страна с

разпространена неграмотност (79% през 1906 г.)⁶⁷, бедност и изостаналост в сравнение с големите западноевропейски държави. Между 1890 и 1910 г. почти всички главни вестници на Лисабон и Порту, включително основният ежедневник "О Секулу"⁶⁸, станали или открито републикански, или неутрално настроени спрямо монархическата политика. След 1895 г. дори в провинциалната преса, която останала предимно консервативна, съчувствието към републиканците нараснало неимоверно. Повечето от вестниците обявили открито подкрепата си на Републиканската партия и се отнасяли към правителствената политика с цинизъм и открита враждебност.

Нарастващата тенденция в пресата за подкрепа на републиканците им давала предимство в тяхната кампания за завземане на властта. Те непрекъснато декларирали своята решимост да запазят колониализма в Африка и да утвърдят демокрацията и антиклерикализма поради което получили пълната подкрепа на средните класи в градовете. В своите мемоари републиканският политик Франшишко Куня Леал⁶⁹ посочва, че "идеята за Република става мит", който допада едновременно както на неграмотните, така и на полуграмотните, а това са португалците, които през 1910 г. наброяват повече от 5,5 млн. души. Надхвани с шовинизъм, републиканските привърженици са преобладаващо мнозинство от общественото мнение. За повечето от тях "Републиката" била лекарство за "нещастната и болна страна, която се намирала в ера на всеобщо отчаяние"⁷⁰.

Обречени на жесток глад, градските маси се запалват от идеята за митичната бъдеща република, която ще реши всички проблеми. Трябва определено да се каже, че републиканските нападки срещу монархията не винаги са честни, но били резултатни именно поради своята жестокост и безкомпромисност. На сесия в камарата на представителите в парламента през ноември 1906 г. новоизбраният републикански депутат — оратор Афонсу Коша, спечелва симпатиите на много републиканци и дори на някои монархисти, когато открито атакувал крал Карлош I във връзка с неговото искане за парични заеми от бюджета на правителството. Речта му съдържа следния пасаж: "За много по-малко престъпления, отколкото тези на Карлош I, главата на Луи XVI се търкулна на ешафода във Франция."⁷¹ Когато отказва да се отрече от думите си, президентът на Камарата го изключва за един месец от политическа дейност. На голям митинг, проведен на 2.XII.1906 г., републиканският поет Гуерра Жункейра се обръща към краля, който е доста напълнял, с думата "прасе", за което бива арестуван и глобен⁷². Накрая през 1909 г. известното списание за карикатури "Уш Ридикулош"⁷³ обрисова португалския мъж Зе Повиньо, който уринира на надгробната плоча на някои политици — монархисти, а на плочата било написано: "Тук лежи срамът на португалските политици"⁷⁴.

Бързата урбанизация на двата големи града Лисабон и Порту довежда до пренаселване, глад и ужасни условия за живот на хората, които безразборно пристигали от селата. Надниците изоставали по отношение на цените, а работният ден се увеличил на 12—14 часа. Въпреки че условията на село се възприемали като по-малко отчайващи, селяните на практика работели по 17—18 часа и получавали твърде ниски надници. За да оцелеят, те били принудени да разчитат на комунарната практика да обединяват доходите, ресурсите и храната помежду си⁷⁵, а традиционното за Португалия увеличаване на емиграцията към Бразилия и други страни е най-красноречивият израз на влошаващите се и несигурни икономически условия⁷⁶.

През януари 1890 г. Португалия преживява изключителна политическа криза във връзка с английския ултиматум да бъдат изтеглени португалските експедиционни сили от Централна Африка⁷⁷. По това време Португалия разполага с импозантни остатъци от своето колониално богатство: Ангола, Мозамбик, островите Зелени нос, Гвинея-Бисау и Сао Томе и Принсипи в Африка и Гоа, Дамау и Диу в Индия, както и част от остров Тимор, които обхващат 2,1 млн. кв. км⁷⁸. Португалското правителство било принудено да се подчини на английския натиск и изтеглило своята експедиция. Научавайки за решението на правителството, тълпите от по-големите градове подивели от ярост, а вълна от насилия сполетяла намиращите се в Португалия британски граждани. Всички влагали масово парите си за оръжие и настоявали за война с Англия⁷⁹.

Кризата, предизвикана от английския ултиматум, довела до още по-голямо сплотяване на редиците на републиканците и сериозно подронила престижа на монархията. Ултиматумът предизвикал увеличаване на въоръжените провокации в цяла Португалия. До 1890 г. повечето републиканци поддържали легалния път за свалянето на монархията, но след позорното отстъпление на краля пред англичаните настъпила сериозна промяна в стратегията и тактиката на Републиканската партия относно начина, по който трябва да бъдат защитени "висшите интереси" на португалската нация⁸⁰.

Така през 1891 г., водени от младия журналист Жуау Шагаш, група републиканци против волята на Директората на партията решили да вдигнат въоръжено въстание в Порту⁸¹. Планът на Шагаш се провалил, тъй като неговата група можела да "победи не повече от 3 офицери, няколко сержанти и войници". За броени часове след драматичната прокламация на Републиката в градското събрание и назначаването на Временно правителство републиканската кауза се провалила⁸².

Несполучливият опит за преврат в Порту през 1891 г. бил поучителен за ръководството на Републиканската партия и станал важен precedent в нейната политическа дейност. Той положил началото на

серия от други опити за държавен преврат, известни в португалската история като "пронунсиаменто"⁸³. Традицията на "пронунсиаменто" била продължена през 1895, 1896, 1901, 1906, 1908 и два пъти през 1910 г.⁸⁴. При всичките тези случаи въстаниците републиканци не могли да привлекат на своя страна армията и военноморските сили в Лисабон и Порту. Службите за сигурност с помощта на Националната гвардия осуетили всички опити за преврат. Станало ясно, че републиканците можели да съборят монархията само при условие че спечелят съюзници във военноморските сили и армията.

И след идването на Карлош I на власт главните монархически партии не могли да приведат в действие необходимите реформи поради нежеланието на олигархията да изложи на опасност личните си доходи, позиции и власт, което довежда до постепенното разпадане на прочутата "ротационна" система. От друга страна, през първите години след поемането на властта от Карлош I в Португалия се формира особено консервативно движение, съставено от елитни интелектуалци, войници, благородници и духовници, което отхвърляло както републиканството, така и либералния монархизъм. Към това движение принадлежал и майор Моузиньо де Албукерке, който предложил нов модел "динамична милитаристична монархия", която щяла да помете републиканците чрез репресии. Той препоръчал да се завиши ролята на офицерския корпус от армията и флота и настоявал за военна диктатура начело със силния Карлош I⁸⁵.

В последните години на монархията се появила нова, консервативна католическа партия, известна под името Национална партия⁸⁶, която била оглавявана от известния със своите реакционни възгледи политически деец Кандидо да Силва⁸⁷. Новата партия ратувала за възраждането на католицизма в страната, като "единствено спасение за нацията от сполетелите я беди"⁸⁸. Най-накрая се появила и тайната политическа групировка Академичен демократически център на Христос, която защитавала както възраждането на католицизма, така и реформите в политиката и управлението⁸⁹. Много от аргументите на последната партия се базирали на убеждението ѝ, че съществуващото по това време "португалско неустойчиво състояние" е било обусловено от социалното разпадане на метрополията, моралната безразветленост, погубването на португалските традиции и прекаленото европеизиране. Партията била особено заинтересувана от развитието и запазването на португалските колонии в Африка, като част от програмата за национално възраждане и възвръщане на изгубената слава от ерата на откритията⁹⁰.

Очевидно колониалният проблем е бил пробният камък за политическата тежест на всяка една от споменатите групировки, ето защо монархическият институт също разгърнал активна дейност за колониалното възраждане на метрополията. След конфликта с Англия от 1890 г. кралят знаел, че републиканците ще използват всички ко-

лониални несполуки, за да обвинят за тях монархията. Той преднамерено подкрепял колониалните усилия на правителството с дейността си в "Дружеството на географията"⁹¹, основано през 1875 г. От друга страна, офицерските корпуси в армията и флота все по-здраво се свързвали с колониалната дейност в Африка, особено след успешните походи в Ангола и Мозамбик, които осигурили на метрополията територии, "гарантиращи" добър доход и лична слава⁹².

През 1901 г. започва разцепление на главните монархически партии и скоро станало невъзможно да се създават некоалиционни кабинети, които да спечелят мнозинството от местата в парламента. Ето защо партиите непрекъснато притискали краля да разпусне парламента и да им предостави възможност да "контролират" провеждането на новите избори. Карлош I обаче използвал своите кралски привилегии и отказал да удовлетвори искането на монархистите. Към 1906 г. парламента почти не функционираше, тъй като разгорещените партийни борби пречели на неговата работа⁹³.

Политическата дилема, изправена пред Карлош I, агонизирала. По този повод републиканският писател Жуау Фалкау заявява: "Има само един лек и този лек трябва да дойде от революцията. Или революция, направена от краля, или революция, направена от народа"⁹⁴. Кралят знаел също, че усилията му да създаде "модерна власт" ще разгневят републиканците, а отслабването на кралската власт ще отчужди много монархисти. Конституцията му давала значителна власт, но той се колебаел да я използва поради нарастващата непопулярност на кралската институция и на монархията.

През май 1906 г. крал Карлош I назначава за държавен министър лидера на Либералната партия Жуау Франку⁹⁵. Плановите на Франку за промени били наистина смели, но опозицията станала вече неуправляема. В началото на 1907 г. той оттеглил за неопределено време своето обещание да сътрудничи с парламента, започнал да цензурира пресата, затворил водачите на опозицията и "узаконил" своите реформи с декрети. Административната диктатура на Франку отбелязва началото на края на португалската конституционна монархия⁹⁶.

В началото на 1908 г. "Карбонария" подготвила заговор за убийството на Франку, но когато членовете на групата не могли да го заловят в собствения му дом, те потърсили краля, който се връщал от ваканция в Браганса⁹⁷. На 1 февруари 1908 г. следобед куршумите на "Карбонария" убиват Карлош I и неговия най-голям син⁹⁸. Царубийството смъртно ранява монархията, въпреки че народната симпатия към кралското семейство била спонтанна.

Вторият син на Карлош I — Мануел II, едва осемнадесетгодишен се установил на трона повече "сирак, отколкото наследник"⁹⁹. Франку бил уволнен и изпратен на заточение в Испания. Но въпреки добрите намерения, в оставащите две и половина години на мо-

нархията Мануел II не успял да разреши главните проблеми на страната, нито да спаси трона. Загубата на догматичния и темпераментен крал Карлош I била решаваща и младият му син бил едновременно и неподготвен, и лошо съветван. Републиканската опозиция гледала на него като на нищожество, въпреки че след трагедията от февруари 1908 г. широко разпространената симпатия към кралското семейство отслабила за известно време републиканските нашествия¹⁰⁰.

Републиканизацията на Португалия обаче се превърнала в историческа необходимост. Монархистите ставали все по-деморализирани и въпреки конституционната подкрепа властта на Мануел II била слаба. "Карбонария" и републиканците не само спечелили на своя страна много войници и моряци в редовете на въоръжените сили, но и все повече видни монархисти се присъединявали към Републиканската партия. Плановите за реформи в рамките на конституционната монархия станали невъзможни за изпълнение. Главният фактор за успеха на републиканците бил контролът на градското управление в столицата, получен в резултат от изборите през 1908 г.¹⁰¹, когато Републиканската партия спечелила контрола над градската община. Членовете на кралския двор се чувствали все по-несигурни в своите палати. Майката на Мануел II, кралица Амелия, предпочитала да избягва използването на телефоните, докато разговаряла с министрите, тъй като се страхувала да не би телефонният оператор да е член на "Карбонария"¹⁰².

Времето минавало бързо за монархистите. Напразно крал Мануел II се опитвал да ограничи републиканското влияние сред работническите среди чрез сътрудничество с малката Социалистическа партия¹⁰³. Тейшейра да Соуза¹⁰⁴ — последният монархически министър, се надявал да надхитри антиклерикализма на републиканците със свои напредничави идеи, като един ден преди започване на революцията той подписал декрет, който налагал строги ограничения върху йезуитския ред. Голяма част от привържениците на монархията дори се надявали на официална британска интервенция, която да спаси трона от републиканците. Британските политически среди не желали да се компрометират, подкрепяйки една монархия, която била завинаги опозорена с убийството на Карлош I през февруари 1908 г.¹⁰⁵.

Ако монархическата кауза ставала все по-безнадеждна, републиканците ставали все по-нетърпеливи да завземат властта. Ръководството на Републиканската партия било разделено относно пътищата за отхвърляне на монархията. Мнозина се надявали да постигнат победа чрез парламентарни избори, но болшинството настоявали за решително скъсване с миналото и подготовка на въоръжено въстание. Резултатите от августовските избори през 1910 г. дали нови сили и потвърдили правилността на второто течение. От всичките 200

места в парламента републиканците спечелили само 14 и макар Лисабон да бил главно републикански, монархическата превратаджийска система с предварително подготвени избори останала непокътната в селските провинции¹⁰⁶.

Атмосферата на нарастващо насилие, гняв и объркване сред монархистите променила републиканските планове. Започналата през август вълна от насилие предизвикала поредица стачки в Лисабон, Порту и другите по-големи градове на страната¹⁰⁷. Продължавайки през октомври, особено в Централна и Южна Португалия, тези стачки заплашвали да доведат до всеобщо социално избухване. Правителството и дори умерените републиканци се страхували, че всеки момент можело да избухне въоръжено въстание. Републиканските ръководители започнали да се тревожат за това, че ако работата излезе извън всякакъв контрол, тогава умерената буржоазна република, за която мечтаели, ще бъде застрашена, а ако това се случело, главната опора на Републиканската партия в Лисабон и Порту — дребната буржоазия, щяла да се отдръпне¹⁰⁸. От друга страна, студентският републикански радикализъм също допринесъл за засилване на тревогата на републиканците, защото републиканизмът станал изключително популярен именно сред висшите училища. Студентското членуване в организацията на "Карбонария" нараствало неимоверно бързо, а в някои отношения учащите се на възраст между петнадесет и двадесет години били най-ревностните революционери и образували авангарда на републиканизма в Лисабон, Порту и Коимбра¹⁰⁹.

Последните решаващи фактори, които довеждат до избухването на революцията от 5.X.1910 г., били свързани с раздвижването на военноморските сили в Лисабонската област и активизирането на "Карбонария". През юни 1910 г. бил формиран "Комитет на съпротивата"¹¹⁰, който по-късно се преобразувал в "Революционна хунта" — организацията, която на практика подготвила големия удар през октомври. Тази дисциплинирана организация подтиквала Директората на Републиканската партия да подпомогне решителния удар, като използва своя огромен склад от тайно внесени оръжия и активизирането на военноморските сили¹¹¹.

Запознато отчасти със заговора, правителството се подготвяло да се противопостави на разрастването на въоръжената конспирация, в която се очаквало работниците да изиграят решаваща роля, а някои политически наблюдатели се опасявали от гражданска война. Бързата републиканизация на португалското общество се обуславяла и от тоталния провал на монархистите във всички сфери на обществения живот главно поради отказа на олигархията да проведе необходимите реформи. В лозунгите на републиканците липсвали конкретни обещания, но възприемането на идеята за република се разпространило дори в традиционно консервативните северни райо-

ни на страната. Краткото царуване на младия Мануел II било последното и отчаяно защитно действие на една институция, останала доста интимно свързана с лошата репутация на монархическите политики¹¹².

* * *

Сутринта на 5.X.1910 г. Португалия осъбва без монархия. Революцията на републиканците отхвърлила завинаги конституционната монархия на династията Браганса, която управлявала Португалия от 1640 до 1910 г.¹¹³.

Последните републикански заговори за свалянето на монархията били организирани през втората половина на месец септември. Според предварителния план революцията трябвало да избухне в Лисабон, след като бъдат концентрирани големите военноморски кораби в пристанището, за да атакуват лоялните към правителството военни гарнизони. Републиканците разчитали и на помощта на важни пехотни и артилерийски части, които обещавали да подкрепят Републиката¹¹⁴. Датата за избухването на въстанието била определена за средата или края на октомври. Правителството очевидно е очаквало революцията да избухне на 13.X.1910 г. във връзка с годишнината от екзекуцията на испанския радикал-мъченик Франсиско Ферер¹¹⁵, ден, който бил особено почитан от републиканците. В последните дни преди въстанието умишлено бил разпространен слух, че е възможно действията да се развият в края на октомври. Ето защо избухването на въстанието на 3.X.1910 г. било изненада не само за монархията, но и за голяма част от републиканците¹¹⁶.

Конспирацията не се осъществила според предварителния план поради много неочаквани причини, първата от които била убийството на видния републикански водач, доктор по психиатрия Мигел Бомбарда, от един негов ненормален пациент¹¹⁷. Тази сензационна новина, допълнена със слухове, че пациентът на Бомбарда бил монархист, ускорила събирането на необуздани тълпи от републиканци, които през цялата вечер на 3.X.1910 г. заплашвали с насилие всичко, символизиращо монархията¹¹⁸. Сред обектите, изложени на гнева на тълпата, били свещеници, както и редакцията на католическия вестник "Португалия"¹¹⁹. В 8 часа вечерта всички правителствени сили за сигурност били приведени в бойна готовност, а на два бойни кораба, които хвърлили котва в пристанището на Лисабон, била дадена заповед да отплуват за атлантическите острови¹²⁰. Подобна заповед, която поставила корабите извън посегателството на републиканците, осетила революционните действия по време на августовския заговор.

Убийството на Мигел Бомбарда ускорило хода на въстанието. Последният революционен митинг, състоял се в 8 часа вечерта на

3 октомври на улица "Ешперанса" ("Надежда")¹²¹, поставил началото на революционните действия. Сигналът за въстанието трябвало да бъде топовен изстрел от корабите на военноморския флот в пристанището в 1 часа след полунощ на 4 октомври¹²². В този час се чули разпръснати изстрели, но в отдалечените части на Лисабон мнозина не успели да чуят сигнала. Военният ръководител на въстанието, тиловият адмирал в оставка Кандиду душ Рейш, вярвайки, че революцията не е успяла, веднага се самоубил¹²³.

Междувременно малка група моряци атакували и превзели морските казарми в Алкантара¹²⁴. Между 1 и 2 часа след полунощ друга група от републиканци, много от които членове на "Карбонария", нападнали казармата на 16-ти пехотен полк и я превзели с леки загуби от убити и ранени. Водени от военноморския офицер Машаду Сантуш, по-късно известен като "основателя" на Републиката, въоръжените граждани и прорепубликански настроените войници продължили да атакуват позициите на правителствените сили¹²⁵. Същевременно екипажите на крайцерите "Сао Рафаел" и "Адамштор" се присъединили към въстаниците и помогнали да бъде унищожен намиращият се в пристанището най-голям военноморски кораб "дон Карлош I"¹²⁶. За превземането на столицата въстаниците се разделили на две колони, едната от които се насочила към кралския дворец, за да плени краля, а другата се насочила към големия площад "Кармо", за да атакува главните сили на Националната републиканска гвардия. Неуспявайки да изпълнят нито едната от двете мисии, двете колони се срещнали при "Ротунда" — обширен кръстопът, и заели позиция на хълма, от който започва един от големите булеварди в Лисабон — Авенида да Либердаде¹²⁷.

Революционните ядра, съставени от граждани и редовна войска от двете колони, не наброявали повече от 400—450 души. Те останали укрепени в този лагер и въпреки безспирните атаки на монархистите не напуснали своите позиции. Правителството не успяло да спре и настъплението на моряците от главното пристанище на Лисабон. С помощта на "Карбонария" на 4 октомври републиканците прекъснали почти всички телефонни и телеграфни връзки и по-голяма част от железопътните връзки между Лисабон и провинцията¹²⁸.

По-късно преданите офицери-монархисти критикували действията на правителството. Енрике Пайва Консейру¹²⁹, колониален герой-монархист и един от малкото офицери, който се борил храбро за краля през 1910 г., посочва, че режимът не успял да използва преданите на правителството кавалерийски части срещу републиканците и че срещу "Ротунда" не била осъществена нито една съгласувана акция¹³⁰. Мануел Гомеш да Коша, друг предан и талантлив офицер-монархист, отсъствувал от Лисабон поради колониални задължения в Мозамбик, заявява в своите мемоари, че можел да потуши революцията при "Ротунда" само с един полк¹³¹.

Сутринта на 4 октомври републиканските сили при "Ротунда" и военноморските бази при Алкантара държали здраво своите позиции. В 11 часа корабите от военноморския флот започнали да бомбардират двореца "Несесидадеш" — обитаваното от краля жилище¹³². Към 13 часа следобед крал Мануел II напуснал двореца и се отправил за Мафра¹³³, разположен на около 30 км северозападно от Лисабон. Все пак дори в този критичен момент се оказало, че правителствените войски имали инициативата. Монархията разполагала с Националната републиканска гвардия и част от редовните части на Лисабонския гарнизон с обща численост 3500 души срещу 450 въоръжени републиканци¹³⁴. Тук обаче не се вземат предвид множеството хора по улиците, които били вдъхновени от пропагандата на републиканците. Монархическите сили били съвсем наясно за преобладаващата масова враждебност към монархията и само неколцина офицери имали твърдото намерение да рискуват живота си. Вечерта на 4 октомври станало ясно, че спасеното по чудо правителство не можело да надвие въстаниците, защото повечето от силите на правителството запазили неутралитет. На другия ден сутринта, след като крал Мануел II и семейството му вече били напуснали Лисабон, в 9 часа от терасата на градската община била обявена Републиката¹³⁵ и назначено Временно правителство, начело с видния представител на Републиканската партия Теофило Брага¹³⁶. Сраженията за свалянето на монархията продължили само 31 часа. По време на престрелките между силите на монархията и тези на републиканците имало 65 убити и 728 ранени. Изследването на списъците на убитите и ранените показва, че са загинали много повече цивилни граждани, отколкото военен персонал. От записаните като убити 65 души, 43 били цивилни и 22 военни, като само няколко от тях били офицери¹³⁷.

Проучването на излизашите по това време вестници сочи, че въпреки малкия брой стълкновения извън столицата революционният ентузиазъм бил широко разпространен и в провинциалната част на страната¹³⁸. Градовете Алмада, Барейру, Сейшал и Лоуреш последвали примера на Лисабон същия ден на 5 октомври. Всъщност най-ранното обявяване на Републиката става не в столицата, а в град Алдегалега при зори на 4 октомври¹³⁹. В по-големите градски центрове в континенталната част на страната полицията и армията останали неутрални, а по улиците тълпи от хора празнували, като поели републиканския революционен химн "Португалката"¹⁴⁰. В Оливаиш, Белем, Кашкаш¹⁴¹ и други градове прорепубликанските елементи отнели контрола по улиците от уплашената полиция и другите сили за сигурност, а в някои случаи нападали и армейски подразделения. Изолирайки Лисабон от Север и Юг, те помогнали да се осигури успехът на революцията¹⁴².

В по-голямата част на Португалия армията останала неутрална или във всеки случай безучастна, докато не били получени официал-

ните новини за резултата от битката в Лисабон. Този неутралитет имал решаващо значение за успеха на въстанието. Повечето от висшите офицери не желяели да обвързват себе си и своите части с активни бойни действия, мнозина се страхували за живота си, а някои за времето от 4 до 6 октомври предпочели да останат в казармите¹⁴³. Съществуват обаче сведения за конфликти между отделни офицери-республиканци и тези, които възнамерявали да защитават монархията. Вечерта на 4 октомври няколко республикански настрояни сержанти от 18 пехотен полк, замесени в предишния безуспешен опит за преврат през 1891 г., настойчиво агитирали войниците от полка да подкрепят Републиката, но веднага били арестувани от офицерите-монархисти и освободени едва на 6 октомври, след като пристигнало известието за свалянето на монархията¹⁴⁴.

Анализирайки отношението на армията към събитията в началото на октомври, последният монархически министър-председател отбелязва, че макар и да не се сражавала на страната на Републиката, армията е била настроена изцяло в подкрепа на Републиката, а героят от "Ротунда" Машаду Сантуш¹⁴⁵ подчертава, че победата на Републиката през 1910 г. била "победа на народа". Той отбелязва, че повечето от офицерите в Лисабонския гарнизон и в провинцията били напълно безразлични към политиката, а това било решаващо за крайния успех на въстанието. Мнозина по това време се страхували, че може да избухне гражданска война, ако армията имала твърдото намерение да се сражава на страната на монархията. От 1870 г. португалската армия не взела нито веднъж активно участие в политиката. Республиканската пропаганда и деградирането на монархията довеждат до нейното пълно деполитизиране, а през 1910 г. по-голямата част от висшите офицери не били достатъчно промонархисти или антиреспубликанци, за да се противопоставят на Републиката.

Антиклерикализмът е другата важна причина за свалянето на монархията и бързата победа на революцията. Според съобщенията на вестниците популярната ненавист към йезуитите станала причина да бъдат изгорени няколко женски манастира в околностите на Лисабон, а Йезуитският колеж бил изцяло разрушен¹⁴⁶. В градовете, разположени южно от Лисабон, като Барейру или Айзентау въоръжени республиканци търсели заподозрени в контрареволуционни действия свещеници. Антиклерикални тълпи нападали персоналите на редакциите на такива католически вестници като "Португалия" в Лисабон и "А Палавра" в Порту, като излизането на втория вестник било насилствено спряно на 6 и 7 октомври¹⁴⁷. Ненавистта към монархията намерила израз и в разрушаването на кралските символи, портрети, бюстове и коронните знаци на сградите. На редица места бюстовете на Карлош I и Мануел II били заменени с тези на маркиз Помбал¹⁴⁸ — велик държавник и политик, известен със своята антиклерикална дейност.

Паралелно с революционните прояви обаче нараствала вандалщината и престъпността, главно в Лисабон и Порту. Тълпи от развилнели се републиканци нападали банките, запалвали складовете, разрушавали телефонни постове в търговската мрежа в Лисабон, а на много места били извършени разрушения и кражби дори в казармите. Престъпниците ставали все по-нагли, а броят на пладнешките грабежи нараствал неимоверно бързо, което принудило правителството да публикува декрети, които предупреждавали "хората по улиците" да се отнасят с уважение към личността и собствеността на гражданите. Републиканското ръководство заплашвало с избухването на контрареволуция, която би изложила на явна гибел току-що провъзгласената Република¹⁴⁹.

Късно вечерта на 7 октомври били издадени първите декрети на Временното правителство¹⁵⁰, които предвиждали всеобща амнистия за политическите затворници, осъдени по време на монархията, отделяне на църквата от държавата, отменяне на законите за цензурата и пресата, приложение на антиклерикалните закони на маркиз Помбал към религиозните сдружения (включително и изгонването на йезуитите), създаване на нова Национална републиканска гвардия и замаяние на монархическата полиция с гражданска полиция¹⁵¹. Всички тези декрети твърде скоро стават обект на горчиви дискусии, които се превръщат в естествен спътник на Републиката до нейната гибел.

Републиканците наследяват от монархията една страна, в която различните групировки и класи имат различаващи се мнения по въпроса какво ще представлява Републиката. Първоначално ентузиазмът, с който е посрещнат новият режим, заличава разликите между тях, макар че те са явни. Това проличава на 5 октомври по улиците на Лисабон, където контрастът между грубите и босоноги селяни, въоръжени с вили и официално облечените стрелци, е поразителен и почти комичен. С наследеното от монархията и огромните нови проблеми, пред които е изправена републиката, вероятно е имала малки шансове за успех, но съвременниците са настроени оптимистично.

* * *

Един от най-важните въпроси, пред които са изправени републиканските водачи, е какъв вид управление и каква конституция да бъдат въведени в Португалия след свалянето на конституционната монархия. Временното правителство не бързало с подготовката на основния държавен закон, тъй като само седмица след революцията републиканските водачи научават за подготовката на въоръжени конспирации от страна на монархистите¹⁵². Слуховете за подобни действия са свързани отново с името на капитан Енрике Пайва Консей-

ру, който настоявал да се проведе национален плебисцит, за да се "предостави възможност на португалския народ да избира между монархията и Републиката"¹⁵³.

Изборите за Учредително събрание се провеждат едва през месец май 1911 г.¹⁵⁴, на които според очакванията Републиканската партия постига убедителна победа. Участващите в работата на този форум познавали добре недостатъците на политическата система на конституционната монархия поради което още в началото на дебатите болшинството от представителите били против даването на значителни конституционни права на изпълнителната власт. Двата най-важни проблема, които се разискват от Учредителното събрание, са свързани с ограничаването на изпълнителната власт на президента и с уточняването на броя на законодателните камари на Конгреса. Поне на хартия според новата Конституция от 1911 г. изпълнителната власт се подчинявала на волята на Конгреса¹⁵⁵.

Няколко фактора оказват влияние върху над 200-те депутати в Учредителното събрание при избора именно на парламентарната система пред силната изпълнителна власт в лицето на президента. На първо място — съставът на самите представители, които са избрани на 28.V.1911 г. по списък, утвърден от Директората на Португалската републиканска партия. От 226-те депутати близо една четвърт (47) са офицери, а останалите адвокати (24), лекари (48) и държавни служители (25). Депутатите са главно мъже от средната буржоазия (жени не са избирани), които отдавна са свързани с републиканизма и се занимавали предимно с журналистика и преподавателска дейност. В Учредителното събрание, както всъщност и в Първия републикански конгрес (1911—1915 г.), са представени предимно европеизирани, по-напредничави прослойки от градското население в страната¹⁵⁶.

Във връзка със състава на Учредителното събрание било застъпено мнението, че болшинството от депутатите нямали никакъв опит в политиката. Един по-внимателен анализ обаче показва, че това е прекалено опростяване на нещата. Протоколите от заседанията на събранието показват, че трима от депутатите са били членове на кабинети, 17 — депутати в парламента на монархията, а общо 42 или по-малко от една четвърт са имали административен опит, било на местно или на национално ниво¹⁵⁷. Мнозинството от тях са се включвали в дейността на Републиканската партия още от гимназиалните си години и като студенти са участвували в политическия живот на университета — два традиционни трамплина към националния политически живот в Лисабон. Според стандартите в Португалия избраните са добре образовани, като значителна част от тях имат образование от университети, семинарии и военни училища. Значителен брой са обединени от общото им участие в политическия живот в

Университета в Коимбра: от общо 226 депутати 88 са учили в този университет или са го завършили¹⁵⁸. Голям процент от тези 88 души са участвували в прочутата стачка в Коимбра през 1907 г.¹⁵⁹ и по-късно в републикански заговори. В някои отношения ранната парламентарна практика на републиканците сякаш се явява естествено продължение на студентския политически живот в Коимбра. Повечето от завършилите университета са учили в периода между двете големи кризи за това поколение — английския ултиматум от 1890 г. и стачката в Коимбра през 1907 г. по време на диктатурата на Жуау Франку¹⁶⁰.

Депутатите в първото представително тяло на младата Република са съвсем подходящи за установяването на републиканска бюрокрация както военна, така и гражданска. Въпреки твърдението им, че представляват цяла Португалия, те в действителност са твърде далеч от селското мнозинство. Въпреки съществуващите възрастови различия (най-възрастният е на 72 години, а най-младият на 22 години), повечето от депутатите в Учредителното събрание са между 30 и 50 години¹⁶¹. Средната възраст на членовете на Временното правителство е 52 години, като Афонсу Коща е най-младият — на 39 години, и става най-обаятелният водач на деня¹⁶². Най-високите и престижни постове обаче са дадени на далеч по-възрастни: Теофило Брага¹⁶³ — президентът е на 67 години, а избраният председател на Учредителното събрание Анселму Фрейре — на 61 години.

Изборът на парламентарната република е повлиян също и от историческите традиции на Републиканската партия, която винаги е предпочитала силно законодателство и слаба изпълнителна власт в лицето на президента. Пресата в Лисабон е почти единодушна в подкрепата си към парламентарната система със символична изпълнителна власт. Дори умереният ежедневник "О Секулу", който през лятото на 1911 г. в никакъв случай не е говорител на радикалната част от Републиканската партия, е против най-малкия намек за президентска система¹⁶⁴.

Общественият антагонизъм спрямо идеята да се дадат повече пълномощия на изпълнителната власт проличава особено ясно по време на дебатите за това, дали президентът има право да разпусне парламента, преди да е изтекъл мандатът му, и да обяви провеждането на нови избори. Уличните демонстрации и размириците в Лисабон блокирали твърде бързо прокарването на подобна идея. Така на 2 август 1911 г., по време на дебатите във връзка с предложението на умерените републиканци за изменение на първоначалния проект, голяма тълпа се опитва да проникне в зданието на парламента и само намесата на Националната републиканска гвардия предотвратява размириците. Протестиращите настоявали да бъде приета конституция, която дори ще премахне поста президент и ще узакони парламент само с една "избрана от народа" камара¹⁶⁵.

От друга страна, противниците на идеята за силна законодателна власт изнасят убедителни доводи да се даде правото на президента да разпусне парламента, което всъщност би довело до изграждането на една "ограничена президентска република", в която президентската власт ще балансира законодателната власт, а това би представило Португалия като цивилизована страна в очите на европейските държави, които все още не са признали Републиката¹⁶⁶. Тези предложения се базирали на идеята, че правото на президента да разпусне парламента ще "накара парламента да работи отговорно пред заплахата да му бъде отнет мандатът"¹⁶⁷.

Един от най-влиятелните републикански водачи — д-р Егаш Муниж¹⁶⁸, който освен като надарен политик е известен като носител на Нобелова награда по неврология, твърдял, че правото на президента да разпусне парламента е особено важно за Републиката. Муниж като пророк подкрепя своите аргументи, предсказвайки хипотетично ситуация, която по-късно твърде често се повтаряла в политическия живот на Републиката. "Да предположим — казва Муниж, че бъде избран парламент, който отказва да гласува важни решения. Въпреки че правителствата могат да паднат, парламента остава до края на мандата си. Ако при това положение президентът няма право да разпусне парламента, логичното следствие е да се използват незаконни средства за разтуряне на парламента."¹⁶⁹

Повечето от депутатите, участващи в дискусиата, свързват правото на президента да разпусне парламента с опасността от тирания и злоупотреба с властта, като непрекъснато цитират примери от времето на конституционната монархия. Завладяващи оратори като Жозе де Каштро и Барбоша де Магальяеш разпалвали страстите в залата на парламента. Някои депутати дори предлагали за модел чужди конституции като тези на Бразилия, Швейцария и Франция. Въпреки че конституцията на Третата република във Франция включва правото на президента да разпусне парламента при съгласието на Сената, болшинството от депутатите считат, че такава клауза би застрашила законодателната власт и открито заплашвали с революция и насилие¹⁷⁰.

На 8 август 1911 г. предложението за правото на президента да разпусне парламента е отхвърлено. Основна роля обаче за отхвърлянето на това предложение изиграва войнственото поведение на хората извън залата на парламента. След изнурителни седмици на безсмислени понякога дискусии и пазарлъци на вечерното заседание на Конгреса от 18 август 1911 г. депутатите от Учредителното събрание приемат новата конституция¹⁷¹.

Според Конституцията държавният глава в лицето на президента се избира от Конгреса за срок от 4 години¹⁷². Основната функция на президента е да назначава и разпуска министерския кабинет. Върховната власт обаче е законодателната. Конгресът, който изпълнява

законодателните функции, се състоял от Камара на представителите и Сенат. Депутатите от Камарата на представителите се избирали за срок от 3 години, а сенаторите за 6. В документа се заявявало изрично, че "върховната власт е основно в ръцете на народа" и в Конституцията е включен дълъг списък на "правата и гаранциите на личността"¹⁷³. Конституцията можела да бъде преразгледана след 5 години от деня на публикуването, ако поправките се одобрят при гласуването от две трети от гласовете на общата сесия на Конгреса. За промени в Конституцията след 10 години се изисквало обикновено мнозинство¹⁷⁴.

В последната част на Конституцията са казвало, че изборът за президент на Републиката трябва да се проведе чрез тайно гласуване в Учредителното събрание три дни след приемането на Конституцията. Сенатът също се избирал от членовете на Учредителното събрание, които били на възраст над 30 години. Общият брой на сенаторите бил определен на 71, а броят на депутатите в Камарата на представителите възлизал на 140, но впоследствие той варирил между 135 и 160 души. Например през 1926 г. Камарата на представителите се състояла от 159 души¹⁷⁵.

Конституцията от 1911 г реално отразява напрежението в политическия живот на страната. Важно е да се знае, че един от вариантите за Конституция, съставен от малоброен комитет и представен в Учредителното събрание на 3 юли 1911 г., предвиждал на президента да бъде предоставена по-голяма власт (в правото му да назначава и освобождава министрите от кабинета фигурирало и наречието "свободно"), като по този начин постът на португалския президент щял да наподобява този на САЩ. Този вариант съдържа още следния пасаж: "Той би могъл да използва въоръжените сили, макар и да не може да поеме командването им, може да предлага бюджета, да ръководи разпределянето на португалските финанси, да отговаря за вътрешната и външна безопасност на държавата"¹⁷⁶.

Показателно е, че в крайния вариант на Конституцията Учредителното събрание премахва тези права, които са не само ограничени, но и неясни. Например от текста на Конституцията не е ясно как точно президентът ще назначава и освобождава членовете на кабинета и дали те ще трябва да бъдат членове на Конгреса. Проектоконституцията от 3 юли предвиждала също законодателната власт да се осъществява от два органа — национален съвет, избран от всички в страната, и муниципален съвет¹⁷⁷, който трябвало да бъде избран от градските съветници, но накрая болшинството от депутатите гласуват за централизирано законодателно тяло, което няма да взема под внимание становището на градските или местните съвети. Така Учредителното събрание отхвърля принципа на муниципалната автономия — едно от важните обещания на Португалската републиканска партия¹⁷⁸.

Конституцията от 1911 г. определя силно, централизирано законодателно тяло и слаба изпълнителна власт, като недвусмислено отхвърля президентската система и муниципализма. Трябва обаче определено да се подчертае, че причините за избора на такава конституция не се ограничават само с общественения натиск от пресата, от шумните улични демонстрации и откритите заплашителни действия на радикалните републикански фракции. Мнозинството от депутатите в Учредителното събрание дължат изборната си победа през май 1911 г. и на комбинации чрез фалшифициране на изборите от страна на Директората на Републиканската партия, на отказа от гласуване на голям брой независими и либерални монархисти, както и на незаконното решение голям брой неграмотни да не бъдат допуснати до гласуване¹⁷⁹.

Страхът от контрареволуционни действия на монархистите по време на изборите за Учредителното събрание наложил отлагането им 8 месеца след революцията от 5.X.1910 г. Освен това редица от републиканските водачи, както някои от тях признават по-късно, нямали доверие на провинциалните избиратели и подготвили списъците на кандидатите така, че да осигурят пълна победа на Републиканската партия. Само няколко независими кандидати са избрани, но те предварително са считани за "сигурни републиканци"¹⁸⁰. Нещо повече, по време на работата на Учредителното събрание ръководството на Републиканската партия решава да не рискува с нови избори за състава на Първия конгрес на Републиката. Ето защо то настоява да се включи в текста на Конституцията положението Първият конгрес да бъде буквално съставен от членове на Учредителното събрание. Разбира се, произволните и диктаторски действия на ръководството на Републиканската партия са в унисон със самата същност на Временното правителство, което е дошло на власт чрез въоръжено въстание и остава на власт, без да проведе избори в продължение на 11 месеца, като прокарва закони и декрети без наличието на парламент¹⁸¹.

Поради това Конституцията представлява документ, роден в напрегната политическа обстановка и оформен под монопола на сравнително радикално републиканско правителство. Въпреки че според Конституцията, законодателната власт трябва да бъде доминираща в политическия живот на страната, не е било ясно как на практика ще се осъществява управлението на републиканска Португалия. Мнозинството от републиканците, които участват в изготвянето на Конституцията, както и членовете на Временното правителство съзнават много добре, че европейските държави следят техния експеримент, защото Португалия е третата република в, общо взето, монархическа Европа. Те знаят също, че лошото наследство от конституционната монархия ще създаде известни политически прецеденти при провеждането на реформите в общественополитическия жи-

вот на страната в момент, когато на Португалия все още ѝ липсвали достатъчен брой подготвени водачи и образовани граждани¹⁸².

Въпреки твърденията с късна дата на критиците на републиканския режим, че лидерите от периода 1910—1911 г. "са се носили на гребена на една вълна, която те не познавали"¹⁸³, че са зашеметени от ентузиазъм, протоколите от дебатите в Учредителното събрание ясно показват компетентността на голяма част от депутатите. Както бе подчертано по-горе, мнозина се опасявали Португалия да не последва съдбата на дискредитираните латиноамерикански републики. При това някои от по-умерените водачи, като Мануел де Ариага — първия президент на Републиката, желаят да се увеличи изпълнителната власт за сметка на законодателната, но се страхуват, че португалските конституционни традиции изключват поемането на такъв риск¹⁸⁴. Дори републиканската преса твърдяла, че Португалия не е още достатъчно "европеизирана" и че ако бъде установена президентска система, личните амбиции ще доведат до установяването на диктатура¹⁸⁵.

И все пак новата Конституция е един доста консервативен документ, въпреки че за осведомените наблюдатели избраната парламентарна форма изглеждала разумна и логична. Но точно как щяла да бъде приложена на практика Конституцията в португалските политически условия оставал въпрос, на който за момента никой не можел да отговори със сигурност, а някои от депутатите в Учредителното събрание са крайно пестеливи в своите оценки за политическото бъдеще на младата Република¹⁸⁶.

Паралелно с решаването на този изключително важен въпрос Временното правителство включило в своята програма и осъществяването на нова политика по църковния въпрос. В началото на века след един дълъг период на упадък Църквата реорганизирала силите си в големите европейски страни и започнала обща офанзива срещу атеизма и безразличието на християните, появяващи се по най-различен начин — свободомислие, влечение към науки, толерантност, републиканизъм и демокрация. Първият събор на Ватикана (1869—1870 г.)¹⁸⁷ потвърдил отново традиционните начала на църквата, подертал папския централизъм и поставил основите на борбата срещу "модернизма и неговите злини"¹⁸⁸. Започнало създаването на нови религиозни ордени, които усилено се занимавали с благотворителна дейност. Това възраждане на католическата църква предизвикало контрареакция на бурен антиклерикализъм, особено подчертан във Франция, Италия и Португалия.

Въпреки законите за конфискация на църковното имущество португалската църква била все още една от най-могъщите сили в страната. Мирското духовенство почти не било засегнато от законодателството и продължавало да притежава недвижимо имущество в града и селото. Нещо повече, то участвувало в търговски, индустри-

ални и финансови начинания. Законът за църквата от 1901 г.¹⁸⁹ практически легализирал връщането на монасите и монахините, след като са се посветили на благотворителни и образователни цели. По този начин в Португалия възникнали около 30 религиозни конгрегации, които с всяка изминала година упражнявали все по-определено влияние главно сред аристокрацията. Между тези конгрегации с най-голям престиж се ползвали йезуитите, които ръководели светски организации с религиозни цели. Най-известната от тях била "Апостолат на молитвата", която през 1909 г. се гордеела с 1500 центъра, включващи над 2 млн. души¹⁹⁰. Дори да се приеме известно преувеличаване на последната цифра, която може би е включвала децата и подрастващите, и това е достатъчно, за да се оцени значението на организацията.

Към йезуитите принадлежали или били под тяхно ръководство много училища, между които прочутите колежи в Камполиде в Лисабон и Сао Фиел в Бейра Байша с общ брой на записаните, надвишаващ цифрата 2500¹⁹¹. Качеството на даваното образование, но преди всичко интернатните условия и безпределната слава, с които се ползвали, правели тези колежи много популярни сред средната класа и аристокрацията. Нещо повече, йезуитите ръководели и известното научно и литературно списание "Бротерия", посветено компетентно на естествените науки¹⁹². Те имали и решителен принос при формирането на Националната партия, която спечелила няколко места в Камарата на представителите през 1904 г. и имала известно влияние в политическия живот на Португалия преди революцията. Църквата разполагала и със семинариите, приблизително по една на епархия, които пропагандирали сред масите духовната доктрина във време, когато минималната гъстота на официални училища и голямата бедност ги правели извънредно популярни в селските среди. През 1910 г. няколко хиляди ученици посещавали големия брой съществуващи семинарии в Португалия, а за по-висшите класи Църквата разполагала с елитните училища на йезуитите¹⁹³.

Що се отнася до благотворителността, влиянието на Църквата се чувствувало навсякъде — чрез приютите, болниците, казаните с храна за бедните и др. Духовното ѝ влияние достигнало до самия двор най-вече чрез кралица дона Амелия¹⁹⁴ — майката на последния крал Мануел II, която била дълбоко религиозна жена.

Същевременно това огромно всемогъщо учреждение преживява сериозна криза в последните години преди революцията, породена от реализацията на духовните идеи в португалското общество. Ако е истина, че 90% от португалското население декларира своя католицизъм, трудно е да се приеме, че повечето от половината от това население се проявява като клерикално. Разликата между тези две неща има особена традиция в португалската история, особено през втората половина на XIX век. Религията се приемала, но се отхвърляла

досегашната роля на духовенството, като преди всичко се отрича неговата намеса в политическия и културния живот на страната. От друга страна, цифрата 90% съвсем не отговаряла на реалната действителност по отношение на религиозния култ. Болшинството от мъжкото население на Португалия, както и във всички романски страни в света, не го упражнявали. На църква се отивало, за да се кръстят децата, при брак и смърт, а в останалото поведението на болшинството от португалските мъже показва явно отдалечаване от религията, ако не и атеизъм. Това явление било особено добре изразено в градовете и в по-малка степен в селото и обхващало предимно средната класа, интелектуалците и работниците¹⁹⁵.

Важно място в програмата на републиканските водачи заема осъществяването на нова политика спрямо католическата църква. Временното правителство започва силна антиклерикална кампания, която става обект на продължителна полемика. Мнозина от умереното крило на Републиканската партия атакували тази политика, като смятали, че е погрешна и че в края на краищата ще се окаже фатална за съдбата на републиката, други пък я защитавали като крайно необходима за оцеляването на новото правителство и за модернизацията на Португалия. В тоталното си настъпление срещу Църквата републиканците вземат антиклерикални модели от законодателството на Помбал и особено от антиклерикалната политика на Третата република във Франция през периода 1905—1906 г.¹⁹⁶ Използването на такива модели и приемането на аргументите, че Църквата до голяма степен е виновна за изостаналостта на Португалия, води до едно ненужно сурово антиклерикално настъпление. Всичко това само временно отслабва Църквата, но по-важното е, че алиенира потенциални политически поддръжници и настройва враждебно част от португалското общество, която иначе може да поддържа Републиката по отношение на други страни от нейната политика. Освен това преследването на Църквата разгневява представителите на онези европейски и американски държави, граждани на които се занимават с религиозна дейност в Португалия или колониалните ѝ владения. Около въпроса за Църквата се вдига много шум и това значително допринася оценката за Републиката в чуждестранния печат да не бъде от най-ласкавите¹⁹⁷.

Без парламент, който да го контролира, Временното правителство фактически представлявало една диктатура. Свирепата антиклерикална атака започва още на 8.X.1910 г.¹⁹⁸, когато новият министър на правосъдието Афонсу Коша издава съответните декрети. Йезуитите са изгонени, а всички религиозни органи трябвало да бъдат разтурени, независимо дали са чужди или португалски, като тяхната собственост ставала държавна. През периода след 5.X.1910 г. следват множество закони, които легализират една дълбока промяна на преминаване към светския живот. В Университета в Коимбра

са премахнати религиозните клетви, а училището по теология е затворено. В същия Университет е закрыта катедрата по църковно право, като религиозните ордени трябвало да прекратят религиозното обучение в частните училища. По силата на новите закони образованието ставало задължение на държавата и се отменяли всички религиозни празници. Със специален закон се отменяли религиозните служби и Капеланският корпус на военните свещеници също е разпуснат. И накрая всички религиозни организации се заменяли със специални граждански комисии, които се намирали под прекия контрол на правителството¹⁹⁹. На 3 ноември 1910 г. се легализират разводите, а с декрети, известни като "семеини закони"²⁰⁰, бракът става чисто граждански контракт, при който жените и незаконните деца получавали повече права. Ограничавали се значително църковните служби и богослужението се разрешавало само в определени часове. На свещениците и монахините било забранено да носят публично одеждите си.

Антиклерикалното законодателство на Временното правителство от октомври 1910 г. до април 1911 г. е най-необичайната и безжалостна антиклерикална акция, предприета до този момент от европейско правителство²⁰¹. Несъмнено атакуването на Църквата било популярно сред преобладаващите слоеве на дребната и средна буржоазия. Значителни групировки обаче без ясно изразена политическа ориентация се отдръпват и дори се противопоставят на Републиката именно по този повод. Като се има предвид реакцията по отношение действията на Временното правителство както в страната, така и извън нея програмата по отношение на Църквата била крайъгълен камък за неговата политическа тежест. На практика към средата на 1911 г. това, което е замислено като религиозна реформа, се превръща в религиозно преследване. По-късно на републиката са ѝ нужни години, за да реши въпросите и споровете, резултат от антиклерикалните закони²⁰².

На 20.IV.1911 г. Временното правителство публикува "Закон за отделяне на църквата от държавата"²⁰³. Законът трябвало да влезе в сила от юли 1911 г. и правителството предприело сериозни мерки за сигурност, тъй като очаквало силна опозиция. Министерството на войната предупредило военните поделения, особено в северните провинции, да очакват монархическо въстание във връзка с предстоящите през месец май избори за Учредително събрание. Законът за отделянето на църквата от държавата провокира нова вълна от протести, но не предизвиква монархически метеж.

Министърът на правосъдието Афонсу Коша става символ на антиклерикализма на Републиката. По-радикалната преса идолизира Коша, представяйки го като един нов Помбал, арогантно изгонващ йезуитите. Радикалните републиканци гледали на Помбал като на

исторически герой, защитаващ техния вид свобода — силният човек, който може да атакува църквата подобно на популярния бикоборец, получаващ пламенните аплодисменти на тълпите. Говорейки в Брага — градът на португалските епископи, Коща предвижда, че след няколко поколения ще настъпи краят на католицизма, като заявява, че религията е главната причина за изостаналостта на Португалия²⁰⁴. Твърде скоро обаче висшето духовенство реагира остро като протестира в пасторални писма, отправени до всички вярващи през периода 1910—1911 г. Афонсу Коща реагира бързо, като изгонва за две години от съответните епархии протестиращите духовници. Между тях попадат епископът на Лисабон, архиепископът на Гуарда, епископът на Порту, епископът на Бежа и др. По-късно тези прогонени водачи стават мъченици в очите на обидените католици²⁰⁵.

Църковният въпрос дава готови оръжия в ръцете на опонентите на републиканския режим. Недоволни монархисти, които искат да върнат монархията, използват случая, за да спечелят привърженици. Групи от млади хора, които преди са били само номинални католици и същевременно прорепубликански настроени, променят възгледите си във връзка с църковния въпрос, тъй като са шокирани от толкова бруталното и жестоко преследване на църквата. Антиклерикалната буря ги подтиква към една нова религиозност²⁰⁶, защото независимо каква е била ролята ѝ преди, след като католическата вяра става обект на открито преследване, нейната популярност нараства и хората се връщат към религията с неочакван ентузиазъм.

Църковният въпрос дискредитира младата република в чужбина, а намиращите се в Португалия дипломати започват настъпателна критика срещу антиклерикалната кампания. Парадоксално е, че англосаксонски протестантски дипломати, предимно британски, защитават правата на католиците в Португалия, тъй като Законът за отделянето на църквата от държавата засягал също и чуждите религиозни ордени. Английските католически ордени, които до революцията не са засегнати от антиклерикалните мерки, през 1911 г. влизат в остър спор с португалското правителство във връзка с правото им да притежават имоти и въобще по отношение на техните права²⁰⁷. Антиклерикалната кампания се отразява и на англопортугалските политически връзки. Именно поради антиклерикалните спорове Великобритания забавя дипломатическото признаване на Републиката, а по-късно и първото конституционно правителство е свалено отчасти по същата причина. Британските дипломати критикували законите на Временното правителство, като ги наричали "досадни формалности и ограничения", тъй като те засягали английските и ирландските църкви, манастири и семинарии в Португалия и Мадейра²⁰⁸.

След като през април 1911 г. Законът за отделянето на църквата от държавата е публикуван²⁰⁹, британският пълномощен министър в Лисабон Артър Хардинж настоява британските религиозни ин-

ституции да не бъдат засегнати от закона. Конфликтът стига до там, че Артър Хардинж заплашва португалското правителство с непризнание на Републиката. Поради този натиск и засилващата се вътрешна опозиция спрямо антиклерикализма, правителството е принудено да направи компромис²¹⁰. В края на август Временното правителство обещава да не прилага с всичката му строгост закона по отношение на чуждите църкви, в които служат свещеници от друга националност²¹¹.

Обструкциите по отношение на религиозния въпрос продължили с нестихваща сила и през следващите години след установяването на републиката. Болшинството от португалските свещеници в знак на протест срещу антиклерикалната политика на правителството публично се отказват от правото си на държавни пенсии, като само 20% от тях приемат условията на правителството²¹². Последното обвинявало епископите, че оказвали натиск върху свещениците да не приемат пенсиите и да не изпълняват определените от правителството религиозни функции. Из цялата страна имало чести сблъсквания между католици и антиклерикали, които достигали понякога до крайности²¹³. Съпротивлявайки се на нарежданията на правителството, прелатите непрекъснато попадали под ударите на закона, като освен епископът на Лисабон архиепископът на Гуарда и епископът на Порту били наказани и епископите в Алгарве, Визеу, Брага, Порталегре, Ламего, Браганса и Евора, както и управителят на епископството в Коимбра. Епископът на Бежа дори трябвало да напусне пределите на Португалия, а към средата на 1912 г. всички прелати от континентална Португалия са принудени да напуснат съответните си епархии²¹⁴.

Папа Пий X се опитал да се намеси със специална була, която обаче правителството забранило да бъде публикувана и разпространявана в страната²¹⁵. В резултат на това е премахната дипломатическата мисия на Ватикана и са скъсани дипломатическите отношения с Римската църква. Освен това антиклерикалните мерки се приемат с неодобрение от голяма част от населението, най-вече на Север. Междувременно активното градско население приема антиклерикалната политика като своя изява и енергично защитава политиката на правителството по този важен въпрос. Градът отново се противопоставял на селото и му налагал своята сила²¹⁶.

Въпреки това мнозина признавали необходимостта от промяна и от смекчаване на отношенията между Републиката и Църквата. През 1914 г. правителството на Бернардино Мачадо било принудено да предприеме конкретни действия в тази насока. Епископът на Порту бил реабилитиран и на всички свещеници, обвинени в противопоставяне на държавните разпоредби, била дадена амнистия. Законът за отделяне на църквата от държавата е обсъден от парламента с оглед неговото преразглеждане. Католиците на свой ред се организирали

значително по-добре и си дали сметка за безполезността на откритата борба против режима. Към 1912 г. в Коимбра се възстановил "Академическият център на християнска демокрация"²¹⁷, останка от бившата Католическа партия, която съществувала още от времето на монархията. Паралелно с това се увеличил и обемът на католическата преса, която станала по-гъвкава и вече знаела "как да се бори срещу републиканците"²¹⁸. Изборите през 1915 г. довели в парламента първите католически представители, а след 1916 г. в страната започнали да се завръщат изгонените още от времето на Временното правителство религиозни ордени.

Избухването на Първата световна война и намесата на Португалия в конфликта улеснили по-нататъшното възраждане на религиозното влияние и правителството разрешило отпускането на специални помощи на сражаващите се войници, които били подготвени от Църквата. Президентът на Републиката Бернардино Мачадо подкрепил идеята за възстановяване на дипломатическите отношения с Ватикана²¹⁹, а Църквата продължила да "търси нови средства за борба"²²⁰. В политически план вместо да бъде непреклонна срещу режима тя предпочела да се присъедини към най-консервативните елементи на републиканизма, без обаче да изостави традиционните си връзки с монархията и аристокрацията, използвайки умело всякакво недоволство срещу непопулярните мерки на правителството и временните икономически кризи.

Много португалски политици, между които и младият Салазар²²¹, стигнали до там, че абсолютизирали въпроса за църквата и обявили за второстепенен проблема за същността на самия режим, укривайки се по този начин зад един вид неутралитет на най-високо ниво, който на практика им позволявал по-действена пропаганда сред различните слоеве на населението. В икономически план Църквата установила и развила важни връзки с представителите на висшите финансови кръгове, търговията, индустрията и земеделието.

Победата на известния със своите консервативни възгледи Сидонио Паиш през декември 1917 г.²²² издига на власт една значително по-клерикална прослойка, която внася известно спокойствие в редовете на португалската църква. Той реабилитирал останалите епископи с отнет сан и смекчил някои по-остри места от Закона за отделянето на църквата от държавата. През 1918 г. били възстановени окончателно дипломатическите отношения с Ватикана, а 5 католически представители заели места в Камарата на представителите²²³. Връщането на демократите на власт през 1919 г. не променило положението, тъй като правителствените кръгове проявявали явен стремеж за компромис между църквата и държавата в момент на християнско възраждане и упадък на антиклерикалната политика на първите републикански правителства. Все повече конгрегации се завръ-

щали в Португалия, а при парламентарните избори в Камарата на представителите се виждали все повече католически депутати²²⁴.

Дори и в очите на съчувствено настроените наблюдатели, репутацията на Републиката е опетнена от прекалените антиклерикални мерки. Положителните постижения са забравени и остават укорите по повод официалното настъпление срещу Църквата. Пресата в Англия, Франция и Германия е до голяма степен неблагоприятно настроена към младата Република, а необикновеният църковен въпрос кара португалските дипломати в чужбина да почувствуват открито враждебно отношение. Португалските посланици в Лондон, Париж, Мадрид, Берлин и Рио де Жанейро полагат големи усилия да подобрят облика на републиката, като развиват най-добри отношения с чуждестранната преса и разпространяват "официалните версии на Лисабон за събитията в Лисабон"²²⁵.

Въпреки усилията на републиканските правителства църковният въпрос за дълги години остава една неудобна пречка. Дори дипломатите от светски, демократични държави на могат да се съгласят с преследването на църквата. Британските дипломати в Лисабон описват антиклерикалната дейност на републиканските правителства, като "произволна и деспотична мярка, чийто общи постановления са напълно несъвместими със заявеното в началото по отношение на религията и вероизповеданията"²²⁶. В тайни съобщения до Лондон англичаните докладват, че антиклерикалните закони влизат в разрез с изявленията на републиканците²²⁷ и според тях действията на Републиката срещу Църквата принуждава последната до "робува" на гражданската власт, обстоятелство, което отблъсква дори мразещите католицизма приятели на републиката²²⁸.

Антиклерикалната политика на Временното правителство и особено Законът за отделянето на църквата от държавата, стават най-спорните политически въпроси през първите години на Републиката. Според това какво е отношението към републиканското настъпление срещу църквата и отношението лично към Афонсу Коша, носещ най-голямата отговорност за съответното законодателство и неговото прилагане, се определяла политическата и партийна принадлежност. Църковният въпрос позволява на първия републикански президент Мануел де Ариага да предоставя властта в ръцете на слаби и умерени републикански коалиции за времето от септември 1911 до януари 1913 г.²²⁹. Накрая църковният въпрос причинява сериозно разцепление в редиците на републиканците в период, когато единството е било решаващо за политическото бъдеще на Републиката. Партиите, които през следващите години се надигат в опозиция срещу Републиканската партия, предпочитат да основават програмите си на основата на по-умерена и "разумна" политика по отношение на португалската църква.

* * *

Временното правителство управлява страната в твърде сложна политическа обстановка, когато страстите са изострени до крайност. Големи маси от войнствени активисти-републиканци се разхождали по улиците на Лисабон, скандирайки лозунги за получаване на работа и компенсации за тяхната "обществена дейност"²³⁰. От друга страна, правителството трябвало да изпълнява своите функции в период на безпрецедентни работнически борби. Особено в районите на Лисабон и Порту работническата класа изиграла ключова роля при създаването на антимонархистка враждебна атмосфера и блокирала всякаква съпротива от страна на последните защитници на монархията. Но първоначалният ентузиазъм на работниците за делото на републиката е постепенно заменен с безразличие и открита враждебност²³¹.

Въпреки че след провъзгласяването на Републиката работническото движение в Португалия е само в зародиша си, работата по неговото организиране се водела със завидна активност. Както Временното правителство, така и следващите републикански правителства скоро разбират, че ще бъдат безпомощни да променят участието на работниците. Докато работническата класа е очаквала от Републиката да донесе по-високи заплати, намалено работно време, понижаване на цените, особено на основните храни и по-ниски наеми, става точно обратното. Цените непрекъснато се покачвали, заплатите оставали непроменени, а след премахването на религиозните празници се увеличило и работното време²³².

Радикалните организации на работническата класа обвиняват Временното правителство, че е буржоазно и подтисническо. Правителството се сблъскало с много по-мощна вълна от стачки, отколкото по времето на монархията. Само през 1911 г. техният брой е рекорден — 162, като по-голяма част избухват в Лисабон²³³. Големите надежди на работниците за републикански реформи засилват разочарованията им. Въпреки че определена част от стачките през 1911 г. завършват с придобивки за работниците, по-късните стачки а, общо взето, неуспешни. Най-добре организирани и подкрепяни от месата са стачките в големите градски центрове, по-специално в Лисабон и Порту, при които работниците обвинявали правителството, че е репресивно и недемократично²³⁴. Анархосиндикалистките групи възприели позицията, че работниците трябва да бъдат собственици на фабриките и призовавали към общи стачки, които парализирали икономиката на страната. Въпреки че анархосиндикалистите Португалия никога не играели толкова голяма роля както в Испания, те са един опасен левичарски враг на републиканските правителства и причинявали значителни затруднения на тяхната политическа дейност.

Селските стачки са съсредоточени в района на Алентужу и достигат връхната си точка през периода 1912—1913 г.²³⁵ На първо място селскостопанските работници настоявали за по-високи надници, но твърде малко били опитите да се експроприра земята и да се разпределят големите имения на Юг. Организираната отвън обща стачка в Алентежу през 1911 г. довела до незначителни промени в положението на селскостопанските работници²³⁶. За разлика от столицата работническите движения в провинцията имали много малка възможност да успеят, тъй като Временното правителство активно съдействувало на земевладелците при разтурване на профсъюзите и изпращало агитаторите в затвора. При наличието на традиционния, непоклатим консерватизъм на земевладелците правителството можело да направи твърде малко в селските области. В първите месеци на Републиката то направило опит да подобри тежкото положение на безработните в Алентежу, като ги изпраща на работа при различни земевладелци, но тази програма срещнала силната съпротива на едрите собственици и била прекратена.

През периода 1911—1912 г. се увеличава твърде много емиграцията от земеделския Север. Официалните статистики показват, че се емигрира предимно в Бразилия, а следващите данни не отразяват големия брой незаконни емигранти²³⁷.

Година	Брой на емигрантите
1910	39 502
1911	59 652
1912	88 920

Докато засилването на емиграцията през първите години на републиката може донякъде да се обясни с лошите условия на живот, несигурността и нестабилността при новия режим, безработицата и потъпкването на работническите движения от правителството, по-късно това изключително увеличаване изисква допълнителен анализ. Планът на правителството да създаде нова национална милиция налага да бъдат повикани на задължителна военна служба повече мъже от низшите класи, отколкото от времето на монархията. Данните от военните архиви за 1911 г. показват, че селското население посреща с негодуване военната повинност и че броят на дезертирите се увеличавал прогресивно от Север²³⁸. Това обстоятелство не е учудващо, като се има предвид ниското заплащане, лошите условия и лошата репутация на армията в провинцията. Когато през 1911—1912 г. настроенятията против военната повинност се съчетават с дейността на монархистите в провинциите Миньо и Траш-ош-Монтеш, засилването на емиграцията е естествено явление.

Макар че португалският историк Оливейра Мартинш²³⁹ е прав, когато твърди, че емигрирането от Португалия е "барометърът на националния живот", тази емиграция в ранните години на Републиката трябва да се разглежда в историческа перспектива. В годините, предхождащи Първата световна война, емигрирането е често срещано явление в голяма част от Южна Европа. В Испания, откъдето заминава голяма част от португалските емигранти, емиграцията достига върха си също през 1911—1912 г.²⁴⁰

Политическата обстановка в страната се усложнява изключително много, когато през пролетта на 1911 г. става известно, че монархистите започват активно да подготвят въоръжено въстание за сваляне на правителството. Кризата се задълбочила особено след като капитан Енрике Пайва Консейру публикува писмо до Временното правителство, с което настоява да бъде проведен плебисцит, чрез който избирателите да имат възможност да посочат бъдещата форма на управление на страната. Пайва Консейру подкрепя своето искане с познатите аргументи за заплахите, които грозели Португалия — възможността да бъдат загубени колониите, испанска или германска интервенция и опасност от избухване на гражданска война²⁴¹. Когато неговото предложение е игнорирано, той и други монархисти са изпратени в изгнание²⁴². От друга страна, републиканските радикали достигат до още по-голям ентусиазъм поради постоянните монархически заговори. Коща е подкрепен от значителен брой републиканци, когато в речта си пред Конгреса от 16.X.1911 г. приканва към провеждането на безкомпромисна политика спрямо "враговете на Републиката"²⁴³.

Действията на Временното правителство са един от главните политически въпроси през първите седем години на Републиката. Положителните неща, които е извършило това правителство по време на стабилното си управление в продължение на 11 месеца, и някои от по-прогресивните закони, прокарани от него в областта на образованието, правата на наемателите, военното дело и аграрната реформа, се загубват поради необузданите действия на крайно настроените републикански тълпи, които изпълвали ежедневно улиците на Лисабон и другите по-големи градове на страната и създавали предпоставата за анархия в политическия и стопанския живот на страната. Тези действия, толерирани от един режим, който твърдял, че "уважава демокрацията", намеквали, че политиката на републиканците, подобно на тази на монархията, ще се върти главно около проблема за властта и опозицията²⁴⁴.

Като пример за подобно твърдение могат да се посочат резултатите от преследването от страна на републиканското правителство на Жуау Франку — бивш министър на конституционната монархия от времето на Карлош I²⁴⁵. Апелационният съд отхвърлили искане-

то на прокурора Франку да бъде наказан за престъпленията му като държавен министър през периода 1906—1908 г., тъй като не намерил доказателства за това, че делата му били свързани с престъпления, както и че предишният съд изобщо е имал право да го съди. Коща не бил готов да приеме тази загуба на доверие и затова правителството уволнило един от съдиите и изпратило на заточение в Гоа²⁴⁶ останалите четирима.

Обществената реакция във връзка с този въпрос е много малка и коментарът на британския посланик до Лондон е донякъде оправдан, макар че отразява опростенчески сложната политическа обстановка в Португалия. Същият дипломат намеква, че много малко португалци не са одобрявали този случай, тъй като те "отдавна са свикнали на своеволия"²⁴⁷. Всъщност това своеволие действие е още едно доказателство за натиска на крайните радикали върху Временното правителство и за огромните усилия на Афонсу Коща да запази пред света представата за силна власт. Наследството, което оставя Временното правителство, е от решаващо значение. Не всички участници в подобната на коалиция Републиканска партия са съгласни с основните насоки на неговата политика. Действията и репутацията на противоречивия, но иначе популярен министър на правосъдието Афонсу Коща, предизвикват разцепление в Републиканската партия. Първият повод за разцепление е свързан с избора на президент на Републиката от Учредителното събрание²⁴⁸. Кандидат от страна на радикалните републиканци, водени от Коща, е Бернардино Мачадо, но по-умерените и консервативни републикански депутати се противопоставят на антиклерикалните действия на Коща и се страхуват да не би той да оглави едно бъдещо правителство. При гласуването на 21.VIII.1911 г.²⁴⁹, блокът на умерените републиканци успява да отхвърли кандидатурата на Мачадо и да избере своя уважаван кандидат Мануел де Ариага (1840—1917 г.), въпреки неговото нежелание²⁵⁰.

Ариага не е твърд поддръжник на партията и е по-философски настроен републиканец, чийто престиж се дължи на възрастта и опита на републикански депутат още от времето на конституционната монархия. Той не е водач на никаква фракция в партията, но до голяма степен е свързан с умерените депутати под водачеството на Бриту Камашу²⁵¹ и Антонио Жозе де Алмейда²⁵², които всъщност са инициаторите за неговото избиране.

Разцеплението на Португалската републиканска партия се дълбочава по време на конгреса на партията през октомври 1911 г., където някои умерени републиканци, между които и Бриту Камашу (Алмейда не е присъствал на заседанията на Конгреса), са освиркани и напускат възмутени заседанията. Те решили да организират нова политическа партия, която била наречена Национален републи-

кански съюз, начело с директора, включващ споменатите вече водачи Бриту Камашу и Антонио Жозе де Алмейда²⁵³. За седалище на партията е определена канцеларията на лисабонския вестник на Камашу "Борба"²⁵⁴. Формиран през началото на ноември 1911 г., Националният републикански съюз представлява коалиция от лични последователи на няколко умерени водачи, целта на които е да прокарат през парламента програма за ревизиране на радикалните закони на Временното правителство. Тя трябвало да донесе повече толерантност и спокойствие в политическия живот на младата Република.

Подобно на повечето политически партии през този период Националният републикански съюз има свой вестник, който подкрепя винаги мненията на главния си редактор и партийната програма. Към края на ноември от уводните статии на "Борба" станало ясно, че водачите на новата партия се опитвали да привлекат за членове на партията бивши монархисти и настоявали за "по-демократично гласуване", което би дало възможност на избирателите да се противопоставят решително на Португалската републиканска партия в следващите избори²⁵⁵. Вътрешнопартийните борби и разцеплението на Португалската републиканска партия поставя на дневен ред въпроса за политическото бъдеще на партията и за промяна на нейното наименование. От ноември 1911 г. Републиканската партия става известна като Демократическата партия²⁵⁶. Тя запазва репутацията на една все още хомогенна и изцяло крайна организация. Това обаче е прекалено опростяване на нещата, тъй като партията включвала в своите редове и голяма група от дребнобуржоазни републиканци и бивши монархисти, които се присъединяват към нея в месеците непосредствено след революцията.

Съставът на Демократическата партия е отражение на състава на правителствената администрация на всички нива. По време и непосредствено след революцията от октомври 1910 г. голям брой монархисти "стават" републиканци²⁵⁷. Било по убеждение, прагматизъм или чист страх тези нови републиканци работят като чиновници, дипломати, полицаи и военнослужащи в армията. През първите девет месеца на Републиката например само пет посланици на най-важните дипломатически места са републиканци, а останалите места се заемат от монархисти²⁵⁸. Сред правителствените служби на ниво окръг или град републиканците просто нямат достатъчно хора да заемат тези постове. Ето защо голям брой монархисти или си остават на длъжностите, или стават "нови републиканци" и биват назначавани да заемат временно вакантните места. Както консервативните, така и либералните политически наблюдатели са единодушни, че повечето сменили партията си монархисти са били недостатъчно убедени монархисти, не са притежавали необходимата квалификация и са заемали второкачествени служби по време на монархията, об-

стоятелство, което ги превръща в превъзходни демагози и при двата режима²⁵⁹.

През есента на 1911 г., когато Афонсу Коща става водач на Демократическата партия, пред него изниква нелеката задача да помири по-радикалните изисквания на градските републиканци с консерватизма на селската си клиентела, състояща се най-вече от бивши монархисти и много малко стари републиканци. Политическата машина и въобще политиката на демократите естествено отразявала желанията на ядрото на партията и политическите противоречия, които се намират в това ядро. Както отбелязват политическите наблюдатели по това време, "Демократическата партия и нейната най-представителна фигура Афонсу Коща са били принудени да осъществяват консервативна програма, за да могат да запазят провинциалните си поддръжници, а за да не загубят добрата воля на градските маси, които са били доста чувствителни и експлозивни, републиканците е трябвало същевременно да използват и езика на радикалната агресивност. От тогава португалската демокрация никога не могла да се освободи от лицемерното си двойнство"²⁶⁰.

Демократическата партия изпитвала сериозни затруднения и във връзка с отказа на бивши нейни водачи да се занимават с партийна работа. Повечето от тях се оттеглили от политиката поради разочарованието си от курса на Временното правителство. Към края на 1911 г. партията е напусната от Базилио Телеш, на когото е предлаган пост във Временното правителство, известния поет Гуерра Жункейра, както и старите водачи Шампайо Бруно и Мачадо Сантош. Всички те се отдръпват от партията в момент, когато тя е ръководена от Афонсу Коща и са недоволни от това, че ключовите позиции във Временното правителство са заети от най-радикалните членове на Демократическата партия, както и от същността на законите, които издава това правителство²⁶¹.

Останалата на власт политическа машина, все още сравнително радикална след напускането на умерените, е ефикасна и добре организирана и за кратко време успява да унищожи системата от политически вождове, създадени по време на монархията. През периода 1911 — 1912 г. Демократическата партия успешно организира своя монопол при провеждането на изборите както в столицата, така и в провинцията дори преди да има още пълно мнозинство в парламента.

През февруари 1912 г. в новата партия Национален републикански съюз, формирана в началото на ноември 1911 г., е организирано ново разцепление, като се появява още една републиканска партия²⁶². Личните интереси по отношение на властта са свързани с имената на лидерите на Националния републикански съюз Антонио Жозе де Алмейда и Бриту Камашу, които стоят в основата на това разцепление. На практика обаче главната причина за разцеплението е разликата в

мненията по отношение на програмата на Националния републикански съюз, подготвена от Бриту Камашу. Ето защо останалите членове на Националния републикански съюз, ръководени от другия лидер Антонио Жозе де Алмейда, формират партия, наречена Републиканска еволюционистка партия²⁶³. Така в началото на 1912 г. разцеплението на бившата Републиканска партия на три (Демократическа партия, Национален републикански съюз и Републиканска еволюционистка партия) става известно на всички.

Влиянието на отделните политически водачи е един от основните фактори за създаването на многопартийна система в момент, когато младата република не е имала нужда от това, но също така доминирала и разликата в мненията по отношение на направеното от Временното правителство. Както прозорливо забелязва лидерът на Републиканската еволюционистка партия Антонио Жозе де Алмейда, "разцеплението в лагера на републиканците е естествено и вероятно неизбежно, дори и ако не се смятат личните недоразумения, тъй като общественото мнение е било разделено"²⁶⁴. Но фактът, че две умерени малки републикански партии, а не една обединена радикална със своята политическа дейност застават срещу Демократическата партия е от голямо и съществено значение за политическото бъдеще на Португалия. Личните амбиции продължават да определят разцепленията на коалициите, групите и партиите през следващите години, които не успяват да запазят единството, докато Демократическата партия остава единствената политическа организация, която има подкрепата на масите и представлява една добре функционираща политическа машина със стабилно изградена демократична система на взимане на решения. Ранните опити на умерените републиканци да формират една дясноцентристка консервативна партия не успяват поради култовете към отделните личности и непреодолимите разлики в мненията на партийните членове²⁶⁵.

Анализът на наличния доказателствен материал налага извода, че по това време в Португалия съществува един фактор, който има значение за появата на нестабилна многопартийна система. Този фактор е свързан с изключително противоречивата и същевременно популярна политическа журналистика²⁶⁶. Въпреки че имала сравнително малко читатели, Португалия разполагала с голям брой ежедневници и седмичници, които особено след 1906 г. придобиват подчертана политическа насоченост и проповядват идеите на отделни партии и личности. Определено може да се каже, че голяма част от политическата журналистика от първите години на Републиката е на много ниско ниво, съдържа прекалено много клевети и е изпълнена с баналности. Само някои републикански ежедневници, като например лисабонския "О Секулу" — републикански независим и умерен след 1915 г., "Диарио де Нотисиаш" — републикански и "При-

мейру де Жанейру" — републикански, дават сравнително обективна информация²⁶⁷.

Политическата журналистика не е информирала достатъчно обективно читателите си поради обстоятелството, че журналистите били зле образовани, много от тях са икономически зависими, а читателите им били обикновено неосведомени и вярвали на всичко, което се пише. Повечето от журналистите е трябвало да повтарят буквално мненията на своите патрони и са зависели от щедростта на "големи хора"²⁶⁸.

За появяването на информирана и критично настроена читателска публика в Португалия е било необходимо да минат години. Междувременно в първите месеци на Републиката всеки политик, дори и със скромни финансови възможности, е могъл да започне издаването на свой вестник, а от там да формира и собствена партия. Редакторите на такива вестници обикновено включвали политическите приятели, роднините и хората, зависещи от основателя на вестника. Мнозина политици вярвали, че не биха могли да "навлязат" в политиката, без да имат собствен вестник. Политическите условия в началните години на Републиката създавали реални възможности за развитието на журналистика, която е свързана с личности, която е борбена и подчертано политическа. И докато е имало известни ограничения по отношение свободата на пресата след 1912 г. и по време на военната цензура от 1914 — 1918 г., пресата в Португалия по принцип си оставала свободна и независима²⁶⁹. Много малко са били юридически приложимите наказания за клевета и обида и оттам възможностите всеки да започне да издава свой вестник били неограничени. Редакторите, които не се страхували да бъдат преследвани от закона за невярно предаване на фактите или за обида, се страхували единствено от това да не бъдат поканени на дуел²⁷⁰.

Политическите партии подкрепяли този вид журналистика и дори когато един вестник е изказвал мнението само на малка група, свързана със съществен въпрос от политическия или стопански живот на Републиката, това е имало сериозни последици сред сравнително малката просветена или полупросветена градска читателска аудитория. При това било много трудно да се различат междуличностните дразги от действително важните въпроси. Мотивацията на този вид журналистика обаче винаги е била свързана с борбата да се постигне политически успех и е отразявала главно идеите на партийната бюрокрация. Ето защо политическата журналистика е била както една от причините, така и симптом на нестабилната многопартийна система, която в края на краищата е ръководена от най-радикалната политическа организация на републиканците — Демократическата партия.

* * *

Победата на революцията от 5.X.1910 г. и дейността на Временното правителство са важни компоненти от португалския революционен процес в края на XIX и началото на XX век. Буржоазната революция е уникално явление в новата история на Португалия. Нейното протичане зависело от общите закономерности на португалския революционен процес, обусловен от неравномерното развитие на капитализма в тази страна. Основната движеща сила на революцията е революционната част от армията, стихийно поддържана от народните маси²⁷¹.

По това време преобладаващо влияние върху армията имала либералната интелигенция, изразяваща интересите на дребната и средна буржоазия, която определила и характера на политическата власт след смъкването на монархията. Независимо от характерните за една буржоазна революция слабости, тя нанесла сериозен удар на феодалния строй, ликвидирала монархията, пробудила у широките социални слоеве стремеж към политическа изява и способствувала за развитието на страната по демократически път.

Определяща слабост на буржоазната революция е нарастващият консерватизъм на републиканците, които се задълбочава рязко след свалянето на монархията. След победата на революцията, която гарантирала относително политическо равноправие, веднага се забелязало известно "връщане назад", успокояване и неизбежно разочарование за онези, които са очаквали повече.

Временното правителство е на власт от 5.X.1910 г. до 1.XI.1911 г. Въпросите, които е трябвало да реши, са от изключително важно значение за политическото бъдеще на Португалия. Още в първите месеци след революцията контрастират ясно двете течения на Португалската републиканска партия — радикалното, начело на което стои Афонсу Коща, и умереното, оглавявано от Антонио Жозе де Алмейда и Бриту Камашу.

Непосредствено след революцията португалските граждани започват да преосмислят значението на понятието "република". Когато еуфорията отминава и пророческите слова заглъхват, истината за положението на Португалия се оказва потресаваща. Ето защо Временното правителство — първата държавна институция, която символизира настъпилата промяна, се стреми да постигне уважението на големите европейски държави. Умерените републиканци, които се "отвращават" от терора на радикалните последователи на легендарния Афонсу Коща, се стремят към изграждането на по-умерена демократична система, като по този начин твърде рано предизвикват разцепление в редовете на партията.

Изборите за Учредително събрание, което трябва да изготви ос-

новния държавен закон, дават новото съотношение на политическите сили, когато на безконечните заседания на Конгреса се дискутира коя власт трябва да има приоритет в новото политическо устройство на Португалия — законодателната или изпълнителната. Дългогодишният стремеж на широките слоеве от португалското общество за изграждането на демократична система, дава предимство на радикалната част на Републиканската партия, която успява да блокира идеята за създаването на силна изпълнителна власт в лицето на президента на Републиката.

С обявяването си Републиката се отъждествила с борбата срещу Църквата. Временното правителство организира срещу духовенството огромна офанзива, а Републиканската партия по всякакъв начин се опитва да убеди масите в опасността от господството на клерикализма в едно модерно общество. В една страна — символ на католицизма, чрез книги, вестници, списания, памфлети и публични беседи страстно се проповядвал атеизмът, като се отричали фанатизмът, инквизицията и другите злини на миналото. В големите градски центрове пропагандата и конкретните действия на Временното правителство нанесли тежък удар на дългогодишното господство на португалското духовенство.

Работническата класа в Португалия, която трябвало да играе ролята на хегемон в политическото преустройство на страната, не успява да се извиси в своето идеологическо и организационно развитие до разбирането за нейната класова мисия и не се превръща в хегемон на революцията. Отсъствието на политическа партия на пролетариата и господството на анархизма в португалското работническо движение предопределят политическото бъдеще на страната в следващото десетилетие.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Baptista, J., O Cinco de Outubro, Lisboa, 1965, p. 14.

² М и т е в, Й., "Новият курс" на правителството на Марселу Кастану и демократичната опозиция по време на изборите за Национално събрание (26.IX.1968 – 26.X.1969 г.), Трудове на ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", 1983, том XX, кн. 3; М и т е в, Й., Колониалната политика на Португалия при режима на Марселу Кастану (26.IX.1968 – 25.IV.1974 г.), ИПр., 1983, кн. 6; М и т е в, Й., "Политическата пролет" на правителството на Марселу Кастану и Португалската комунистическа партия (26.IX.1968 – 25.IV.1974 г.), ИПр., 1986, кн. 11; М и т е в, Й., Колониалните войни на Португалия и формиране на "Движението на въоръжените сили", ИПр., 1987, кн. 10; М и т е в, Й., Португалската комунистическа партия срещу колониалната политика на правителството на Марселу Кастану (26.IX.1968 – 25.IV.1974 г.), Трудове на ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" 1987, том XXIV, кн. 3; М и т е в, Й., Демократичната опозиция и парламентарните избори в Португалия през 1969 г., Векове, 1988, кн. 1; Ш и ш м а н о в, Д., Кръв и карамфили в Лисабон, С., 1975; К а р а с и м е о н о в, Г., Революцията в Португалия, С., 1981.

³ П е т к о в, П., Завоевания и трудности на португалската революция. – Ново време, 1976, № 1; Д и м о в, Н., Интерсиндикал в защита на трудещите се и португалския революционен процес (1970 – 1978), ИПр., 1980, кн. 3.

⁴ П е т к о в, П., Португалските колонии в Африка и световният империализъм – Ново време, 1972, № 2.

⁵ Тук става дума преди всичко за материали от Информационния бюлетин на ЦК на БКП и за редица публикации в партийния печат. В продължение на няколко години след победата на "революцията на карамфили" от 25.IV.1974 г. събитията в Португалия се следяха с неотслабващ интерес.

⁶ К о л о м и е ц, Г. Н., Очерки новейшей истории Португалии, М., 1965; К у к у ш к и н, Ю. М., Основные этапы рабочего и демократического движения в Португалии в период монархии и буржуазной республики. – Новая и новейшая история, 1974, № 6; Е ф и м о в, Н. В. Революция 1910 г. в Португалии. – Новая и новейшая история, 1976, № 4.

⁷ Обемът на литературата в португалската историография по този въпрос наистина е забележителен, но липсва обобщаващо изследване, което да отразява всички аспекти на националния живот през този важен етап от развитието на Португалия. По-голямо внимание заслужават работите на F e r r e i r a, D. História Política da Primeira República Portuguesa, Lisboa, 1973; A s e n s â o, L. R. O Integralismo Lusitano, Porto, 1943; B r a g a, T. História das ibeias republicanas em Portugal, Lisboa, 1880; B r a g a, T. Soluções positivas da política portuguesa, 2^a ed., 2 vols., Porto, 1912 – 1913; C a r v a l h o, J., Formação da ideologia republicana (1820 – 1880). – In: História do Regimen Republicano em Portugal, publicada por Luis de Montalvor, vol. I, Lisboa, 1930 – 1932; M a r q u e s, A. H. História de Portugal, desde os tempos mais antigos até ao governo do Sr. Pinheiro de Azevedo, vol. II, Lisboa, 1977; M a r q u e s, A. H., A Primeira República Portuguesa, (Alguns aspectos Estruturais), Lisboa, 1975; M o n i z, E., Un Ano de Política, Lisboa, 1919; N o g e i r a, J. E. H., Estudos sobre a Reforma em Portugal, 2^a ed., Coimbra, 1923; N o g e i r a, C. Notas para a História do Socialismo em Portugal, 2 vols., Lisboa, 1964 – 66; S e r r ã o, J., Sampaio Bruno, O Homem e o Pensamento, Lisboa, 1958; S o a r e s, M., As Ideias Políticas e Sociais de Geófilo Braga, Lisboa, 1950; C a s t r o, A., A Economia Portuguesa De Século XX 1900 – 1925, Lisboa, 1973.

⁸ F e r r e i r a, D., História Política da Primeira República Portuguesa, I Volume 1910 – 1915), I Parte, Lisboa, 1973, p. 10.

⁹ L e a l, C., As Minhas Memórias, Lisboa, 1966, p. 187.

¹⁰ Ibidem, p. 188.

¹¹ C a r q u e j a, B., O Futuro de Portugal. Questões economicosociais, Lisboa, 1966, p. 23.

- ¹² Ibidem, p. 24.
- ¹³ Ibidem
- ¹⁴ S a r a i v a, J. H. História concisa de Portugal, Publicações Europa – America, Lisboa, 1979, p. 46.
- ¹⁵ Ibidem, 129 – 133.
- ¹⁶ Ibidem, p. 167.
- ¹⁷ Ibidem, p. 203.
- ¹⁸ Ibidem, 255 – 258.
- ¹⁹ A n d r a d e, A. Evolução Política em Portugal, Tomo I, Séc. XII a XVIII, Coimbra, 1895, 1 ed., 1 vol., p. 195.
- ²⁰ Става дума за най-северната и най-южната точки на Португалия.
- ²¹ A n d r a d e, A. Op. cit., p. 196.
- ²² B r a n d a o, R. Memórias, Obras Completas, Lisboa, 1969, Volume 2, p. 360.
- ²³ Ibidem
- ²⁴ Ibidem
- ²⁵ S i l b e r t, A., Do Portugal de Antigo Regime ao Portugal Oitocentista, Lisboa, 1972, 51 – 53.
- ²⁶ W h e e l e r, D. Republican Portugal, A Political History 1910 – 1926, Madison, 1978, p. 23.
- ²⁷ Ibidem.
- ²⁸ Ibidem, p. 24.
- ²⁹ S i l b e r t, A., Op. cit., p. 56.
- ³⁰ Този период съвпада с управлението на кралица донa Мария II (1834 – 1853), известна в португалската история като "добрата майка".
- ³¹ S a. V., A Crise do Liberalismo e as Primeiras Manifestações das ideias Socialistas em Portugal (1820 – 1852), Lisboa, 1969, p. 275.
- ³² D i á r i o da Assembleia Nacional Constituinte, Lisboa, 1911, p. 140.
- ³³ C a e t a n o, M., História Breve das Constituições Portugaisas, Lisboa, 1971, p. 35.
- ³⁴ M a r t i n s, O., Portugal Contemporâneo, vol. 2, Lisboa, 1881, p. 429.
- ³⁵ Ibidem, p. 432.
- ³⁶ M e d i n a, J., Era Política, Lisboa, 1974, p. 49.
- ³⁷ C o e l h o, T., Manual Político Do Cidadão Português, Porto, 1908, p. 637.
- ³⁸ U n a m u n o, M. Por Tierras de Portugal y de Espana, Madrid, 1911, p. 124.
- ³⁹ S o a r e s, M., Considerações Sobre O Presidente E O Futuro Político de Portugal, Lisboa, 1950, p. 285.
- ⁴⁰ Ibidem, p. 287.
- ⁴¹ Ibidem, p. 450.
- ⁴² Ibidem, p. 532.
- ⁴³ M e d i n a, J. Op. cit., p. 26
- ⁴⁴ B a p t i s t a, J. O Cinco de Outubro, Lisboa, 1965, p. 183.
- ⁴⁵ G o n c a l v e s, B. Elementos para a História do movimento operário português, Lisboa, 1969, p. 4.
- ⁴⁶ M a r q u e s, A. H., A Primeira República Portuguesa, Lisboa, 1980, p. 62.
- ⁴⁷ Ibidem, p. 63.
- ⁴⁸ Ibidem.
- ⁴⁹ Ibidem.
- ⁵⁰ Ibidem.
- ⁵¹ W h e e l e r, D. L., Op. cit., p. 33.
- ⁵² Ibidem.
- ⁵³ Ibidem.

- ⁵⁴ *Ibidem*; Marques, A. H., *História da Primeira República Portuguesa, (Alguns Aspectos Estruturais)*, Lisboa, 1978, p. 540.
- ⁵⁵ *Ibidem*.
- ⁵⁶ Sa. V., *Perspectivas Do Século XX*, Lisboa, 1964, p. 285.
- ⁵⁷ *Grande Enciclopedia Portuguesa e Brasileira*, Lisboa e Rio de Janeiro, 1924—1960, "Carbonaria", vol. 5, p. 868.
- ⁵⁸ *História do Regimen Republicano em Portugal*, Lisboa, 1932, vol. 2, p. 213.
- ⁵⁹ Baptista, J. Op. cit., p. 219.
- ⁶⁰ Wheeler, D. L., Op. cit., p. 35.
- ⁶¹ *Ibidem*.
- ⁶² O Século de 8 de Outubro de 1910.
- ⁶³ Diário de Noticias de 9 de Outubro de 1910.
- ⁶⁴ Wheeler, D. L., Op. cit., p. 37.
- ⁶⁵ Oliveira, L., "A Obra da Propaganda Republicana", *Historia do Regimen republicano*, Lisboa, 1956, 2 parte, p. 256.
- ⁶⁶ *Ibidem*, p. 257.
- ⁶⁷ *Ibidem*.
- ⁶⁸ O Século е един от най-авторитетните вестници на Португалската републиканска партия.
- ⁶⁹ Leal, C., *As minhas memorias*, 3 vol., Lisboa, 1966—68, vol. I, p. 185.
- ⁷⁰ *Ibidem*, p. 186.
- ⁷¹ Marques, A. H., *Obras de Afonso Costa*, vol. I, *Discursos Parlamentares 1900—1910*, Lisboa, 1973, p. 182.
- ⁷² Junqueira, G., *Horas de Combate*, Porto, 1924, 39—40.
- ⁷³ *Os Ridículos*, Lisboa, 3 de Novembro de 1909, p. 1.
- ⁷⁴ *Ibidem*.
- ⁷⁵ Ortigão, R., *Ultima Farpas 1911—1914*, Lisboa, 1946, p. 79.
- ⁷⁶ Serão, J., *Emigração Portuguesa*, Lisboa, 1971, p. 151.
- ⁷⁷ Wheeler, D. L., Op. cit., p. 41.
- ⁷⁸ Castro, A., *O Sistema Colonial Português em Africa (meados do século XX)*, Lisboa, 1978, p. 27.
- ⁷⁹ Wheeler, D. L., Op. cit., p. 41.
- ⁸⁰ Wheeler, D. L., Op. cit., p. 41.
- ⁸¹ Ribeiro, A., *A Revolução Portuguesa*, 3 vol., Lisboa, 1912, vol. 2, p. 94.
- ⁸² *Ibidem*.
- ⁸³ Martins, R., *D. Carlos: História Do Seu Reinado*, Lisboa, 1926, p. 274.
- ⁸⁴ Wheeler, D. L., Op. cit., p. 41.
- ⁸⁵ Ribeiro, A., Op. cit., p. 94.
- ⁸⁶ Wheeler, D. L., Op. cit., p. 42.
- ⁸⁷ *Ibidem*.
- ⁸⁸ *Ibidem*.
- ⁸⁹ *Ibidem*.
- ⁹⁰ *Ibidem*.
- ⁹¹ Armado, J. C., *História de Portugal*, Lisboa, 1966, vol. 2, p. 62.
- ⁹² Coelho, T., *Manual Político Do Cidadão Português*, Porto, 1908, p. 651.
- ⁹³ Caetano, M., *Historia Breve das Constituições Portugaises*, Lisboa, 1971, 64—
- 65.
- ⁹⁴ *Ibidem*, p. 77.
- ⁹⁵ Ефимов, Н. В., *Революция 1910 г. в Португалия, Новая и новейшая история*, 1976, кн. 4, с. 51.
- ⁹⁶ Пак там.

- 97 O Século de 1-11 de Fevereiro de 1908.
 98 O Século de 2 de Fevereiro de 1908.
 99 O Século de 11 de Fevereiro de 1908.
 100 Wheeler, D. L., Op. cit., p. 44.
 101 Ibidem.
 102 Baptista, J., O Cinco de Outubro, Op. cit., p. 183.
 103 Португалската социалистическа партия е основана през 1875 г.
 104 Sousa, A. T., Para a História da Revolução, 2 vol., Lisboa, 1912, 54-56.
 105 Ibidem.
 106 O Século de 1 de Outubro de 1910.
 107 Xavier, A., Historia Da Greve Academica de 1907, Coimbra, 1962, p. 56.
 108 Ibidem.
 109 Baptista, J., Op. cit., p. 57.
 110 Silva, A.M., O Meu Depoimento, vol. 1, Da Monargia a 5 de Outubro de 1910, Lisboa, 1974, p. 227.
 111 Ferreira, D., "Partido Republicano Português", Dicionario de Historia de Portugal, vol. 3, 1963-1971, p. 602.
 112 Ibidem.
 113 Baptista, J., Op. cit., p. 348-349.
 114 O Século de 22 de Dezembro de 1910.
 115 Wheeler, D. L., Op. cit., p. 48.
 116 Ibidem.
 117 O Século de 4 de Outubro de 1910; O Mundo de 5 de Outubro de 1910.
 118 A Palavra de 6 de Outubro de 1910.
 119 Ibidem.
 120 Ibidem.
 121 O Século de 22 de Dezembro de 1910.
 122 Ibidem.
 123 O Século de 22 de Dezembro de 1910.
 124 Ibidem.
 125 O Século de 6 de Outubro de 1910.
 126 O Século de 7 de Outubro de 1910.
 127 Sousa, A. T., Para a História de Revolução, 2 vol., Lisboa, 1912, p. 355.
 128 Ibidem, p. 358.
 129 O Seculo de 5 de Outubro de 1910.
 130 Baptista, J., Op. cit., p. 221.
 131 Costa, M. G. Memorias, Lisboa, 1930, 186-188.
 132 Ibidem.
 133 Ibidem.
 134 Sousa, T. Op. cit., p. 355.
 135 Ferreira, D., Op. cit., p. 19.
 136 Diário de Governo de 6 de Outubro de 1910.
 137 Diário de Noticias de 11 de Outubro de 1910.
 138 Военни действия в провинцията почти не са се водили. Решаващо значение за победата на революцията имат сраженията в Лисабон.
 139 O Século de 5 de Outubro de 1910.
 140 Baptista, J. Um jornal Na Revolucao, Lisboa, 1966, p. 135.
 141 Ibidem.
 142 Diário de Noticias de 5 de Outubro de 1910.
 143 Ibidem.

- 144 O Primeiro de Janeiro de 7 de Outubro de 1910.
- 145 Santos, M., A Revolução portuguesa, Lisboa, 1911, p. 174.
- 146 Ibidem.
- 147 O Século de 5-8 de Outubro de 1910.
- 148 O Século de 14 de Outubro de 1910.
- 149 Dias, C. M., Do Desafio a Debandada, Lisboa, 1912, p. 380.
- 150 Ferreira, D., Op. cit., p. 23.
- 151 Diário de Notícias de 8 de Outubro de 1910.
- 152 Dicionário de História de Portugal, Constituição de 1911, vol. 1, Lisboa, 1963, p. 679.
- 153 Ibidem, p. 702.
- 154 Ferreira, D., Op. cit., p. 37.
- 155 Caetano, M., Op. cit., p. 101.
- 156 Ferreira, D., Op. cit., p. 37.
- 157 Ibidem.
- 158 Wheeler, D. L., Op. cit., p. 73.
- 159 Ibidem.
- 160 Ibidem.
- 161 Ferreira, D., Op. cit., p. 37.
- 162 O Mundo de 30 de Outubro de 1911 (Relato da sessão diurna de 29 de Outubro de 1911 de Congresso do Partido Republicano Portugues).
- 163 Теофило Брага — професор по литература в Университета в Коимбра, антимонархист и антиклерикал, противник на съюза с Англия. Взема активно участие в подготовката на революцията и е автор на проекта на Конституцията от 1911 г. Принадлежи към лявото крило на Републиканската партия.
- 164 O Século de 3 de Agosto de 1911.
- 165 O Século de 5 de Agosto de 1911.
- 166 Diário da Assembleia Nacional Constituinte, Lisboa, 1911, 19-21.
- 167 Ibidem.
- 168 Ibidem, 10 de Julio de 1911, 11-14.
- 169 Ibidem.
- 170 Ibidem, 7-12 de Julio de 1911, 11-14.
- 171 O Século de 19 de Agosto de 1911.
- 172 As Constituintes De 1911 E Os Seus Deputados, Lisboa, 1911, 443-467.
- 173 Ibidem.
- 174 Ibidem.
- 175 Ibidem.
- 176 Ibidem.
- 177 A Lucta de 4 de Julio de 1911.
- 178 As Constituintes.... Op. cit., p. 466.
- 179 Sérgio, A., "Da Opinhao Publica E Da Competencia Em Derhocracia", Ensaios em Obras Completas, 3 vol., Lisboa, 1972, Vol. 1, p. 227.
- 180 Ibidem, p. 228.
- 181 Wheeler, D. L., Op. cit., p. 78.
- 182 Ibidem, p. 79.
- 183 Sérgio, A., Op. cit., p. 229.
- 184 Diário da Assembleia Nacional Constituinte, Lisboa, 1911, p. 12.
- 185 O Século de 6 de Julio de 1911.
- 186 Diário da Assembleia Nacional Constituinte, Op. cit., p. 12.
- 187 Marques, A. H., Op. cit., p. 53.

- 188 *Ibidem.*
 189 *Ibidem.*
 190 *Ibidem.*
 191 *Ibidem.*
 192 *Ibidem.*
 193 *Ibidem*, p. 55.
 194 *Ibidem.*
 195 *Ibidem.*
 196 Marques, A. H., Afonso Costa, Lisboa, 1972, p. 37.
 197 O Século de 28 de Abril de 1911.
 198 Marques, A. H., Afonso Costo, *Op. cit.*, p. 39.
 199 O Século de 28 de Abril de 1911.
 200 *Ibidem.*
 201 *Ibidem.*
 202 *Ibidem.*
 203 Arquivo Historico Militar, Lisboa, Museu Militar, Divisão 1, sessão 33, No 610, 24 de Maio de 1911.
 204 Marques, A.H., Afonso Costa, *Op. cit.*, p. 59.
 205 Coutinho, A. J., Ferreira, J., Antonio Sardinha, Porto, 1930, p. 17.
 206 *Ibidem.*
 207 *Ibidem.*
 208 Wheeler, D. L., *Op. cit.*, p. 70.
 209 *Ibidem.*
 210 *Ibidem.*
 211 *Ibidem*, p. 71.
 212 O Século de 18 de Maio de 1911.
 213 O Século de 25 de Junho de 1911.
 214 Marques, A. H., A Primeira República Portuguesa, *Op. cit.*, p. 58.
 215 *Ibidem.*
 216 *Ibidem.*
 217 *Ibidem*, p. 59.
 218 *Ibidem.*
 219 *Ibidem.*
 220 *Ibidem.*
 221 *Ibidem.*
 222 *Ibidem*, p. 60.
 223 *Ibidem.*
 224 O Mundo, No 8154 de 28 de Setembro de 1924, p. 1.
 225 Madsureira, J., A Forja da Lei. Z Assembleia Constituinte em notas e lapis, Coimbra, 1915, p. 676.
 226 O Estado e as Greves, Trabalho Nacional, Revista mensal publicada pela Associação Industrial Portuense, ano III, No 31, Julio de 1977, 102-103.
 227 Diário de Joao Chagas, vol. III, Lisboa, 1930, 10-11, 150-151.
 228 *Ibidem*, p. 150.
 229 O Mundo Nos 7088 de 31 de Maio de 1921, p. 1; 7089 de 1 de Junho de 1921, p. 1 e 7090 de 2 de Junho de 1921; p. 1.
 230 República de 9 de Marco de 1918, p. 1.
 231 Ordem Publica E O 14 de Maio, Lisboa, 1916, p. 22.
 232 Martins, R., História de Portugal, Lisboa, 1930, p. 464.
 233 O Século, Outubro de 1910-Setembro de 1911.

- 234 Valente, V. P., A República e as classes Trabalhadores, Outubro de 1910.
- 235 Junior, J. M., História Breve de Movimento Operario Português, Lisboa, 1964, p. 65.
- 236 Ferreira, D., Greves, Dicionário de História de Portugal, Lisboa, 1963-71, vol. 2, p. 382.
- 237 Marques, A. H., A Primeira República Portuguesa, Lisboa, 1972, p. 153.
- 238 Arquivo Historico Militar, Lisboa, Museu Militar, Divissao 1, sessao 34, 1911, No 59P, 25 de Setembro de 1911; Martins, L. F., História de Exército Português, Lisboa, 1945, 500-501.
- 239 Serra o, J., Op. cit., vol. 2, p. 26.
- 240 Ibidem.
- 241 Dias, C. M., Do Desafio A Debandada, Op. cit., p. 384.
- 242 Ibidem.
- 243 Diário da Camara dos Deputados, Lisboa, 1911-1926, 16 de Outubro de 1911, 4-5.
- 244 Ibidem.
- 245 O Século de 26 de Abril de 1911.
- 246 Ibidem.
- 247 Wheeler, D. L., Op. cit., p. 81.
- 248 Brandão, R., Memórias, 3 vol., Lisboa, 1969, vol. 2, 326-330.
- 249 A Lucta de 24 de Setembro de 1911.
- 250 A Lucta de 4 de Novembro de 1911.
- 251 A Lucta de 26 de Outubro de 1911.
- 252 Ibidem.
- 253 Ibidem.
- 254 Miro, F., Ribeiro, A., Brito Camacho, Lisboa, 1942, 80-82.
- 255 A Lucta de 18 de Novembro de 1911.
- 256 Ibidem.
- 257 Vieira, A., A Crise Nacional, Lisboa, 1926, 266-267.
- 258 Leal, C., Op. cit., p. 269.
- 259 Ibidem.
- 260 Ibidem.
- 261 Santos, A. M., A Ordem Política, Op. cit., p. 13.
- 262 A República de 25 de Fevereiro de 1912.
- 263 Ibidem.
- 264 Diário de Noticias de 12 de Setembro de 1912.
- 265 Ibidem.
- 266 Diário do Congresso da República, Sessão de 29 de Maio de 1915.
- 267 Silbert, A., Do Portugal de Antigo Regime ao Portugal Oitocentista, Lisboa, 1972, 51-53.
- 268 A República de 10 de Janeiro de 1912.
- 269 Wheeler, D. L., Op. cit., p. 87.
- 270 O Diabo de 30 de Maio de 1937, p. 4.
- 271 Nogueira, J. A., A República De Ontem Nos Livros de Hoje, Coimbra, 1972, 13-16.

КОНЕЦ КОНСТИТУЦИОННОЙ МОНАРХИИ
И УСТАНОВЛЕНИЕ РЕСПУБЛИКИ В ПОРТУГАЛИИ
(5.X.1910—1.IX.1911 гг.)

Йордан МИТЕВ

(Резюме)

Буржуазная революция 5 октября 1910 года — уникальное явление в новой истории Португалии. Ее проявление зависит от общих закономерностей революционного процесса в Португалии, обусловленного неравномерным развитием капитализма в этой стране. Непосредственно после революции граждане Португалии начинают переосмысливать значение понятия "Республика". Когда эуфория проходит и пророческие слова затихают, правда о положении в Португалии оказывается потрясающей, так как после победы республики, которая гарантировала относительное политическое равноправие, сразу замечается "шаг вспять" и разочарование для тех, которые навивно ожидали больше.

FIN DE LA MONARCHIE CONSTITUTIONNELLE ET
INSTAURATION D'UNE REPUBLIQUE EN PORTUGAL
(5.X.1910 — 1.IX.1911.)

J. MITEV

(R é s u m é)

La révolution bourgeoise de 5.X.1910 représente un événement unique dans l'histoire moderne du Portugal. Son déroulement dépend des conformités générales du processus révolutionnaire portugais, déterminé par le développement inégal du capitalisme dans ce pays.

Immédiatement après la révolution les citoyens portugais commencent à donner un sens nouveau à la notion "République". Lorsque l'euphorie passe et les paroles prophétiques s'éteignent, la réalité de la situation s'avère accablante, parce qu'après la victoire de la République garantissant une égalité politique relative, on observe tout de suite un urgent "retour en arrière" et une déception inévitable pour ceux qui s'attendaient naïvement à quel que chose de plus.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КНИГА 3 – ИСТОРИЯ
ТОМ 27
1989

Отговорен редактор на издателството Лъчезар Георгиев
Стилов редактор Пенка Бурова
Технически редактор Мариян Кенаров
Коректор Стефка Бръчкова
Консултант Радослав Райчев

БЪЛГАРСКА, I издание

ISSN 0204-6369

Формат 60 × 90/16

Печатни кодн 14,25

Тираж 250

Цена 25 лева

Дадена за набор юли 1992 г.

Излязла от печат декември 1992 г.

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"
Компютърен набор и страниране КФ "Полиграф-принт", Разград
Печат – печатница на университетското издателство

ISSN 0204 - 6369

Цена 25 лв.